

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований у листопаді 1998 року

Виходить двічі на рік

2(26)'2011

Полтава
ПНПУ імені В.Г. Короленка
2011

УДК 93(060.55)(477.53)

Засновник і видавець:

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

***Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «Історія»***

Редакційна колегія

Степаненко М. І., *головний редактор*, доктор філологічних наук

Волошин Ю. В., доктор історичних наук

Год Б. В., *заступник головного редактора*, доктор педагогічних наук

Горбик В. О., доктор історичних наук

Єрмак О. П., *заступник головного редактора*, кандидат історичних наук

Киридон А. М., доктор історичних наук

Кравченко П. А., доктор філософських наук

Нестуля О. О., доктор історичних наук

Сітарчук Р. А., доктор історичних наук

Стрілець В. В., доктор історичних наук

Сохань П. С., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Жигилій Н. В., *літературний редактор*, кандидат філологічних наук

*Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка (протокол № 7 від 29 грудня 2011 року)*

- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
- ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
- ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
- ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

З М І С Т

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

П.А. Кравченко, А.І. Мельник

Аналіз історичного процесу в українській історичній та філософській думці на межі ХІХ — ХХ століть 5

СТАТТІ І СТУДІЇ

В.І. Лахно

Чисельність і статевовікова структура полтавських оstarбайтерів у контексті демографічного аналізу 20

ПОВІДОМЛЕННЯ

Д.А. Чернієнко

Українські селяни на Південному Приураллі: основні етапи переселення та особливості матеріальної культури 29

В.В. Куйбіда

Народно-науковий етап становлення природознавства 38

Ф.І. Ленченко

Виникнення і діяльність Київської спілки споживчих товариств (1908-1913 роки) 46

К.В. Нікітенко

Розв'язання проблеми кадрів фінансово-банківської системи УСРР в умовах перших п'ятирічок 55

СЛОВО МОЛОДОГО АВТОРА

В.В. Нагорний

Розгляд судових справ за участю православних сектантів українських губерній Російської імперії в ХІХ столітті: особливості процесуального провадження 66

І.В. Якимчук

Перша світова війна мовою неформальної комунікації 78

О.А. Гура

Взаємовідносини радянської держави і римо-католицької церкви в УСРР у дослідженнях сучасної української історіографії 87

ОСВІТА І КУЛЬТУРА

Л.М. Овчаренко

Гончарна освіта в містечку Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії (1918-1933 роки) 99

О.В. Лук'яненко

Лаврентій Берія: героїзація та анафема у свідомості освітян 109

ІСТОРИЯ РЕЛІГІЇ І ЦЕРКВИ

Л.І. Шаповал

З історії церков в Опішні (Полтавщина) у XVIII — XIX століттях
за матеріалами «Полтавських єпархіальних відомостей» 116

Р.А. Сітарчук, А.Ю. Мельничук

Історія православ'я на Машівщині 125

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ

В.Є. Поляков

Єврейський фактор в окупації Криму та партизанському русі
1941-1944 років 133

ПИТАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРИЇ

І.В. Цебрій

Роль Алкуїна Йорського в упровадженні ірландської вченої традиції
в духовне життя імперії Карла Великого 139

Ю.В. Вільховий

Східна Німеччина в перші роки радянської окупації: новий погляд
на особливості формування суспільного ладу 147

З ІСТОРИЇ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДУНІВЕРСИТЕТУ

Б.В. Год, О.П. Єрмак, П.В. Киридон

Полтавський педуніверситет на зламі століть 157

ХРОНІКА

О.В. Безверхий, Ю.Д. Москаленко

Полтава. Фото минулих років 170

В.М. Снігуренко

Маловідомі спогади про В.Г. Короленка 172

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

О.В. Коваленко

Гавриш П.Я., Копил В.В. Загадка стародавнього Гелона. —
Полтава: Дивосвіт, 2010. — 212 с. 177

В.П. Капелюшний, А.О. Єрмолаєва

Капустник Ю.А. История Великой Северной войны.
1700-1721 гг. — Полтава: Оріяна, 2009. — 272 с. 179

П.П. Панченко, Ю.В. Вільховий

Алексеев Ю.Н. Украина и европейский глобализм (1989-2009):
Монография / Ю.Н. Алексеев. — К.: КСУ, 2010. — 416 с. 181

Довідка про авторів 184

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» 186

Методологія історії

УДК 94(477)+1Ф«189/192»-047.44

П.А. Кравченко, А.І. Мельник

АНАЛІЗ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ТА ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ НА МЕЖІ ХІХ — ХХ СТОЛІТЬ

У статті розкриваються особливості утвердження теоретико-методологічного плюралізму пізнання історії в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття, а також теоретико-методологічний конфлікт у соціальному пізнанні, що розгорнувся між марксистським баченням історії, домінуючим в Україні у ХХ столітті, і його немарксистською альтернативою.

Ключові слова: історія, історизм, історичні переміни, народ, природно-економічний детермінізм, російський універсалізм, синергетична дисипативність, суспільна самоорганізація, українці.

Рубіж ХІХ — ХХ століть був складним періодом у культурі українського народу. Філософське осмислення історії цього періоду представлене працями В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Драгоманова, С. Єфремова, П. Куліша, І. Франка та інших учених і публіцистів, які в методологічному аспекті значною мірою зумовили орієнтацію української соціально-політичної думки протягом ХХ століття.

Перш за все, очевидно, потрібно констатувати, що активізація громадської, науково-дослідної й літературно-художньої праці в Україні після відміни у 1861 році кріпацтва з кінця 70-их років різко гальмувалася рішеннями уряду Російської імперії щодо сфер освіти, культури, науки. Лиховісний Емський указ 1876 року обмежив використання української мови, заборонив друкувати книжки та навчати українською мовою. Влада російської імперії не тільки сама гальмувала розвиток освіти, культури і науки у тій частині України, якою володіла, але й тиснула на Австро-Угорщину, щоб та не проводила політику розвитку українського самоврядування і гальмувала процеси національного самовизначення українців. Наскільки жорстка була ця зовнішньополітична лінія Росії свідчать більш пізні події. Наприклад, однією з тез обґрунтування оголошення війни з боку Росії щодо Австро-Угорщини в 1914 році було небажання влади Австро-Угорщини боротися з проявами «мазепінства» на західних землях України.

Проте репресивні заходи царського уряду тільки загальмували, але не спинили працю українських учених. «Після заборони 1876 року, — наголошує Д. Дорошенко, — українські наукові досліді не припинились; навпаки, українці,

яким була заборонена одверта громадська діяльність і майже унеможливлена праця літературна, тепер звернули увагу на досліди наукові, на вивчення української історії, мови, етнографії, щоб довести науковим способом культурно-історичну самостійність українського народу і його право на вільний національний розвиток» [6, с.32].

Завдяки дослідженням у галузі економіки, антропології, художнього мистецтва, мовознавства, питань військово-державної організації, масової моралі і психології, дохристиянських і церковно-релігійних вірувань та обрядів, як і світоглядно-філософських вчень, упродовж 80-их років XIX століття були сформульовані вирішальні аргументи щодо самобутності українського народу й безпідставності його ототожнення із сусідніми народами, перш за все з російським та польським. Про останні два десятиліття XIX століття Д. Дорошенко цілком справедливо висноував: «Протягом 80-их, 90-их і початку 1900-их років українськими вченими була виконана величезна робота, яка поєднала досліди над усіма сторонами життя українського народу в його минулому і сучасному. Можна сказати, що історична самобутність і своєрідність українського культурно-національного типу знайшла собі повне наукове обґрунтування» [6, с.34].

Цей факт набув якісно нової філософської форми національного самоусвідомлення, що проявилось в закріпленні вжитку слів «українець» та «українське». Йдеться про те, що протягом 70-их — 80-их років XIX століття українські вчені намагалися поняттєво розмежувати «руських», як після проголошення Російської імперії в 1721 році став називати себе «московський» народ, та «руських», «малороссиян», використовуючи слово «русь», «рутени» або «руси». Проте в цьому випадку залишалася можливість ототожнення — як це робили в Україні москвофіли — «московського» як «великоруського» із «руським», тобто із «українським». Тому в 90-их роках XIX століття українські вчені в основному відмовляються від терміна «руський», використовуючи замість нього лексеми «українське» та «українці» [8, с.533].

Таке переосмислення брало до уваги, що на Правобережжі та Волині, як складових Російської імперії, значні території були заселені поляками. Термін «русь» у цьому плані також не сприяв розрізненню українського та російського населення з огляду на заплутані ще із XV століття україно-польські стосунки. На українських землях, що були в складі Австро-Угорської імперії (Галичина), ототожнення українського із «руссю» також не сприяло формуванню національної самосвідомості, бо австрійська влада, як і поляки, котрі в Галичині переважали на урядових посадах, нерідко ототожнювали «русь» (українців) із «руськими» (московськими) людьми. Серед українців Галичини також була частка, котра не розуміла свого українського коріння, тримаючись москвофільства. Така обставина також вимагала теоретико-світоглядного відмежування українського від «руського». Все це разом взяте й стало тим чинником, що сприяв витісненню слова «Русь», бо стало вживатися слово «українці» [5, с.39].

Поняття «Україна», «українці» не є породженням громадської думки XIX століття. У цьому столітті просто спостерігалася підвищена увага до цих понять. Ми погоджуємося з позицією відомого українського дослідника сучасності Д. Чижевського, який доводить виникнення поняття «Україна» наприкінці XII століття. Наведемо його точку зору: «1187 року, коли Москва була заштатним містечком, у Переяславському князівстві, яке стало незалежним

(оскільки князь Андрій Боголюбський спалив Київ і знищив більшість киян у 1169 році), було введено жовто-блакитний прапор і територіально-політичний термін «Україна». У документі 1177 року сказано: «... і уся Україна про нього постана» (тут «Україна» в значенні — Переяславське князівство). Потім цей термін був розповсюджений на усій території власне Внутрішньої Київської Русі [16, с.282].

Використання поняття «українське» та акцентування на ньому в наукових дослідженнях, художньому мистецтві та на рівні повсякденного життя означало й суттєвий світоглядно-філософський переворот. Українці знову, але вже в нових історичних умовах, поставали вже не як «малоруссы», «югоруссы» чи «русские», мова яких «пошкоджена» польськими впливами, а як самостійна націокультурна реальність, хоча й силоміць розчленована між різними державами. Тобто разом із поняттєвим переосмисленням імені народу формується філософський принцип українського універсалізму, або «всеукраїнства». Історія, зрозуміла як сукупність різноманітних оповідей, з кінця XIX століття починає тлумачитися в Україні не тільки як «урахування місцевої специфіки», але і з погляду на світове становище українського народу.

Доречно зазначити, що філософія українського універсалізму поставала паралельно із філософією «руського космизма», або «всеединства», котра російськими вченими згаданого періоду вважалася філософським виразом російського універсалізму. Сформульована В. Соловйовим, В. Карсавіним, С. Франком та іншими філософами концепція російського універсалізму передбачала асиміляцію в «руському духу» інших «національних духів», а в системі політики і соціальних відносин — денаціоналізацію суспільства відповідно до вимог «всеединого» духу Російської імперії.

Загалом філософія російського універсалізму орієнтувалася на великодержавну експансію, нав'язування своїх принципів життєдіяльності іншим народам, особливо слов'янським. Проте український універсалізм, з погляду М. Грушевського, який і сформулював його суть, орієнтувався на внутрішню єдність українських сил. Підкреслюючи особливість українського універсалізму, С. Єфремов зазначав, що він спирався на принцип об'єднання українських земель, урахування їхніх відмінностей, підпорядкування цих відмінностей спільній меті. Такою метою має бути загальний національний розвій, необхідний для розвою форм місцевого життя як частин загальнонаціонального, реалізація виникаючих у зв'язку з цим завдань із метою задоволення конкретних місцевих потреб [8, с.357].

Необхідно також констатувати, що в 60-і роки XIX століття в Україні вчені звернули увагу на недоліки «старої історії». Один з них вбачався в обмеженнях, що виникали внаслідок зосереджень на подіях державного та міждержавного життя на географічно визначених територіях. Така історія набувала форми переказів про населення певної ділянки землі, де повторюються нібито одні й ті самі події. Описувалися війни, державно-політичні акти, звичаєвість тощо. Факти в межах географічно локалізованої історії, підкреслював М. Драгоманов, завжди «різняються розміром і складністю, а не сутністю» [7].

Інший недолік «старої історії» вбачався в тому, що події розглядалися у лінійно-хронологічній інтерпретації. Навіть коли Д. Бантиш-Каменський, наприклад, писав «Історію Малої Росії» (а це вже перша половина XIX століття), то в методологічному плані його хвилювали не питання

достовірності змісту, а пошук схеми послідовного переказу фактів, уривками почерпнутих із документів і матеріалів [1].

Звісно, механічна систематизація фактів на основі літочислення відігравала і продовжує відігравати значну роль у пізнанні життєдіяльності народів і людства. Проте, домінуючи в Україні серед дослідників до першої половини XIX століття, цей підхід став сумнівним із другої половини цього ж століття. Зміна у філософському розумінні історії починається, на наш погляд, з П. Куліша. Зумовлений він був тим, що при дослідженні українського суспільства XVI—XVII століть думка П. Куліша рухалася в напрямі логіки нелінійного розуміння суспільних перетворень. Сучасні йому дослідження історії українського суспільства він вважав перенасиченими поезією і тому мало придатними для задоволення потреб наукової освіти [9, 13, 14]. На думку П. Куліша, для розуміння історії українського суспільства необхідно було враховувати дві важливі особливості політичного життя Речі Посполитої.

Так, першим елементом організації цього суспільства П. Куліш вважав панування встановлених польсько-українською шляхтою юридичних законів. Вони забороняли всі види громадянської діяльності українців, котрі суперечать таким законам, хоча ці дії узгоджувалися з українським культурно-звичаєвим правом. Другим же моментом, з погляду П. Куліша, постає скерування реалізації в Україні законодавства Речі Посполитої в напрямі політико-соціальної та культурно-релігійної уніфікації, тобто в річище втрати, знецінення й ліквідації української політико-культурної тотожності. Функцію дисипації, тобто втрати енергії при вказаній організації суспільства, виконує влада шляхти. Вона прагнула уніфікувати і тим самим повністю контролювати українське суспільство як частину суспільства Речі Посполитої. Адже уніфікація, будучи виявом соціальної ентропії, специфічна тим, що створює умови для управління людьми за тими ж правилами, на підставі яких управляють неживими речами.

Тобто суспільство витлумачується П. Кулішем як інформаційно-діяльна система або як «соціальний організм», єдність якого підтримується правочинністю. Юридична інформація поширюється від «голови» (уряду і шляхти) до «тулуба» (тобто до міщан, селян та інших соціальних прошарків суспільства Речі Посполитої, які П. Куліш означував поняттям «народ»). Причому вся система має здатність втрачати і забувати інформацію внаслідок її розсіювання, котре постає як ігнорування законів держави.

Організація суспільства Речі Посполитої у світобаченні П. Куліша, таким чином, набувала всіх ознак дисипативної системи, насиченої хронічними флуктуаціями і посиленням періодичних біфуркацій. Вони усувалися як випадками повстань селян, козаків і міщан, так і посиленням репресій проти невдоволеного нею українського населення.

Необхідно підкреслити, що П. Куліш аналізував також і динамічну (механічну) версію суспільства, ураховуючи специфіку Московського царства, а далі — Російської імперії. Маємо на увазі те, що суспільство Московського царства П. Куліш пояснював притаманним йому «прогресом», котрий виявлявся у вигляді механічного підкорення, приєднання і встановлення монархічного панування над сусідніми для росіян народами. Такий процес організації суспільства П. Куліш вважав перспективним остільки, оскільки він забезпечував «порядок», у тому числі і в Україні, а згодом і в Польщі. Проте він виявився

несправедливим і безглуздим щодо українського суспільства, руйнував властиві йому культурно-правові засади.

Аналізуючи суспільство Речі Посполитої, як і суспільство Російської імперії, П. Куліш знову стикався із проблемою синергетичної дисипативності. Вона в суспільстві набуває форми суперечності між результатом і енергетико-інформаційними втратами, а також постає як питання про спеціальні обмеження та їхні наслідки, що виявляються в соціально-політичній нестабільності. Через це можна вважати, що П. Куліш в умовах другої половини ХІХ століття досить близько підійшов до розуміння організації суспільства як нестабільної системи, хоча у філософії, науковій теорії та освіті тоді безроздільно панували ідеї класичної динаміки. Вона вимагала розглядати еволюцію суспільства як рух «щаблями прогресу» до певного ідеалу. Сам П. Куліш поділяв такий погляд, хоча й не був цілком упевнений у його універсальності. Тому основи організації суспільства він пов'язує не тільки із прагненням реалізувати ідеал, а також з орієнтаціями на два типи законів, яким має відповідати ця організація: на закони живих організмів і закони існування суспільства.

П. Куліш визнавав значущість природноекономічного детермінізму, але не в плані причинно-наслідкового зв'язку, як це пропонував у другій половині ХІХ століття К. Маркс, тобто не в смислі «руху до комунізму». Природно-економічний детермінізм П. Куліш витлумачував як ще один теоретичний спосіб пояснення суспільних процесів та управління ними. Зокрема, володіння, привласнення природних ресурсів, у тому числі здібностей людей як природних тіл, створює умови для панування над людьми й управління їхнім життям [9, с.389].

Змістом суспільної самоорганізації, тобто переходу від безладдя до відносної впорядкованості, для П. Куліша постає природовідповідність, котра функціонує загальним вектором і центром (аттрактором) життєдіяльності людей у суспільстві. Такий погляд зближує П. Куліша із сучасною філософією історичної освіти, однією із провідних засад якої є саме природовідповідність.

У той же час П. Куліш не зміг ні теоретично, ні методологічно зафіксувати один беззаперечний факт, що існує українська історична, а не тільки мовна, культурна реальність, яка відрізняється від іншого світу, яка багатобарвна, різноманітна — це українські традиції, українське культурне життя. Інший світ — це інші традиції, культури, цивілізації [12, с.291].

Отже, дослідники відзначають суперечливість і непослідовність поглядів П. Куліша, особливо щодо самовизначення України, її державності. З одного боку, визнаючи роль української мови, культури, освіти, П. Куліш не розробляє проблему історичної української реальності з політичного боку — як політичне самовизначення України. Для нього важливе етнографічне самовизначення України, тому що, на його думку, український народ «складає націю в розумінні етнографічному, а ніяк не в політичному».

Цю думку важко підтримувати. Так, українська нація зароджувалася як етнічна. Але й на етапі зародження вона вбирала в себе різні частини народів, які жили на її території після хвиль переселення народів. У формі етносу вона існувала і в періоди, коли не мала державності. Українська ж політична нація може існувати лише в періоди повноцінної державності України й є результатом

співжиття різних етносів, визначається вона громадянством України [12, с.277-278].

Говорячи про погляди П. Куліша на українську історію, варто вказати на його світоглядні хитання. Д. Чижевський зазначає довгий шлях трансформації світогляду П. Куліша — від романтизму до позитивізму, від релігійного світогляду до культу миротвориці — науки, від православ'я до ідеї природної релігії тощо. Безумовно, у П. Куліша є провідна ідея. Це ідея України. Весь світ для П. Куліша розділювався на два протилежні боки, дві групи: ті, що за Україну, й ті, хто проти неї. Але в цій провідній ідеї він не послідовний. З роками його погляди еволюціонують у бік консерватизму і навіть реакції.

Варто також розуміти, що не тільки П. Куліш, а й інші представники української романтичної течії в поглядах на історію України жили і працювали в епоху, коли в Україні ще не сформувалися філософські концепції про принципово якісну різницю між різними етапами, епохами, обставинами історичного процесу, тобто ще не склалися соціально-філософські погляди в дусі системних, конкретно-історичних пізнавальних підходів. Були відсутні умови для концептуального сприйняття історії людства. Таке сприйняття історії, коли історія сприймається як творчість, оновлення соціальної дійсності самим людством, стане нормою у багатьох соціально-філософських та історичних концепціях ХХ століття.

Отже, на рубежі ХІХ — ХХ століть в українській філософській думці, можна сказати, відбувається поворот від узагальнено-метафізичного визнання національної зумовленості історії як оповіді про життя людей до універсально-національного її тлумачення. Історія стала розумітися як пізнання конкретних національно-культурних типів (народів), котрі по-різному осягають свій світовий суспільний статус, а тому й мають не однакову світоорієнтацію. Причому цей поворот набуває і відповідного інституційного статусу, що проявився при заснуванні у Львові «Науково-літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка», у складі якого була історико-філософська секція.

Констатуючи це, варто зазначити, що переважаючою в цій секції була робота М. Грушевського, котрий загалом керувався автентичним розумінням історії. Тобто історія для нього — це оповідь, у якій, на відміну від суворо наукового викладу, питання істини і хибності сказаного не є вирішальними. Вважалося, що оповідь про події, зрозуміла в ХІХ столітті як історія, залежить від логічності викладу наявного матеріалу, упорядкованого на засадах певного світорозуміння. Протягом ХХ століття подібне визначення історії залишилося типовим для українських авторів, котрі, подібно до О. Пріцака, вважають, що «історик — це вчений-гуманіст, що об'єктивно вивчає історію суспільства, щоб пізнає і усвідомлює історичний процес даного суспільства на базі свого світогляду та встановлених методів історичного дослідження» [3, Т. 1, XL].

Такої думки, по суті, тримався і М. Грушевський у своїх творах кінця ХІХ століття, коли відзначав, що російські історики склали трактати, у яких відомості про давнє життя українського народу розглядалися як «передісторія» російського («руського») народу. Отже, про факти вони судили відповідно до ідей «руського» світогляду, підігнаного під імперські ідеї. Проте М. Грушевський стояв на позиції самодостатності українців, завдяки чому на основі загалом відомих російським історикам фактів створив іншу історію українців. «Ся праця, — пише він на першій сторінці першого тому своєї багатотомної «Історії

України-Руси», — має подати образ історичного розвитку життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми мислимо під назвою українського народу». При цьому ми повинні розрізняти історичні і політичні погляди М. Грушевського, який довгі роки був прибічником федералізації Росії, куди входила б Україна.

Отже, на передній план у розумінні історії М. Грушевським, який на рубежі XIX — XX століть написав понад 1800 великих і малих праць, виходить не проблема достовірності знань, а спосіб створення самої «праці», методика її написання. Вона, як оповідь або історія, повинна розпочатися з означення предмета оповіді — українського народу — та аналізу змін, які відбувалися в цьому означенні. Переміна означень (термінів, слів) у цьому сенсі утворює «історичні переміни», у яких люди (історики) виражають буття народу, таким чином, засадним у тлумаченні історії, представленій сумою документів, фактів тощо, має бути принцип тотожності мислення і буття, типовий для західноєвропейського реалізму. Зміна образу, вираженого зміною значення певного терміна, є нібито ознакою змін предмета, а зміни предмета, навпаки, засвідчуються змінами термінології.

Історія, зрозуміла як праця, котра «подає образ» народу на основі інтерпретації документальних даних, утворює «історичний розвиток», а методологічно спирається на «ідею народу», тобто на поняття про народ, його доступні дослідженням ознаки й властивості. Поняття «народ» у такому разі набуває метафізичного статусу «означеної неозначеності», завдяки чому воно може бути застосоване («прикладене») до різних об'єднань людей. Тоді випадкові об'єднання або юрби людей можуть називатися народом. Тобто народ, як вихідне або метафізичне, а тому й безвідносно щодо якогось конкретного змісту поняття, містить у собі «ідею», а її розкриття на підставі документальних і наукових даних утворює «працю», результатом або «продуктом» якої є історія. Народ, як твердив М. Грушевський, — це сукупність психофізичних і культурних прикмет, що мають «поважну історичну давність» (тобто давність документів, матеріалів тощо, де зосереджена інформація. — П. К., А. М.), а самі ці прикмети «виразно зв'язують» поодинокі, на перший погляд, етносоціальні групи «в національну цілість», що виділяється «супроти інших людей» [3, Т. 1, 6].

Народ, з погляду М. Грушевського, також і завжди має свою «долю», яка буває часом прихильною, а часом — неприхильною до нього. Документально-фактологічний вияв змін прихильного і неприхильного в реалізації притаманної народів ідеї (внаслідок реалізації долі народу) проявляється в термінологічній плутанині до такої міри, що один і той народ може називатися по-різному. Якщо все це ігнорувати, то різні назви одного і того народу можна сприйняти як назви різних народів.

Але уникнути плутанини з термінами можна, коли конкретний народ, наприклад українці, визначається на підставі його національної ідеї та долі, де ідея — це, по суті, «останнє», або сучасне, визначення народу в формі не стільки етнічного, скільки державного організму, а доля — це ті «мандри» ідеї народу серед обставин, про які говорилося в матеріалах, покладених в основу повістярства.

Це повістярство може бути в різних формах — казка, балада, міф, національна мрія тощо. Ці форми використовуються для розкриття національної

культури, духовного життя народу. Філософська наука вивчає ці форми виявлення духовності народу як характеристики суспільного життя і суспільної свідомості, де раціональне та ірраціональне знання, реальність і мрія поєднані. І при науковому аналізі треба виокремити різні форми знання і свідомості, щоб наука допомогла вибирати реальні, а не ілюзорні шляхи розвитку народу і держави, щоб потім «не плакати» за невикористаними історичними обставинами. Адже обставини не тільки доленосні, але і мають прагматичний аспект, тому що бувають «корисними» і «некорисними».

Вибудовуючи схему приблизно таких міркувань, М. Грушевський, зрештою, висновує, що й «українці» — це назва (знак) і поняття про народ, змістом якого постає опис (історія) території, сучасного і минулого життя, належності до відповідної етнополітичної групи народів, а також переказ (історія) про форми, «з яких організовувалося сучасне українське життя» [3, Т. 1, 2]. Інколи псевдоісторики, прізвищ яких ми не вважаємо за потрібне згадувати, дорікають М. Грушевському за штучність схем українського життя. Але реальне життя підтверджує ідеї М. Грушевського.

Таким чином, історія у творах М. Грушевського хоч інколи і набуває в цілому метафізичних форм, потім перетворюється в форми наукові, котрі межують із художньо-повістярським викладом, з одного боку, та із науково-фактологічним аналізом — з іншого. Інакше кажучи, інтерпретація «історії» як історико-філософського синтезу, котру в другій половині ХІХ століття започаткував В. Антонович і про яку знав М. Грушевський [2], в працях останнього набуває таких логічних, моральних та естетичних форм, серед яких вихідним виступає поняття «народ», основний зміст якого утворює притаманна йому ідея та пов'язана із випадками доля, причому зміст ідеї та долі народу предметно виражається в території, соціальному і культурному процесах його буття. Зокрема, територіально народ визначається у світі через контакт із сусідами, діяльність яких і створює обставини, що впливають на долю цього народу.

Одночасно територіальний підхід, з погляду М. Грушевського, пов'язаний із питаннями заселення, колонізації території. Тобто йдеться не про географію, а про геополітичну національну визначеність, без якої, і це видно на прикладі творів М. Грушевського, неможлива побудова раціонального образу народу. Заодно це означає, що підходи і методи геополітики й етноцентризму в Україні із ХІХ століття міцно входять до методології аналізу історії, стають обов'язковими в тому разі, коли оповідь формує образ народу в усіх формах його життєдіяльності.

Проте головним у розумінні історії як повісті про образ народу чи навіть усього людства, з погляду М. Грушевського, постає осягання в єдності соціального і культурного процесів. Узяті разом, вони утворюють «ту провідну нитку, яка веде незмінно через усі вагання, через флуктуації політичного життя — через стадії його піднесення і занепаду, та в'яже в одну цілість історію українського життя, незважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які доводилося йому переживати» [3, Т. 1, с. 17]. Соціокультурний підхід до «матеріалу», таким чином, «визначає нам провідну дорогу від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних, наскільки вони починають піддаватися досліді, слідженню їх еволюції» [3, Т. 1, с. 17].

Парадокс же полягає в тому (і в цьому суть метафізичного розуміння історії М. Грушевським), що еволюцію українського народу дослідити повністю

неможливо, але її можна вивчати за соціокультурними результатами. Вони, як визнає М. Грушевський, досліджуються різними науками. Порівняльне мовознавство, наприклад, прослідковує еволюцію народів на основі словникового запасу, а вже «пізніші історичні й археологічні дані допомагають контролювати його виводи і допомагають в цілیم ряді пунктів» [3, Т. 1, 19]. Зрештою, сам того не помічаючи, М. Грушевський підходить до постановки питання про зміст історії та її співвідношення не із «художньою історією», як це в Україні мало місце в 60-их — 80-их роках XIX століття, а із комплексом наук про людину.

Адже, згідно з міркуваннями М. Грушевського, було так, що під час дослідження, наприклад, антропологічних або психофізичних властивостей людей, особливої потреби в історії як в окремій науці загалом не було. Досліднику достатньо мати, скажімо, географічні та філологічні знання для визначення належності людей до певного народу (нації). Тепер же М. Грушевський констатує, що науки розширили обрій знань про людство і народи. Але тут і виникає питання: чи означає це, що систематизація наукових знань утворює історію як науку?

Аргументованої відповіді на це питання М. Грушевський ні в кінці XIX століття, ні на початку XX не мав. Певною мірою за таку відповідь можна приймати деякі судження 20-их років XX, коли він писав, що історія «народного життя» включає в себе не лише зображення різних сторін «сього життя», але потребує також «методології й загального соціологічного обґрунтування історії» (історії народу), докладного знайомства «з історією техніки і продукції та матеріальної культури, з еволюцією мислі та творчості, із соціально-економічними, правними і політичними формами, із процесами національного самовизначення» [4, с. 211].

Ураховуючи ці судження М. Грушевського, можна зробити висновок, що він розглядав історію в цілому як специфічний метафізичний образ «народного життя», який у дійсності представлений логіко-емпіричною «картиною», створеною з багатьох «історій», тобто із фрагментів знань, число яких дослідник може нарощувати нескінченно. Але філософія до такої «картини» не має ніякого відношення. Тобто історія опиняється у М. Грушевського за межами філософії: «Загальне соціологічне висвітлення історичного процесу, еволюції» [3, Т. 1, 17], — писав у 20-і роки XX століття М. Грушевський, — мусить служити основою історичного досліджу» [4, с.211]. І тут варто не погодитися з М. Грушевським. Загальне соціологічне висвітлення історичного процесу є предметом соціальної філософії, хоча й частковим. Філософію історії й будують на такому загальному соціологічному висвітленні.

Разом з тим історія, що спирається на соціологію, з погляду М. Грушевського, включає принцип «пізнай себе», й тим самим «се пізнання переводить, так би мовити, в проекції часу і простору, в розрізах вертикальних і горизонтальних, в перспективах сучасного життя й його історії, яка зрештою вживається до помочі скрізь, де вияснення і усвідомлення сучасного становища — служить підставою його інтерпретації» [5, с.15]. Словом, не Сократове чи Сковородинське філософське «пізнай себе», а тільки історія, вважав М. Грушевський, «просто таки панує в ній, даючи змогу пізнавати різні сфери людського єства» [5, с.179].

Визначення поняття «історія» у міркуваннях М. Грушевського змістовно наближається до різновиду «літератури» або «письменства», де перевага

надається авторському домислу. Це проявляється у самочинному присвоєнні автором функції всезнаючого судді. Історія в такому разі — не істина чи хибна оповідь, а «всесвітній суд», на якому нащадки, в особі істориків, судять своїх предків [5, с.183]. Проте свавільний суд над мертвими завжди фіктивний, тому що минулі покоління не можуть ніяк відповісти своїм самозваним суддям.

Якщо ж історія — це оповідь, побудована на основі використання гуманітарних наук, то вона може бути переказом архівної інформації (тавтологією) або ж компілятивним «конструюванням» якогось твору з уривків, взятих із різних наук. Зрештою, якщо історія набуває форми універсального світоглядного вчення, котре розв'язує проблему «пізнай себе», то вона перестає бути тільки історією, бо сама себе частково перетворює у філософію із властивими їй функціями.

Коли ж історія себе змістовно ототожнює із філософією, але продовжує називатися історією, то, зрозуміло, вона повинна з'ясувати і своє відношення із філософією. Останнє особливо істотне тим, що вже в перші десятиліття існування СРСР в Україні почала ширитися марксистсько-ленінська точка зору, згідно з якою філософ — це, по суті, людина, котра вирішує «основне питання філософії». Під ним розумілося успадковане від середньовічної схоластики питання про відношення «духу» і «матерії». Проте в той же час українські мислителі трималися тієї думки, що філософія — це «понаднаукова» сфера, що досліджує передумови наук і шляхи, якими вони встановлюють істину. Тому філософія, вважалось, функціонує «попереду наук», є теорією пізнання, логікою і методологією науки, в тому числі й вузькоспеціалізованих наук.

Одночасно визнавалась узагальнююча функція філософії, завдяки якій вона зводить «висновки окремих наук до купи», створює картину світу, а тому певним чином постає і як енциклопедія наук [16, с.16]. Таке розуміння (поняття) філософії, як легко помітити, загалом суголосне змісту того поняття історії, котре розробляв М. Грушевський. Наприклад, розуміння історії як науки «пізнання себе» вимагає від неї (історії) вирішення теоретичних питань пізнання, логіки мислення, співвідношення зі світом, словом, аналізу традиційно філософських проблем.

Спробу уникнути притаманного М. Грушевському зведення історії до філософії зробив С. Єфремов у своїй «Історії української літератури». Вчений підкреслював, що повістарство (історія) існує завжди в літературних формах, а тому й сама оповідь про історії («історія історій») є не що інше, як оповідь про «письменство». «Хто хоче про народ наш дізнатись — нізвідки йому матеріал брати, oprіч письменства; до письменства й треба вдаватися, щоб на його долі за долею народу стежити» [8, с.20-21].

Більше того, коли протягом тривалого часу (від 60-их років XIX століття) вчені визначали історію як національну й особисту форму самосвідомості, то С. Єфремов істотно уточнює це положення, підкреслюючи, що самосвідомість стає доступною для аналізу лише відтоді, як виникає література [8, с.21]. Разом з тим для С. Єфремова, як і для М. Грушевського, історія утворює етично вмотивовану оповідь. Вона, твердив М. Грушевський, функціонує в суспільстві як засіб формування у людей почуття великих «моральних чи морально-соціальних» цінностей. Особливу значущість серед них має ідея цінності української держави, яка є «незайманою власністю народу», «його найвищим добром, для котрого він

живе й існує». Власна держава є провідною ідеєю всієї історії України, котра етично спонукає у людини розуміння того, що держава «існує для її щастя, і вона повинна служити їй» [5, с.159].

Поділяючи ці міркування М. Грушевського, С. Єфремов все ж таки не обмежувався визнанням історії як засобу обґрунтування необхідності існування національної держави. Історія для С. Єфремова — це, головним чином, спосіб і засіб творчо-пізнавальної діяльності, завдання якої в тому, щоб вести «за руку наш народ од темряви до світла, показувати в кінці шляху блискучий ідеал єдиного вселюдського щастя» [8, с.21].

Та все ж різниця в розумінні навіть етичної значущості історії між М. Грушевським і С. Єфремовим полягала саме у відповідях на те, що має бути результатом оповіді. Історія, з погляду М. Грушевського, й це вже зазначалось вище, має створити образ народного життя, у якому «захована» властива йому провідна ідея. Проте для С. Єфремова історія — це оповідь про письменство, яка «повинна давати огляд усіх ідей, що захоплювали в той чи інший час людськість і виявились у письменстві, а не однієї тільки ідеї естетичної» [8, с.26]. Історія літератури в цьому сенсі збігається із тлумаченням історії М. Грушевським, котрий розглядав її як комплекс різних «історій» — народів, держав, техніки, економіки, літератур тощо. Але, якщо у М. Грушевського міркування будувалися таким чином, що історія перебирала на себе функції і філософії, то історія філософії, оскільки вона також є «література» про філософію, знаходить собі певне місце в концепції історії літератури С. Єфремова.

Проте історія літератури, підкреслював С. Єфремов, може перетворитися на бібліографію, тобто у механічний перепис і класифікацію книжок, якщо вона нездатна покластися «на вагу якогось загального принципу» [8, с.26]. Такий принцип вчений вбачає у свободі, бо саме «визвольна ідея» на полі життя є також і «підвалиною діяльності кожної людини на цьому полі» [8, с.28]. Водночас історія літератури передбачає не створення «образу літератури», що виражає буття людей, а розв'язання проблеми істинного та хибного в тій мірі, у якій вона має на меті «показувати й відтворювати живе життя за тих чи інших історичних обставин» [8, с.28]. Філософськи-методологічно це означає, що С. Єфремов спирався не на принцип тотожності мислення і буття, який був провідним у роботах М. Грушевського, а на принцип відмінності мислення і буття.

Ідеться про те, що формулювання ідей та представлення їх у літературі, ідея дослідження (історії) літературно оформлених ідей, — це вияви творчої вдачі різних людей. Хоча дані вияви бувають лише за певних обставин, це не торкається самих обставин, бо історики спроможні вказати тільки вірогідні «шляхи визволення» та вказати «корисне», яке зображує і вказує народу «стежки до будучини» [8, с.30]. Причому як С. Єфремов, так і М. Грушевський трималися тієї думки, що сукупність оповідей про різні умови й обставини буття людей нібито сама росте та розвивається, утворюючи якусь «органічну» систему.

Керуючись таким уявленням, С. Єфремов уважав створення історії переходом від універсалізму до партикуляризму, до деталізації вихідних знань, котра забезпечує зростання їхнього обсягу. Тобто зростання партикуляризму, спеціалізації, забезпечує історії «свій вплив, наближаючись до широких мас людськості» [8, с.31]. Проте спеціалізація літератури одночасно зумовлює зростання невизначеності джерел, тобто першотворів, у яких сформульовані ідеї

ще в універсальних, а не в партикулярних формах. Щоб встановити початок універсального, треба використовувати історичний метод, під яким С. Єфремов розумів знаходження «справжнього джерела» ідей та предметів (явищ) одного й того ж роду, що означаються ідеями і виражаються ними. «Це відповідає, — як він твердив, — світовим завданням та намірам історика» [8, с.45].

Таким чином, протягом останніх десятиліть XIX століття й упродовж перших десятиліть XX століття в Україні складається ситуація, у якій розуміння (поняття) історії значно втрачає ознаки оповідно-філософського синтезу, що намітився ще із XVI — XVII століть і продовжився в 60-их років XIX століття творами В. Антоновича й М. Драгоманова. Численні праці М. Грушевського, можна сказати, найвиразніше представляючи світоглядно-методологічні основи «історії істориків» рубежу XIX — XX століть, характерні тенденціями витіснення або підміни філософії методом надання сукупній літературно оформленій оповіді універсальної значущості.

Але якщо в 60-их — 70-их роках XIX століття повістярам (історикам) довелося певним чином відділяти наукову історію від історії ненаукової за допомогою філософської аргументації, то на рубежі XIX — XX століть їм треба було вже вирішувати питання про співвідношення історії (оповіді) і науки, показувати, що оповідь, названа «історією», утворює особливу науку. Для цього розробляється «історичний метод», зрозумілий як процедури встановлення конкретного першоджерела, у якому нібито й захована ідея явищ одного і того виду.

Зрештою, протягом 20-их — 30-их років XX століття українські вчені почали розробляти історію української культури, під якою розумівся по можливості повний опис усього створеного в Україні протягом тисячоліть. Праці Д. Антоновича, Д. Дорошенка, І. Огієнка тих часів показують, що філософія в цьому варіанті історії розумілася як «окремий випадок» поряд із музикою, архітектурою, вишиванням тощо. Принаймні стаття про українську філософію в книжці «Українська культура» за редакцією Д. Антоновича (1940 рік) подана як частина змісту обширної оповіді про українську культуру.

Відзначаючи безперечну цінність цих досліджень, водночас варто зазначити, що по-перше, література, навіть художньо-документальна, не може бути джерельною базою історії. Хоча і можна писати наукові праці на тему, як історія інтерпретується в літературі. Літературний твір — це завжди суб'єктивна інтерпретація історичних подій і дій людей. Від літератора не можна вимагати наукової оцінки фактів або повноти аналізу. Він викладає свою індивідуальну позицію. Наприклад, було б методологічно хибно звинувачувати Л. Толстого, що він у романі «Війна і мир» відійшов від фактів. Це його інтерпретація російсько-французької війни, навіть декількох війн, на початку XIX століття. Тим більше не можна вивчати школярам історію за цим романом. Роман треба вивчати як художній твір.

По-друге, опис історії української культури не може замінити історії українського народу й української державності. Не варто йти хибним шляхом, коли деякі історики і дилетанти зі знайдених керамічних виробів хочуть намалювати «картини» існування трипільської, зарубинецької, черняхівської або іншої культур.

По-третє, історія, в якій накопичено величезний фактичний матеріал, потребує системного філософського аналізу і синтезу, концептуального осмислення історичних процесів в часі й просторі. Особливе значення в цьому плані має вдосконалення системи принципів і процедур історичного пізнання. Слід підкреслити також, що в цілому логіка і теорія наукового пізнання, в тому числі в дослідженні проблем історії, є однією із ключових проблем сучасної філософії.

Історія як наука може дати велику кількість (масив) історичних фактів, навіть зробити їхню специфічну класифікацію за суб'єктами й об'єктами історичних дій (наприклад, описати походи О. Суворова). Але не тільки філософія історії, яка базується на здатності бачити, розуміти і пояснювати тотальність історії через абстрактне мислення у формі філософської рефлексії, здатна показати суб'єкти й об'єкти історії в контексті всесвітньої історії, геополітики та геоелектроніки. І не обов'язково, щоб це робив філософ за професією. До філософських узагальнень може піднятися й історик, і політолог, й економіст. Тут головне методологія і спосіб мислення, оцінювання, пояснення. В Україні в XIX — на початку XX століть було мало професійних філософів. Але філософське осмислення історії здійснювалось активно.

Завершуючи розгляд того, що розумілося під «історією» в українській філософській думці на рубежі XIX — XX століть, можна відзначити, що в цьому випадку «в тіні» лишилися ті складні соціально-політичні й теоретико-ідеологічні процеси, котрі були в Україні впродовж останніх десятиліть XIX і перших десятиліть XX століть. Проте це дає змогу привернути увагу до питань філософської інтерпретації історії, а не до блукань різних політичних та естетичних думок у колах української академічної й неакадемічної інтелігенції на межі XIX — XX століть.

Разом з тим аналіз філософських тлумачень історії вченими початку XX століття дає можливість констатувати, що змістовно вони занадто далеко відійшли від філософських установок середини XIX століття, а це істотно позначилося на практичній політиці. Так, філософія самостійності (національної автономії) М. Драгоманова передбачала здатність української держави до самозахисту. Натомість українські політики-вчені, котрі керували державою в 1917-1920 роках, відмовилися від цієї філософсько-історичної установки на користь установаження утопічного світового «братерства».

Значно відійшовши від орієнтацій на національну філософію як теорію українського буття, надавши перевагу «фактичності» і тим самим «реалістичному» аналізу матеріалів і документів, а далі — емпіричному соціологізму, «історія істориків» в Україні на рубежі XIX — XX століть виявилася дистанційованою від української філософії. Все це разом взяте зумовило подальші розбіжності між фактологічно-культурологічною оповіддю (історією) про Україну і філософською оповіддю, основою на пізнанні змісту й способу українського буття в системі світобуття. Але аналіз цих розбіжностей виходить за межі теми цієї роботи, бо заслуговує окремого дослідження. Надалі, в радянські часи, репресивними методами впроваджується створена Й. Сталіним та його оточенням «марксистсько-ленінська» філософія.

Слід підкреслити, що одночасно на окупованій Польщею території Західної України активізується філософія неотомізму (греко-католицька модифікація) та зростає популярність філософських візій Д. Донцова.

Особливість філософського впливу Д. Донцова пов'язана з тим, що він «переніс уривки теорій кількох західних публіцистів, філософів і соціологів, які, до речі, в західних суспільствах не мали аж такого великого впливу — їх вважали радше маргінесними фігурами, і подав їх західноукраїнській молоді за справді передових людей нової Європи» [15, с.754].

Аналіз творів вітчизняних мислителів (М. Грушевського, В. Антоновича, С. Єфремова та інші) дозволяє висновувати про те, що на рубежі XIX—XX століть в українській філософській думці відбувається поворот від узагальнено-метафізичного визнання національної зумовленості історії як оповіді про життя людей до універсально-національного її тлумачення. Історія стала розумітися як пізнання конкретних національно-культурних типів (народів), котрі по-різному осягають свій світовий суспільний статус, а тому й мають неоднакову світоорієнтацію.

Список використаної літератури

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому Государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края / Д.Н. Бантыш-Каменский. — К.: Час, 2003. — 327 с.
2. Грушевський М.С. Володимир Антонович: основні ідеї його творчості / М.С. Грушевський // Хроніка—2000. — № 39–40. — 2000. — С. 257–274.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т. / М.С. Грушевський. — К.: Наукова думка, 1991–1998. — Т. 1: До початку XI віка — 1991. — 648 с.
4. Грушевський М.С. Проект організації науково-дослідної роботи кафедри історії України. 1924, 11 квітня / М.С. Грушевський // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Akademia. Ідея, змагання, діяльність — К.: Офорт, 1993. — С.211
5. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? / М.С. Грушевський. — К.: Знання, 1991. — 240 с.
6. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX — на початку XX ст. та її досягнення / Д. Дорошенко // Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича / Упоряд. С.В. Ульянівська; вступ. ст. І.М. Дзюби. — К.: Либідь, 1993. — С.26-39.
7. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні твори: у 2 т. / М. Драгоманов. — К.: Наукова думка, 1992. — Т.1. — 1992. — 531 с.
8. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. — К.: Femina, 1995. — 538 с.
9. Кулиш П. А. История возсоединения Руси: в 3-х т. / П. А. Кулиш. — С.-Пб., 1874-1877.
Т.1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. — 1874. — 381 с.
10. Малюк А. Дискурс глобалізації з точки зору світ-системного аналізу / А. Малюк // Соціологія. — 2005. — № 2. — С. 178–196.
11. Мегатренды мирового развития / [отв. ред. М.В. Ильин, В.Л. Иноземцев]. — М.: ЗАО «Экономикс», 2001. — 295 с.
12. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — 488 с.

13. Пригожий И. Философия нестабильности / И. Пригожий // Вопросы философии. — №6. — 1991. — С. 46–57.
14. Ситник К. Методологія та ідейно-теоретичні засади аналізу соціально-політичного розвитку України: монографія / К. Ситник. — К.: НІСД, 1993. — 41 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до дж.: <http://www.niss.gov.ua/bookySitnik7012.htm>
15. Цимбалістий Б. Тавро бездержавності / Богдан Цимбалістий // Хроніка–2000. — № 39–40. — 2000. — С.744–760.
16. Чижевський Дмитро. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. — К. : Орій ; Кобза, 1992. — 230 с.

П.А. Кравченко, А.И. Мельник

АНАЛИЗ ИСТОРИИ В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ И ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ РУБЕЖА XIX-XX ВЕКОВ

В статье раскрываются особенности утверждения теоретико-методологического плюрализма познания истории в Украине конца XIX — начала XX столетия, а также теоретико-методологический конфликт в социальном познании, который возник между марксистским видением истории, господствующим в Украине в XX веке и его немарксистской альтернативой.

Ключевые слова: *история, историзм, исторические перемены, народ, природно-экономический детерминизм, русский универсализм, синергетическая диссипативность, общественная самоорганизация, украинцы.*

P.A. Kravchenko, A.I. Melnik

THE ANALYSIS OF THE HISTORICAL PROCESS IN THE UKRAINIAN HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL WORKS AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

The paper deals with the peculiarities of asserting the theoretical and methodological pluralism in the epistemology of history in Ukraine of the late nineteenth — early twentieth centuries, as well as the theoretical and methodological conflict in the social cognition between the Marxist vision of history that dominated in Ukraine in the twentieth century, and its non-Marxist alternative.

Keywords: *history, historicism, historical changes, the people, natural and economic determinism, Russian universalism, the synergetic dissipative system, social self-organization, the Ukrainians.*

Надійшла до редакції 12 жовтня 2011 року

Статті і студії

УДК 314(477.53)«1941/1945»-053-055.1/2

В.І. Ляхно

ЧИСЕЛЬНІСТЬ І СТАТЕВОВІКОВА СТРУКТУРА ПОЛТАВСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ У КОНТЕКСТІ ДЕМОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті аналізуються демографічні характеристики полтавських остарбайтерів, а саме визначається чисельність осіб, вивезених на роботу до Третього Рейху, схарактеризована їх статевовікова структура.

Ключові слова: демографія, коефіцієнт маскулінізації та фемінізації, остарбайтер, Полтавщина, статевовікова структура, Третій Рейх.

Проблема примусової праці цивільного населення у Третью Рейху й надалі залишається актуальною у вітчизняній історичній науці. Це зумовлено низкою обставин і, перш за все, невизначеністю статусу колишніх остарбайтерів у сучасному науковому полі України, нез'ясованістю кількості депортованих, а особливо в регіональному вимірі. Полтавщина тривалий час була окупованою нацистами і тому зазнала значних утрат у матеріальному та людському вимірі. Підрахунки збитків у радянський період були більш цілісними щодо збитків матеріального характеру, а людські втрати підраховувалися приблизно та несистематично. Тому в наш час постала проблема підрахунку жертв нацизму, особливо осіб, котрих примусово вивезли на роботу до Третього Рейху, а також визначення їх статевовікової структури на момент мобілізації.

Джерелами нашого дослідження стали неопубліковані документи, що зберігаються в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і Державного архіву Полтавської області (ДАПО), а саме списки громадян, насильно вивезених до Німеччини з населених пунктів Полтавщини й хронологічні довідки кожного району області за 1944-1949 роки.

Окреслена нами проблематика є недостатньо розробленою в історіографії. Окремі її аспекти були вперше порушені радянським автором М. Ковалем [14], який у своїй монографії називає кількість осіб, вивезених на примусові роботи до Німеччини з різних областей України, в тому числі й з Полтавської області. Проте, звідки автор взяв цифру по Полтавщині — невідомо, адже посилання у його праці відсутні.

Сучасні дослідження чисельності та статевовікової структури депортованих до Німеччини осіб представлені працями В. Виздрика та О. Мазур [2], С. Гальчака [4], Т. Пастушенко [18], І. Ребрової [21]. У публікаціях цих авторів називається кількість вивезених осіб та проаналізована статевовікова структура остарбайтерів з окремих регіонів України — Поділля, Київщини тощо. Перша спроба визначити

кількість депортованих осіб з Полтавської області була здійснена у середині 1990-их років М. Назаренком [17]. Проте автор у статті, називаючи число вивезених, не робить жодних посилань на джерела. У 2010 році до 65-ої річниці Перемоги у радянсько-німецькій війні працівниками Державного архіву Полтавської області було видане інформаційно-довідкове видання «Полтавщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945» [20]. У ньому містяться відомості про кількість осіб, вивезених з Полтавщини по кожній сільській управі області, складені за матеріалами справ фонду Р-1876 «Архівний відділ Полтавського облвиконкому» (оп. 8). Однак упорядники видання представили дані лише по містах і селах області, не врахувавши депортованих з хуторів. Статевовікова структура полтавських остарбайтерів до сьогодні залишається не дослідженою взагалі.

Мета статті полягає у визначенні демографічних характеристик осіб, вивезених на примусові роботи до Німеччини з Полтавської області, а саме — їх чисельності та статевовікової структури.

Новизна положень статті визначається тим, що до наукового обігу вводяться раніше невідомі архівні матеріали, а також уперше перевірено офіційні дані про кількість осіб, вивезених на примусові роботи до Третього Рейху з Полтавської області та проведений статевовіковий аналіз цих осіб.

Спочатку спробуємо з'ясувати число вивезених на примусові роботи до Третього Рейху осіб з Полтавської області.

З України, як прийнято вважати, на примусові роботи було депортовано біля 2,4 млн. осіб [2, с. 135; 15, с. 68]; щоправда, «Енциклопедія українознавства» називає цифру 3 млн. [12, с. 587]. Число вивезених з Полтавської області — достеменно невідоме. Вперше спробу порахувати місцевих остарбайтерів зробила «Полтавська обласна комісія сприяння Надзвичайній Державній комісії з установлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і нанесених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам й установам СРСР», яка була створена у жовтні 1943 року. Очолював комісію тодішній перший секретар Полтавського обкому КП(б)У В.С. Марков. Відповідні комісії були створені на рівні районів і сільських рад. З-поміж іншого одним із завдань комісії було обрахування кількості вивезеного населення до Третього Рейху. Дані, зібрані місцевими комісіями, надходили до комісії вищого рівня, звідки їх передавали до обласної комісії, яка й узагальнювала дані по області в цілому [25, с. 125-126]. У результаті на засіданні Полтавської обласної комісії 29 травня 1944 року була названа цифра у 156 629 осіб (94 058 жінок і 62 571 чоловік), вивезених із Полтавщини на примусові роботи до Третього Рейху. Проте у протоколі зазначено, що ця кількість не є остаточною й «повинна бути збільшена у процесі подальшого детальнішого виявлення» [11, арк. 5 зв.]. Дійсно, пізніше ця цифра була збільшена до 158 488 [23, арк. 6], а потім до 159 829 депортованих цивільних осіб [17, с. 128].

На нашу думку, підрахунки Полтавської обласної комісії були неточними. Наприклад, секретар Іркліівського району РК КП(б)У Бех доповідав про 4 674 вивезених з району осіб [11, арк. 110], тоді як комісія нарахувала по цьому району 6 204 особи [11, арк. 12]; у відомості про кількість осіб, відправлених до Німеччини з Новосанжарського району, станом на 1 серпня 1943 року вказані дані про 3 647 вибулих [7, арк. 34], але комісія, що засідала значно пізніше, називає лише 2 501 особу [11, арк. 12]. І це неповний перелік виявлених неточностей.

Зрозуміло, що обласна комісія рахувала вивезених осіб на примусові роботи до Третього Рейху за хронологічними довідками, складеними й надісланими місцевими комісіями у 1944 році. Проте у місцевих даних бачимо низку неточностей. По-перше, не всі населені пункти подавали правильну кількість вивезених, зазначаючи, що «багато людей було вигнано на каторгу до Німеччини» [5, арк. 20-21 зв.], або залишаючи пусте місце у звіті, відведене для числа [5, арк. 28]. По-друге, довідки часто містили дані лише по селу, де знаходилася сільська управа, не враховуючи хутори, які до неї належали. По-третє, окремі хронологічні довідки, що доповнювалися списками депортованих осіб, містять велику кількість помилок у підрахунках. Так, у зведеному акті про спричинені збитки Петрівсько-Роменському району вказана кількість вивезених на примусові роботи — 941 особа [9, арк. 5]. Наші підрахунки на основі цієї ж відомості вказують, що їх було менше — 921 особа [9, арк. 16-29 зв.]. Полтавська ж обласна комісія у звіті подала число 941, не провівши елементарної перевірки.

Подібна ситуація простежується й у підрахунках по Гадяцькому району. Комісія називає 3 826 депортованих з району [11, арк. 12], тоді як перерахувавши списки, подані у березні-травні 1944 року, ми виявили число в 3 792 особи [8, арк. 1-102]. По-четверте, цікавим є число, подане комісією по м. Кременчук, — 21 000 осіб [11, арк. 12]. Якщо уважно проаналізувати довідку, подану начальником Кременчуцького міськвідділу, на основі якої й установила кількість Полтавська комісія, то побачимо, що в документі чітко записано: «Всього німцями вигнано в німецьке рабство... 10 000 жителів м. Кременчук», а 21 000 осіб — це загальна кількість вивезених із міста разом з військовополоненими [6, арк. 33].

Як бачимо, Полтавська обласна комісія не зовсім ретельно виконала поставлені перед нею завдання: підрахунки місцевих комісій не перевірялися й не уточнювалися, не з усіх населених пунктів були зібрані дані, не уважно проаналізовані навіть готові документи, надіслані місцевими комісіями. Тому, зрозуміло, що підрахунки комісії були далекими від реальності.

На початку 60-их років ХХ століття у Полтавській області, у зв'язку з підготовкою тритомного видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 рр.» були перевірені дані про цивільне населення, вивезене на примусові роботи до Третього Рейху. В результаті перерахунку була оголошена нова цифра 175 117 депортованих цивільних осіб [22, с. 153]. Підрахунки проводилися на основі вищезгаданих та доповнених хронологічних довідок за 1944-1949 роки.

Архів управління СБУ в Полтавській області називає ще одну цифру — 170 000 вивезених осіб, зазначаючи, що у його сховищах зберігаються матеріали на 140 000 депортованих полтавців, а де ще 30 000 — невідомо [24, с. 2].

Одним із перших дослідників, який подав дані про кількість вивезених з різних областей України, був М. Коваль. За його підрахунками, з Полтавської області вивезено 177 000 осіб [14, с. 97]. З яких джерел автор визначив таку цифру — невідомо, адже у його праці посилання відсутні. Цікаво, що пізніше М. Коваль кількість вивезених з Полтавщини зменшує на 2 000 осіб та вказує число в 175 000 депортованих [15, с. 68]. Припускаємо, що ця цифра була взята й округлена з вищезазначеного трьохтомника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 рр.». Саме такою цифрою оперують і сучасні дослідники.

Ми спробували перевірити дані й зробити свої обчислення стосовно кількості вивезених на примусові роботи до Третього Рейху цивільних мешканців Полтавщини. Джерелом наших підрахунків були хронологічні довідки кожного району Полтавської області в адміністративних кордонах періоду окупації за 1944-1949 роки. Ми ретельно звіряли довідки по кожному населеному пункті за різні роки й додавали відомості по хуторах, які були не враховані при підрахунках 1944 року.

Таким чином, нами встановлено, що, згідно з хронологічними довідками, з Полтавської області було вивезено 164 751 особу. Проте ця кількість не може бути остаточною, оскільки у довідках відсутні дані про депортованих з 27 населених пунктів області; частина даних зібрана лише з окремих хуторів тієї чи іншої сільської управи (наприклад, село Великі Будища Гадяцького району, село Губське Лазірківського району тощо) або лише із сіл, не враховуючи хуторів. Додавши до отриманої суми дані з інших джерел (села Великі Будища, Плішивець, Ціпки Гадяцького району; село Вільховатка Кишеньківського району; села Петрівка-Роменська, Березова Лука, Венеславівка, Краснознаменське, Погарщина, Розбишівка, Ручки, Середняки Петрівсько-Роменського району) та 11 000 військовополонених, відправлених з міста Кременчук, отримуємо точнішу цифру вивезених осіб на примусові роботи до Третього Рейху з Полтавщини — 176 941. Це на 1 824 особи більше від офіційних даних. Однак при підрахунку не враховані дані про депортованих з 23 населених пунктів області й частина даних по сільських управах. Отже, на нашу думку, число вивезених з Полтавщини осіб має бути трохи більшим.

На початку радянсько-німецької війни населення Полтавської області становило 2 227 600 осіб, а на 1 травня 1944 року — 1 546 100 осіб [13, с. 589]. Отже, втрати населення області за роки війни становили 681 500 чоловік (30,6%). Якщо вважати, що з них до Третього Рейху вивезли 176 941 особу (8%), то виходить, що з території області був депортований кожний дванадцятий житель. Найбільше відправили з великих міст — Полтави та Кременчука: 20 800 та 10 000 осіб відповідно. Але й ці числа не є остаточною і потребують ретельніших досліджень, особливо по населених пунктах, у яких відсутня будь-яка статистика.

Попри те, що для кожного населеного пункту окупаційна влада встановлювала спеціальні квоти стосовно кожного населеного пункту щодо кількості вивезених, не завжди кількість депортованих була прямо пропорційною до кількості місцевих жителів. Вербування в кожному населеному пункті мало свої особливості й залежало від багатьох причин. Згідно з твердженням Т. Пастушенко найголовнішими серед них були:

- 1) діяльність нацистських каральних загонів, що вели боротьбу з партизанами, і відповідно відсоток депортованих був вищим;
- 2) евакуація всього населення під час відступу німецької армії восени 1943 року, що й зумовило великий відсоток вигнаних;
- 3) великий відсоток місцевого населення окремих населених пунктів становили німецькі поселенці — депортованих відповідно була невелика кількість;
- 4) необхідність працювати в тилу;
- 5) саботаж окремих німецьких підприємств і чиновників процесу мобілізації із власних підприємств, на яких необхідно було працювати [18, с. 85-87].

До цього переліку, на нашу думку, слід додати ще одну: діяльність представника місцевої адміністрації, який або ж занадто ретельно виконував, а то й перевиконував плани, або ж, навпаки, зривав мобілізацію. Тобто вербування залежало у цьому випадкові від «людяності» старости.

Розглянемо демографічну структуру завербованих відповідно до їхнього віку і статі. Тобто визначимо статевовікову структуру депортованих з Полтавської області.

Джерелом нашої розвідки стали списки осіб, вивезених на примусові роботи до Німеччини по Петрівсько-Роменському району Полтавської області [9]. Вони дали змогу визначити роки народження та стать депортованих.

Загалом, у демографії для побудови статеві структури населення визначають абсолютну чисельність чоловіків і жінок, їх розподіл за віком і співвідношення статей в окремих вікових групах [16, с. 62]. У результаті виводиться коефіцієнт маскулінізації та фемінізації (кількість чоловіків/жінок, яка припадає на 100 або 1000 жінок/чоловіків), що обчислюється за формулою [3, с. 10]:

$$K_{fem} = \frac{ж}{ч} \times c,$$

де *ж* — кількість жінок, *ч* — кількість чоловіків, *c* = 100 або 1000 осіб.

Для побудови вікової структури населення у демографії використовують його поділ на однорічні, п'ятирічні чи десятирічні вікові інтервали [16, с. 64]. Ми для підрахунків вибрали п'ятирічний інтервал, що є найбільш оптимальним і стандартним у міжнародній демостатистичній практиці.

Проаналізувавши вищеозначені списки вивезених осіб з Петрівсько-Роменського району Полтавської області, ми визначили вік депортованих і склали відповідну таблицю (див. табл. 1). Оскільки дата вивезення завербованих у списках, як правило, відсутня, ми взяли за основу вік цих осіб станом на 1942 рік. Зрозуміло, що він не завжди точний через те, що конкретній особі могла виповнитися або не виповнитися певна кількість років станом на 1942 рік. До того ж потрібно мати на увазі й той факт, що вік міг бути завищений чи занижений під час вербування. Тому ми виходимо із середньої дати і похибка нашого дослідження може бути +1.

Таблиця 1

Статевовікова структура вивезеного на примусові роботи до Третього Рейху населення з Петрівсько-Роменського району Полтавської області

№ з/п	Вік, рр.	Усього	Чоловіки	Жінки	Усього	Чоловіки	Жінки	Коефіцієнт фемінізації
		Абсолютна кількість, осіб			Показники структури, %			
1.	10-14	4	1	3	100	25,0	75,0	300
2.	15-19	569	242	327	100	42,5	57,5	135
3.	20-24	203	53	150	100	26,1	73,9	283
4.	25-29	56	25	31	100	44,6	55,4	124
5.	30-34	46	19	27	100	41,3	58,7	142
6.	35-39	24	16	8	100	66,7	33,3	50
7.	40-44	10	9	1	100	90,0	10,0	11,1
8.	45-49	5	5	0	100	100	0	0
9.	50-54	2	2	0	100	100	0	0
10.	55-59	2	2	0	100	100	0	0
Усього		921	374	547	100	41,0	59,0	146

Визначивши коефіцієнт фемінізації, бачимо, що серед вивезеного на примусові роботи цивільного населення до Третього Рейху з Петрівсько-Роменського району Полтавської області переважали жінки. Загальний коефіцієнт фемінізації становив 146. Вони ж домінували й у віковому інтервалі 10-34 роки. Перевагу жінок віком 10-19 років можна пояснити фізіологічними властивостями організму: дівчата цього віку виглядають, як правило, дорослішими від хлопців. У віковій групі 20-39 років переважають також жінки, що пояснюється, на нашу думку, по-перше, мобілізацією чоловіків цього віку до лав Червоної армії; по-друге, більшою можливістю для юнаків уникнути мобілізації, вступивши на службу до поліції, охоронних формувань тощо; по-третє, більшим розмаїттям чоловічих професій, необхідних у тилу; по-четверте, природною демографічною структурою населення Полтавщини (за переписом 1939 року жінки (1 168 371) переважали над чоловіками (1 062 434) [10, арк. 72]; по-п'яте, найзатребуванішими в Рейху були остарбайтери жіночої статі, продуктивність роботи яких на промислових підприємствах була високою, а заробітна плата — низькою; по-шосте, на відміну від чоловіків, жінки були більш слухняними, «пасивними спостерігачами» і німецькі органи влади не боялися їхнього опору [19, с. 57; 21, с. 9].

У віковій групі 35-59 років переважають чоловіки. Причому їх частка в інтервалі 45-59 років становить 100%. Тобто з Петрівсько-Роменського району не вивезено жодної жінки, яка наближалася до старого віку. Це, очевидно, можна пояснити відсутністю попиту в Третьому Рейху на жінок такого віку. А чоловіків цього віку можна було використовувати для важкої праці. Окрім того, згідно з біологічними особливостями, жінки в такому віці є менш витривалими, ніж чоловіки, і могли не перенести далекої дороги.

Найбільшу кількість вивезених становила молодь 15-24 років. Розбивши цей вік на однорічні вікові групи, дізнаємося вік переважної більшості остарбайтерів. Дані занесемо до таблиці (див. табл. 2).

Таблиця 2

Статевікова структура вивезеного на примусові роботи до Третього Рейху населення вікової категорії 15-24 роки з Петрівсько-Роменського району Полтавської області

№ з/п	Вік, рр.	Усього	Чоловіки	Жінки	Усього	Чоловіки	Жінки	Коефіцієнт фемінізації
		Абсолютна кількість, осіб			Показники структури, %			
1.	15	14	4	10	100	28,6	71,4	250
2.	16	81	40	41	100	49,4	50,6	102
3.	17	171	78	93	100	45,6	54,4	119
4.	18	185	75	110	100	40,5	59,5	147
5.	19	118	45	73	100	38,1	61,9	162
6.	20	92	29	63	100	31,5	68,5	217
7.	21	32	10	22	100	31,3	68,7	220
8.	22	35	3	32	100	8,6	91,4	1066
9.	23	20	3	17	100	15,0	85,0	567
10.	24	24	8	16	100	33,3	66,7	200
Усього		772	295	477	100	38,0	62,0	162

Таким чином, переважну більшість остарбайтерів становили юнаки та дівчата 17-20-річного віку, тобто молодь 1922-1925 років народження. Порівнявши з таблицею 1, бачимо, що частка завербованих 40-59-річного віку різко зменшується.

Спробуємо визначити відсоток вивезеного населення з Петрівсько-Роменського району. Віковий склад населення 13-17-річного інтервалу, відповідно до всесоюзного перепису населення 1939 року, показано в таблиці 3 [10, арк. 32]. Додавши до кожної вікової категорії трійку, з'ясуємо, скільки років мали ці особи у 1942 році. Звичайно, потрібно врахувати той факт, що кількість населення у період окупації зменшилася через загальну військову мобілізацію, евакуацію, природні фактори тощо. Тому наші підрахунки будуть приблизними.

Таблиця 3

**Віковий склад населення 13-17-річного інтервалу
Петрівсько-Роменського району
за даними всесоюзного перепису населення 1939 року**

№ з/п	Вік, рр.	Усього, осіб	Чоловіки	Жінки
1.	13	749	-	-
2.	14	726	350	376
3.	15	656	315	341
4.	16	631	301	330
5.	17	501	258	243

Порівнявши отримані дані з таблицею 1 і провівши обчислення, ми з'ясували, що з Петрівсько-Роменського району вивезено 10,8% 16-річних юнаків і дівчат (кожного дев'ятого цього віку); 23,6% 17-річних (з них 10,8% чоловіків і 12,8% жінок; кожного четвертого цього віку); 28,2% 18-річних (з них 11,4% чоловіків і 16,8% жінок; кожного четвертого цього віку); 18,7% 19-річних (з них 7,1% чоловіків і 11,6% жінок; кожного п'ятого цього віку); 18,4% 20-річних (з них 5,8% чоловіків і 12,6% жінок; кожного п'ятого цього віку).

Загалом, у демографії при аналізі вікової структури населення береться до уваги її поділ на біологічний та економічний типи, запропонований французьким дослідником Луї Анрі. Оскільки німці при вивезенні населення керувалися не біологічними особливостями людського організму, а економічними чинниками, проаналізуємо економічний тип остарбайтерів. За ним популяція ділиться на людей допродуктивного (0-14 роки), продуктивного (15-64 роки) та постпродуктивного (65 і більше років) віку [1, с. 23]. Розподіливши за цим типом вивезених до Німеччини осіб (див. табл. 4), бачимо, що абсолютну більшість становлять особи продуктивного віку, незначний відсоток припадає на допродуктивний вік остарбайтерів і жодної людини постпродуктивного віку вивезено не було. Тобто німці вербували населення, здатне активно й повноцінно виконувати трудову діяльність, швидко оволодівати новими вміннями, професіями, а також фізіологічно більш витривалих і здорових.

**Структура населення, вивезеного на примусові роботи
до Третього Рейху з Петрівсько-Роменського району
Полтавської області, згідно з економічним типом поділу**

№ з/п	Вік, рр.	Усього, осіб
1.	0-14	4
2.	15-64	917
3.	65-...	0
Усього		921

Таким чином, за нашими підрахунками з Полтавської області депортовано 176 941 особа. Щоправда, при обчисленні не враховані дані про депортованих з 23 населених пунктів області й частково взяті дані з окремих сільських управ. Тому, зрозуміло, що кількість вивезених осіб з Полтавщини була більшою.

Аналіз демографічної характеристики депортованого населення з Петрівсько-Роменського району Полтавської області вказує на те, що серед вивезених осіб переважали жінки, які домінували у віковому інтервалі 10-34 роки. У віковій групі 35-59 роки переважають чоловіки. Значну більшість остарбайтерів становила молодь 1922-1925 років народження, тобто особи продуктивного віку.

Список використаної літератури

1. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой / Л. Анри, А. Блюм. — М.: РГГУ, 1997. — 208 с.
2. Виздрик В. С., Мазур О. Я. Українські остарбайтери — робоча сила нацистської Німеччини / В. С. Виздрик, О. Я. Мазур // Вісник національного університету «Львівська політехніка»: Серія «Держава та армія» (541). — Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2005. — С. 133-136.
3. Волошин Ю.В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття / Ю.В. Волошин // Історична пам'ять. Науковий збірник. — 2011. — №1(25). — Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2011. — С. 5-24.
4. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — 304 с.; іл.
5. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. Р-1876. — Оп. 8. — Спр. 106. — 55 арк.
6. ДАПО. — Ф. Р-1876. — Оп. 8. — Спр. 86. — 154 арк.
7. ДАПО. — Ф. Р-2342. — Оп. 1. — Спр. 22. — 30 липня — 2 вересня 1943 р. — 35 арк.
8. ДАПО. — Ф. Р-3121. — Оп. 2. — Спр. 63. — 202 арк.
9. ДАПО. — Ф. Р-3122. — Оп. 3. — Спр. 13. — 43 арк.
10. ДАПО. — Ф. Р-3938. — Оп. 1. — Спр. 121. — 73 арк.
11. ДАПО. — Ф. Р-4085. — Оп. 3. — Спр. 227 б. — 35 арк.
12. Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні / НАН України; Інститут української археології. — Репр. відтворення вид. 1949 р. — К., 1995. — Т. 2. — С.369-800 + 1 л. карт.
13. Історія України: Джерельний літопис / Упор. В.І. Червінсько, М.І. Обушний, Т.Ю. Горбань, В.С. Кругляков та ін.; За ред. В.І. Червінського, М.І. Обушного. — К.: ДП «Дирекція ФВД», 2008. — 800 с.
14. Коваль М. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні) / М. Коваль. — К.: Вид-во політичної літератури України, 1965. — 116 с.

15. Коваль М. «Остарбайтери» України — раби Гітлера, ізгої Сталіна / М.Коваль // Політика і час. — 1998. — №10. — С.68-75.
16. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник / Ю.Д. Муромцева. — К.: Кондор, 2006. — 300 с.
17. Назаренко М. Депортація населення Полтавщини в Німеччину. 1941-1943 рр. / Микола Назаренко // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Мат. конфер. / Відп. ред., упор. Войналович В.А. — Полтава: [Б. в.], 1994. — С. 123-130.
18. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т. В. Пастушенко; Інститут історії України НАН України. — К.: [Б. в.], 2009. — 282 с. — Бібліогр.: с. 239-265.
19. Пастушенко Т. Остарбайтери — українські примусові робітники нацистської Німеччини / Т. Пастушенко // Історія в школах України. — 2004. — №9-10. — С. 55-58.
20. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні. 1941-1945 (до 65-річчя Перемоги над фашизмом) [Текст]: інформаційно-довідкове видання / редкол.: Г.П. Білоус, О.П. Гінзбург, В.В. Гудим та ін; упоряд.: Г.П. Білоус, В.В. Коротенко, Т.П. Пустовіт та ін.; Держ. архів Полт. обл. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. — 340 с.: іл.
21. Реброва І. Українське/національне в радянській офіційній політиці пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині / Ірина Реброва // Електронний ресурс: ww2-historicalememory.org.ua/docs/ukr/Rebrova.doc. — 18 с.
22. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945 гг. У 3 тт. — Т. 3: Советская Украина в завершальный период Великой Отечественной войны (1944-1945 гг.) / Ред. колл.: Назаренко И.Д., Вивдиченко И.И., Головкин В.Я. — К.: Политиздат Украины, 1975. — 461 с.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Т. 3. — Спр. 3004. — 192 арк.
24. Ще раз про «остарбайтерів» // Зоря Полтавщини (м. Полтава). — 1992. — 15 липня. — №101 (18051). — С. 2.
25. Яненко З. Архівні джерела про збитки, завдані Полтавщині німецько-фашистською окупацією / Зінаїда Яненко // Подвигу народному жити у віках: Матеріали науково-практичної конференції, 19 квітня 2000 р. — Полтава: АСМІ, 2000. — С. 125-129.

В.И. Лахно

ЧИСЛЕННОСТЬ И ПОЛОВОЗРАСТНАЯ СТРУКТУРА ПОЛТАВСКИХ ОСТАРБАЙТЕРОВ В КОНТЕКСТЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

В статье анализируются демографические характеристики полтавских остарбайтеров, а именно — определяется численность лиц, вывезенных на работу в Третий Рейх, охарактеризована их половозрастная структура.

Ключевые слова: демография, коэффициент маскулинизации и феминизации, остарбайтер, Полтавщина, половозрастная структура, Третий Рейх.

V.I. Lakhno

THE NUMBER AND AGE AND SEX STRUCTURE OF POLTAVA OSTARBEITERS IN THE CONTEXT OF THE DEMOGRAPHIC ANALYSIS

The paper analyzes the demographic characteristics of Poltava Ostarbeiters: the number of people taken out to work in the Third Reich is determined, and their age and sex structure is characterized.

Keywords: demography, the coefficient of masculinization and feminization, Ostarbeiter, Poltava region, age and sex structure, the Third Reich.

Надійшла до редакції 18 листопада 2011 року

Повідомлення

УДК 316.334.37 (477)(470.55/58): 314.151.3:[316.72]]

Д.А. Чернієнко

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ НА ПІВДЕННОМУ ПРИУРАЛЛІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядаються етапи, характер, особливості, соціальний склад переселенського руху з України у Південне Приуралля наприкінці XIX — першій чверті XX століть. Показано рівень землеробської культури і результати взаємодії з місцевим населенням.

Ключові слова: аграрна культура, землеробство, селянство, міграція, знаряддя праці, переселенський рух, технології.

Збирання, збереження і вивчення інформації про етнічні особливості землеробства має актуальність у будь-який період розвитку історичної науки. Не можна не погодитися з тим, що «селянська землеробська техніка становить великий науково-пізнавальний інтерес, становить найважливіший елемент культурної спадщини минулого. Для етнографії вона дає цінний матеріал, що допомагає розкрити багато питань етнічної історії народів, які залишалися до цих пір не зрозумілими; походження взаємних контактів і їх культурно-історичного співробітництва. Не мало явищ сучасного життя стають зрозумілими тільки у світлі минулого» [3, с.62].

Статистичний матеріал і загальні висновки про періодизацію, хід та наслідки переселенського руху на Південному Уралі, основані на аналізі матеріалів переписів, архівних джерел, містяться в працях М.Барсова, В.Вітевського, В.Єфремова, Р.Ігнат'єва, В.Михайлова, К.Моргунова, В.Новикова, Г.Перетятковича, С.Попова, Ф.Старикова, А.Федорової, Ф.Фієлструп. Більш детально дослідженням традиційних форм господарства та землеробства українських переселенців у різний час займалися В.Абрютін, В.Бабенко, А.Бежкович, П.Єфіменко, М.Нікітін, Х.Усманов та інші. Унікальні дані були отримані в результаті особистих спостережень у рамках приватних поїздок учених або організованих етнографічних експедицій наприкінці XIX століття, в 1920-1930-их і 1970-1980-их років. Завдяки цим відомостям можливо відтворити значною мірою картину господарського життя різних народів регіону, в тому числі українців. У роботах указаних авторів зафіксовано багато з того, що під впливом соціально-економічних політичних, ідеологічних й інших умов зникло вже безповоротно.

Процес переселення українських селян на землі Південного Приуралля мав поступальний, але нерівномірний характер. У середині 1630-их років на військовій службі в Уфимському Острозі знаходилося кілька «черкасів» [4, с.238; 6, с. 75],

численність яких не була постійною і суттєвою. Після цього протягом наступного століття відомостей про перебування українців на території Башкирії немає.

З 1730-их років починається активізація урядової політики на східних кордонах із Середньою Азією. Особлива увага приділяється будівництву нових фортець й оборонних ліній (у тому числі Оренбурзької з 1734 року) не лише в сууго військових цілях, але і для залучення в ці краї нового населення та подальшого господарського освоєння цілинних земель. Будівельні роботи і регулярне несення служби в гарнізонах передбачали значну кількість людей. Оскільки залучення біглих російських селян та зарахування їх у «козаки» було незаконним, потрібні були додаткові джерела, а саме — рекрутування поселенців із Малоросії. В цьому зв'язку добре відомий указ імператриці Анни Іоанівни генерал-лейтенанту князеві Урусову 20 серпня 1739 року, в якому говорилося про заборону приймати для поселення в Оренбурзі великоросійських людей і селян, «...котрі Черкаси з Малої Росії побажають на поселення в ті фортеці йти, тим брати паспорти з Малоросійської Генеральної Військової Канцелярії, котрі Черкаси ж підуть із Слобідських полків, тим також паспорти брати з Канцелярії Комісії Слобідських полків» [8, с.870-871]. За указом від 23 січня 1740 року «...велено по всій Малій Росії друкувати те, що коли хто побажає в названих фортецях селитися, то в оній Канцелярії явилися і записувалися... Й усіяко належить вам належне старання мати, щоб ті фортеці вищевказаними черкесами, крім біглих, були населені якомога швидше» [9, с.14-15].

Ці постанови ознаменували початок системного заселення краю українцями з південно-західних губерній Російської імперії. На початку 1740-их років у південно-уральських фортецях несли службу вже кілька сотень осіб із числа «черкасів», у тому числі козаки зі Східної України і бігли селяни. Військові вміння та хазяйновитість служилих сприяли продовженню активної діяльності вербувальників у Малоросії, які приваблювали селян вигідними умовами (дозвіл усіх промислів, відсутність збору мита від «торгів», відстрочення служби і так далі [9, с.656]. Крім того, особливий указ 1741 року забороняв чинити переселенцям будь-які перешкоди [9, с.459].

Маршрут з України на Південний Урал виявився нестерпним для більшості переселенців через голод, нестачу засобів, продовольства, корму для худоби, суворих зимових погодних умов. Із більше ніж 500 сімей, які відправилися в дорогу в жовтні 1741 року [7, с.390], більша частина розбрелася по дорозі в пошуках кращої долі чи повернулася назад. Навесні 1742 року в Оренбурзьких фортецях записалися на козаку службу 935 чоловік [7, с.392] (більшість із них — селяни). Однак умови життя залишалися вкрай тяжкими, навіть незважаючи на фінансову та продовольчу допомогу, а також різноманітні пільги з боку місцевих властей. Неможливість регулярно займатися землеробством, голод і постійні прикордонні набіги з боку кочівників призвели до скорочення кількості малоросійських козаків за півтори року на 30% [7, с.394], тому частині українців дозволили повернутися на батьківщину, частині — переселитися у внутрішні, вільні, більш спокійні й зручні (тобто родючі) для землеробства райони. Крім того, масштаби переселенського руху були обмежені на державному рівні в резолюції Сенату від 21 травня 1740 року «О позволеніи отпушать на поселение в Оренбургских крепостях из казаков до четвертой доли одной сотни, а из мужиков до четвертой доли одного села» [9, с.117-118]. Якщо в середині XVIII століття

українців у Південному Приураллі було близько 3,5 тисячі, то до кінця ХУІІІ століття в силу вказаних вище причин за різними даними проживало вже від 1,8 до 2,8 тисячі українців [1, с.21].

На початку ХІХ століття починається нова хвиля переселень у східні райони імперії, в тому числі на Урал, вихідцями із Воронежської, Курської губерній, Слобідської України засновуються нові населені пункти, які знаходилися переважно вздовж оборонних ліній (пізніше починається просування на північ). До 1858 року кількість українського населення Оренбурзької губернії поступово збільшується за різними розрахунками від 20,5 до 35-45 тисяч чоловік тобто зростає у 7-10 разів (існувало вже близько 50 населених пунктів, де проживали українці) [1, с.22]. Тут треба взяти до уваги, що в середині ХІХ століття змінюється адміністративний устрій регіону в 1850 році створюється Самарська, а в 1865 році Уфимська губернії, проте більша частина українців проживає в межах Оренбурзької губернії.

Після відміни кріпосного права в 1861 році починається наступна могутня хвиля переселенського руху, зв'язана з процесом обезземелення великої кількості селян України, збереженням у південних районах імперії важких форм повинностей і т.д. Найбільших масштабів цей рух набуває в ході столипінської аграрної реформи 1906-1916 років, що передбачала трансформацію общини і перехід землі у приватну власність. Для однієї категорії селян це означало волю й господарську незалежність, для другої — розорення та зубожіння. Із 3815 тисяч чоловік, які переселилися в 1870-1890-і роки із центральних регіонів Європейської Росії на окраїни імперії, на частку українців припадало не менше ніж 1,5 мільйона чоловік, що становить 40% загального числа мігрантів [5, с.226]. Із загальної маси 5,2 мільйона мігрантів у 1897-1916 років два мільйони чоловік — українці, з них приблизно 1 мільйон відправився на Урал, Казахстан, Сибір, Далекий Схід, один мільйон — у Новоросію, на Північний Кавказ (усього в 1871-1916 роках на землеробські окраїни вибуло не менше від 4 мільйонів українців [5, с.246]. Таким чином, становлячи на рубежі ХІХ-ХХ століть 18% загального населення Російської імперії, українці дали 40% землеробських мігрантів, будучи «найрухливішим етносом Російської імперії» [5, с.240, 248].

Основний потік переселенців на землі Оренбуржя і Башкирії в цей час становили зубожілі селяни з Полтавської, Київської, Подільської, Харківської, Катеринославської, Чернігівської, Таврійської, Волинської губерній, а також із російських Курської та Воронежської губерній, білоруської Гродненської.

Найбільша кількість переселенців прибувала з Полтавщини (13 %). Вихідці з цього регіону України заснували кілька десятків виключно «полтавських» сіл, а також селилися разом із представниками інших губерній. Прикладами подібних історичних зв'язків із Полтавщиною є такі населені пункти Башкирії, як Костянтиноградівка, Нехворощанка, Ключі (Костянтиноградівський повіт), Кахновка, Боголюбовка (Кременчуцький повіт), Рубльовка, Софіївка, Ляшковка, Царичанка (Кобеляцький повіт), Мар'яновка, Караваївка (Пирятинський повіт), Золотоношка (Золотоніський повіт), Санжаровка, Полтавка і багато інших.

Усього у другій половині ХІХ — початку ХХ століть прибулих могло бути до 40 тисяч чоловік (по Південному Приураллю офіційно наводиться цифра в 32,4 тисячі) [5, с.243] за 15 років із 1897 року кількість українців зросла більше ніж в 11 разів до 5 6923 чоловік [1, с.30-31]. За 3-4 десятиліття після 1861 року

кількість українців в Оренбурзькому та Орському повітах зросла майже в 3 рази, а в Бузулуцькому — в 4,5 разу [12, с.126]. Більшість українських сіл з'являється саме на рубежі XIX-XX століть (у 1912-1913 роках — близько 400 [1, с.27]. У межах Уфимської губернії заселялися головним чином південно-західні, південні й центральні повіти (Белебеєвський, Стерлітамацький, Уфимський), утворюючи в них компактні групи по волостях — ареали з переважаючим українським населенням. Такий характер розселення визначався малою густотою населення і схожістю природно-кліматичних і ландшафтних умов цих земель з Україною (чорноземи, лісостеп чи степ). Оселившись на новому місці, українці називали своє селище ім'ям губернії, повіту або села у яких жили до переселення в Україні, наприклад, Брацлавка, селища Ново-Вінницьке, Нова Волинь, Херсонське та інші — в Оренбурзі; Тавричанка, Черніговка, Полтавка, Хотомля, Золотоношка, Кахновка й інші — в Башкирії. В 1915 — на початку 1916 року на Урал прибуває велика кількість біженців, у тому числі українців із західних районів Росії в зв'язку з подіями Першої світової війни, але значна їх частина після війни повернутися додому [10, с.58].

Переселенський рух продовжився і після 1917 року, в радянський час, що в сукупності з природним приростом привело до поступового збільшення численності українців у Башкирії (за офіційними даними переписів: 1920 року — 67122, 1926 року — 76710, 1930 року — 82618, 1939 року — 92289). Однак причини міграції ставали іншими, пов'язаними вже не із земельним питанням, а з індустріальним освоєнням країни, тобто переселенський рух утратив свій початковий селянський характер, перетворюючись у трудову (робітничу) міграцію.

А.Бежкович, який вивчав етнічні особливості землеробства у народів Башкирії у складі експедиції АН СРСР у 1929-1930 роках, відзначав, що цей час — «переломний момент в історії радянського села, сільського господарства і селянства в цілому. Це останні роки старого селянського укладу, побудованого на приватній власності, й початок колективізації, масового колгоспного будівництва, усупільнення. Саме з цього часу в селі різко змінювалися всі земельні відносини, організація праці в сільському господарстві, впроваджувалась нова землеробська техніка (знаряддя праці та машини). Відходив у минуле селянський побут» [3, с.61]. Із 1930-их років починає незворотно змінюватися соціальний склад населення: якщо з кінця XIX століття до 1920-их років частка сільського населення серед українців Башкирії становила 97-98%, то, починаючи з перепису 1939 року вона неухильно зменшується: 1939 — 83%, 1959 — 50%, 2002 — 13%.

На рубежі 1920-1930-их років найбільша кількість сільського українського населення зафіксована в Альшеєвській (7511 чол.), Давлекановській (7437), Ахуновській (3651), Белебеєвській (3579) волостях Белебеєвського кантону, Ашкадарській (3576) волості Стерлітамацького кантону, Хайбуллінській (3324) волості Зілаїрського кантону, Чишмінській (3198), Новоселовській (2978) волостях Уфимського кантону. Із середини XX століття індустріалізація, колективізація, подолання наслідків Великої Вітчизняної війни, активна міжетнічна взаємодія й інші фактори привели до зменшення кількості українського населення, внутрішньої міграції, тобто масового переселення із села в місто, поступової асиміляції (обрусіння), втрати етнічних особливостей землеробства, народних традицій, мови. На сьогодні в Республіці Башкортостан

налічується не більше ніж 50 поселень (серед них уже немає мононаціональних), де проживає українське населення (у 1926 році — 529 поселень), найбільш компактні групи представлені в Чишмінському, Альшеєвському, Стерлітамацькому, Іглінському та інших районах.

Такі основні етапи і зміст переселенського руху українців у Південне Приуралля, який до 1930-их років мав виключно селянський характер (крім короткого «козацького» періоду в середині 1630-их років).

Українці, як традиційно землеробський народ, привнесли на нові території свої традиції агрокультури, що знаходилися на дуже високому рівні. Згідно з переписом 1897 року, серед усього українського населення постійно землеробством як основним джерелом існування займалися 87,5 % [11, с.392-393]. «Землеробство відіграло в господарстві й побуті українського народу величезну роль. У той же час воно, як головне заняття з добування засобів до існування, мало великий вплив на форму господарства, побутовий уклад, культуру і психологію народу. Це заняття прищеплювало землеробам любов до пізнання природи, виховало широкий діапазон трудових навичок не лише в галузі землеробства, але й у сфері широкого кола сільськогосподарських робіт. Тому вивчення українського землеробства має не тільки першорядне значення, але і є першочерговим завданням етнографів та істориків культури»[2, с.7-8].

Після переселення селяни ставали власниками землі або орендарями на державних і приватних землях, об'єднувалися в артілі й товариства. Купівля ділянок за готівку чи в кредит через Селянський поземельний банк (із 1883 року) була можлива внаслідок різниці у вартості землі на Уралі й Україні (де вона була в кілька разів дорожче). Проте часто одержані від продажу землі засоби витрачалися в ході далекого і важкого переїзду. Для приваблення переселенців передбачалися різноманітні пільги, позички. На практиці державна допомога виявилася мізерною, люди потрапляли у вкрай важкі умови на межі виживання.

Основними проблемами, з якими зіткнулися селяни, були відсутність або недостача засобів для купівлі землі й побудови жител, загибель урожаїв, брак хліба і зерна для сільгоспробіт, високі кредитні та фіскальні платежі, спекуляція вартістю наділів, обман з боку власників землі, хабарі чиновників, перешкоди при виході з товариств, обмеження прав власності з боку банку тощо, що призвело до зворотного продажу своїх земель, постійних боргів і переходу до оренди на не вигідних умовах [1, с.64-65]. У радянський період виникали труднощі з переділом землі, колективізація, кооперація, створення колгоспів та комун були процесами далеко не однозначними, що мали як позитивні, так і негативні наслідки для різних категорій селян.

Звертаючись до характеристики землеробства, слід зазначити, що збережені етнографічні матеріали кінця XIX — першої третини XX століть свідчать про використання українськими переселенцями переважно три- або чотирипільної системи рільництва, з часом під впливом загальних тенденцій відбувався перехід до багатопілля. Розміри посівних площ українців були вище від середніх цифр, але не такі великі, як у сусідів — латишів і білорусів, зіставлявані з площами російських селян. Основною зерною культурою була пшениця, яка займала 40% посівів [1, с.73], а також жито (30%), ячмінь, просо, з технічних і кормових культур — льон, конопля, картопля, буряк, соняшник та ін. Українські переселенці принесли із собою і традиції баштанства.

У сільському господарстві України у пореформений період були розповсюджені плуги заводського виробництва, але в процесі освоєння Південного Приуралля селяни нерідко переконавалися у їх непридатності до іншого природно-географічного середовища і тимчасово заміняли більш відповідними, наприклад, сохами й «косулями» — знаряддями ручної роботи. А.Бежкович відмічав, що в українців процес підбору більш пристосованих до місцевих умов орних знарядь та заміна ними старих за період між селянською реформою і колективізацією села відбувся у двох варіантах: а) український плуг кустарного виготовлення (так званий «ковальський») — косуля — плуг заводського виготовлення; б) плуг заводського виготовлення — косуля — плуги й букери заводського виготовлення [3, с.64].

Із трьох основних типів орних знарядь (сошного, сошно-плужного, плужного) український плуг належав до останнього, являючи за конструкцією та технічними параметрами цілком завершений і відокремлений від усіх інших тип знаряддя. У плуг зазвичай упрягали від 4 до 8 коней чи волів. Таким чином, в українців спочатку існували лише знаряддя плужного типу, але в силу господарських міркувань були й інші, хоч і пізніше, ніж в інших народів; вони витіснялися сошно-плужними сохами — одинарками й косулями, які виявилися незамінними при розорюванні «чащоби», лісного ґрунту між частими пеньками, де багато коренів. Однак із часом більшість українських господарств замінили косулю та плуг кустарної роботи заводськими плугами і букерами [3, с.68-69]. Для розпушування ґрунту й видалення бур'янів перед посівом використовували також традиційні для України дерев'яні «драпаки» та борони різноманітної конструкції.

Для ручного посіву найчастіше використовували «сетиво» чи «сівалку», сплетену з житньої соломи чи лика, сіяли також із мішка. З точки зору самої техніки посіви українці так само, як і росіяни й білоруси, проводили «у дві сівби»: кинувши насіння вперед та трохи вправо, сіяч робить широкий крок уперед й із новою жменю повторює рухи. Ручна сівба проіснувала до кінця 1920-их років, суміщаючись із використанням спеціальних пристосувань («букери»). Загортання насіння відбувалася на 95-97% селянськими боронами і тільки на 3-5% заводськими [3, с. 70-71]. У деяких українських господарствах на складних землях для загортання насіння посіви «заволочували» гілками чи вкочували, вживаючи спеціальні дерев'яні котки кустарної роботи з в'яза, дуба, липи й інших дерев — заокруглена колода довжиною близько 2 метрів і діаметром 35-40 см, до якої прикріплений станок та дишло чи голоблі для запрягання коней.

За інтенсивністю застосування перегною як головного органічного добрива у селянських господарствах Башкирії А.Бежкович відніс українців до другої групи з п'яти: міра використання тут була 70-80%, у латишів, наприклад, 100%, а башкири перегній зовсім не застосовували, викидаючи його в яри [3, с.74-75]. Прополувальні роботи українці вели звичайно вручну чи «мотиками» («сапками», «сапами»), які були завезені в Башкирію саме українцями і білорусами й розповсюджувалися потім для обгортання й серед інших народів.

У більшості українських господарств хліб збирали косами, ручними жатками, пізніше — механічними жниварками, рідше використовували серпи (до початку ХХ століття, навпаки — переважно серпами). Українські «грабки» (грабельки із 3-5 зубами, котрі прикріплюються до п'яти коси, від кожного зубця йде тоненька мотузка й кріпиться біля ручки косовища, щоб скошений хліб не перевалювався і

рівно лягав на покiс), наприклад, як зняряддя жнив виявляли вирішальний вплив на традиції інших народів краю. Збиральні машини в післяреволюційний період були не більше ніж у 15% українських господарств. На думку А.Бежковича, причина незначного застосування жнивварських машин була не стільки економічна, оскільки ціла низка господарств могла витратити необхідну суму на купівлю машини, але глибоко «в'їлася традиція у побут жати хліб уручну» [3, с.80].

З іншого боку, українці самі переймали землеробські традиції у своїх сусідів, наприклад, способи зберігання хліба на полі. В українців нерідко траплялася кладка «хрестами» (чи «копою»), широко розповсюджена в Україні, на Дону, у Воронежській області, в Поволжі, Казахстані, коли із чотирьох снопів, обернених один до одного, ставлять хрест; на першу четвірку кладуть другу і третю, потім покривають у деяких місцях окремими снопами, так виходить кладка із 14-15 снопів. Проте цей спосіб мав недоліки, оскільки снопи, складені один на одного, ущільнювались, у них слабо проникав вітер, а покриття не завжди рятувало від дощу, «хрести» промокали і жито починало проростати. Тому частково був запозичений російський спосіб складання снопів у «бабки» для сирого хліба («суслони», «поставушки» та ін.), коли один сніп ставлять вертикально, а до нього прислоняють під невеликим кутом ще вісім снопів, а останнім десятим, оберненим колосками вниз, покривали бабку, як капелюхом. Сухе жниво продовжували класти в «хрести» та «копи» більшого розміру — до 60 снопів [3, с. 81].

Українці, один із народів краю, користувалися спеціально обладнаними гарбами з високими драбинами для доставки снопів до місця молотьби на тік (інші — на звичайних однокінних возах без пристосувань). На току снопи клали в закриті приміщення — сараї («клуні»). Для молотьби українці першопочатково застосували дерев'яні котки, які до кінця 1920-их років були вже замінені кам'яними. Молотили таким котком, запряженим в один або два коні, на току — круглий і рівній площадці, де коней ганяли по колу. Проте в більшості господарств для ярих (крім гречки та льону) використовували ручні молотилки, а жито обмолочували ціпами. У Башкирії А.Бежкович звернув увагу на одну важливу особливість — майже повсюдну заміну молотьби ногами тварин ручною молотьбою ціпом, що в той час суперечило загальному правилу, що мало місце у більшості південних районів країни, в тому числі в Україні, на Кубані, на Дону й т.д., де використання тварин не лише не вийшло з традиції, а, навпаки, вдосконалювалось [3, с.87-88].

Конструкція ціпів і техніка молотьби мали деякі етнічні особливості. Український тип ціпа відрізнявся від інших більшим розміром та способом кріплення біля до держака й зустрічався лише в українських господарствах (самі українці говорили, що не вміють молотити «російськими» ціпами, а інші народи вважали саме український ціп не дуже зручним для роботи). Українці не завжди додержувалися загальноприйнятої в більшості інших народів норми у 5-6 молотників, молотили не більше ніж у 1-3 ціпи залежно від робочих рук у сім'ї; працювали як чоловіки, так і жінки [3, с. 89].

Віяли в багатьох українських господарствах віялками (в середньому 1 віялка на 3,1 господарства, це друге місце в краї після латишів — 1:1,2), але в деяких господарствах зберігся ще й старовинний спосіб очищення зерна для посіву чи

розмолу через велике шкіряне решето — «грохот», що дозволяло виконувати роботу зі значно більшою чистотою, ніж віяння лопатою або іншими пристосуваннями.

Отже, українські переселенці прийшли на Південний Урал з уже виробленими і високорозвинутими навичками і на рубежі 1920-1930-их років володіли ще достатньо вираженими етнокультурним комплексом та високим порівняно з іншими народами рівнем землеробства. Практика землеробства зазнала деяких змін після революції. Це дістало вияв насамперед у розповсюдженні механізації, а також в уніфікації, стиранні етнічних відмінностей різноманітних видів землеробства. Землеробський досвід українців суттєво вплинув на інші народи регіону; в той же час традиційний уклад і побут самих українців починають змінюватися під впливом місцевих умов.

Список використаної літератури

1. Бабенко В.Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной среде / В.Я.Бабенко. — Уфа: Б. и., 1992. — 260 с.
2. Бежкович А.С. Земледельческие орудия и труд украинцев (XVIII — первая половина XX вв.) / А.С.Бежкович. — Рукопись. — 23 с.
3. Бежкович А.С. Этнические особенности земледелия у народов Башкирии / А.С.Бежкович // Археология и этнография Башкирии. — 1973. — Вып. 5. — С. 61-93.
4. Ефремов В. Из истории Уфимского края: Уфимский край в первой половине XVIII в. / В.Ефремов // Вестник Оренбургского учебного округа. — 1913. — №7-8. — С. 236-252.
5. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В.М.Кабузан. — М.: Наука, 2006. — 658 с.
6. Никитин М. Основные моменты колонизации Башкирии / М.Никитин // Хозяйство Башкирии. — 1928. — №6-7. — С. 73-85.
7. Перетяткович Г.И. Малороссияне в Оренбургском крае при начале его заселения: по рукописным документам Архива Министерства юстиции / Г.И.Перетяткович // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). — Одесса: Б. и., 1888. — Т. 2. — С. 373-397.
8. Полное собрание законов Российской империи (далее ПСЗ). — Т. X. — СПб.: Б. и., 1830. — 955 с.
9. ПСЗ. — Т. XI. — СПб.: Б. и., 1830. — 988 с.
10. Роднов М.И. Украинцы Северной и Центральной Башкирии в 1917 году / М.И.Роднов // Украина — Башкортостан: связь времен [сборник]. — Уфа: Б. и., 2001. — С. 58-76.
11. Русов А. Статистика украинского населения Европейской России / А.Русов // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — Петроград: Б. и., 1916. — С. 381-406.
12. Федорова А.В. Украинцы в Оренбуржье / А.В.Федорова // Украинистика в России: история, состояние, тенденции развития: Материалы международной научно-практической конференции (11-12.11.2009, г. Москва) [сборник]. — Киев-Москва-Уфа: Уфимский филиал МГГУ им. М.А.Шолохова, 2010. — С. 126-129.

Д.А. Черниенко

**УКРАИНСКИЕ КРЕСТЬЯНЕ В ЮЖНОМ ПРИУРАЛЬЕ:
ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ И ОСОБЕННОСТИ
МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ**

В статье рассматриваются этапы, характер, особенности, социальный состав переселенческого движения из Украины в Южное Приуралье в конце XIX — первой четверти XX в. Показаны уровень земледельческой культуры и результаты взаимодействия с местным населением.

Ключевые слова: *аграрная культура, земледелие, крестьянство, миграции, орудия труда, переселенческое движение, технологии.*

D.A. Chernienko

**UKRAINIAN PEASANTS IN THE SOUTHERN URALS:
THE MAIN STAGES OF RESETTLEMENT AND PECULIARITIES
OF MATERIAL CULTURE**

The article deals with the stages, nature, characteristics and social composition of the resettlement movement from Ukraine to the Southern Urals in the late 19th century — the first quarter of the 20th century. The level of farming culture and the results of the interaction with the local population are shown.

Keywords: *agrarian culture, farming, peasantry, migrations, tools, resettlement movement, technology.*

Надійшла до редакції 27 жовтня 2011 року

НАРОДНО-НАУКОВИЙ ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА

Здійснено аналіз уявлень про природу в літературних джерелах попередніх століть, розглянуто становлення та докази існування народно-наукового етапу в розвитку природознавства на прикладі зоології.

Ключові слова: народно-науковий етап, становлення природознавства, зоологія.

Упродовж багатьох історичних епох людство мало уявлення про природу не з наукових джерел, а з власного життя, практики. Розвиток рослинництва вимагав знання основ ботаніки, фізіології рослин, ґрунтознавства, відбору рослин для розмноження та інших методів селекції, метеорології. Для становлення науки про тваринництво були конче необхідні знання основ зоології, анатомії, фізіології, лікування тварин, вимог до їх розведення й утримання. Переміщення по території, походи, експедиції тощо розширювали географічний кругозір людей. Будівництво жител не могло розвиватися без елементарних знань про деревні породи, властивості порід і мінералів, певні геометричні і механічні закономірності. Виникнення ремесла стало можливим лише на основі обізнаності з основами фізики і хімії. Постійна потреба в лікуванні травм, хвороб сприяли зародженню народної анатомії, фізіології, хірургії. Народне акушерство та інші традиційні медичні галузі існували з моменту появи людства. У постійній і життєво необхідній практичній діяльності людства розвивалися його перші форми мислення, а разом з ними виникали народні знання про природу.

Сукупність знань про тварин, що виникла в давніх людей у практичній діяльності, змінювалася й передавалася із покоління в покоління до сьогодні переважно усним, у тому числі й фольклорним шляхом, можна вважати, народною зоологією, про рослини — народною ботанікою, про природу земної поверхні та географічні явища — народним землезнавством, про взаємозв'язки живих організмів з неживою природою і між собою — народною екологією тощо [13, 14].

Народні знання створили той необхідний фундамент, на якому виросла будівля молодих природничих наук. Виникнення незрілих наук стало відправною точкою для народно-наукового етапу становлення ботаніки, зоології, географії тощо. Для нього було характерним змішане казково-наукове або міфічно-наукове бачення й розуміння природи та взаємозв'язків у ній. Поряд із фундаментальністю і різким проривом уперед у поглядах на окремі питання в ранній науці вживаються елементарні помилки, позбавлені логіки висновки та погляди. На сьогодні цей етап у розвитку природничих наук вивчений недостатньо і потребує глибокого аналізу. В зв'язку з вищесказаним проблематика статті є актуальною.

Предметом дослідження став порівняльний аналіз уявлень про тварин на етапі незрілого природознавства порівняно із сучасним.

Одним із перших записи зразків народної творчості про природу зробив Аристотель. На той час розбіжностей між науковими і народними уявленнями про

живу й неживу природу було значно менше, але відхилень від сучасної науки чимало. Так геніальний Аристотель «неуважно порахував» кількість ніг у одноденок. Їх виявилось чотири, а не шість: «На ріці Гіпаніс (Кубань) біля Боспору Кіммерійського біля часу літнього сонцестояння приноситься рікою рій мішечків величиною трохи більше від виноградних ягід; коли вони лопнуть, з них виходить крилата чотиринога тварина, вона живе і літає до вечора; при схилі сонця до заходу вона сохне і разом із заходом сонця помирає, проживши всього один день, чому й зветься поденкою» [16, с. 322-331]. Як бачимо, помилок припускались у науці й у народних описах про природу.

Деякі хибні уявлення про рослин, тварин, географічні явища передавалися наукою протягом століть. Згадана «чотириногість» одноденок від Аристотеля (384-322 роки до н.е.) перейшла аж в енциклопедію Рима «Природнича історія» Плінія Старшого (23-79 роки н.е.) «Ріка Іпанід в Понті біля часів сонцестояння зносить своєю течією ніжні лялечки, подібні до виноградин, з яких вилуплюється чотиринога крилата комаха...; вона живе не більше від одного дня, через що й зветься одноденкою» [19, с. 67-200].

Наукові описи дуже часто робили за стилем, близьким до народного. У наукових трактатах цього часу широко вживалися висловлювання: «Оповідують, що у скіфів ...», «Кажуть, що в Понті зустрічаються деякі птахи...» тощо. У характеристиках природних об'єктів траплялися елементи, дуже схожі на фольклорні різновиди (оповіді, перекази, легенди). У згаданій «Природничій енциклопедії» Плінія Старшого знаходимо опис про невідому тварину тарандра, котра, як у казці, може міняти колір хутра, хоч інші тварини (хамелеон, камбала, восьминіг тощо) можуть змінювати лише колір шкіри, тому що хутро складається з мертвих клітин: «Змінює колір і Скіфський тарандр. Він завбільшки, як бик, голова його більша від оленячої, але схожа на неї, роги гіллясті, копита подвійні, шерсть довжиною як медвежа, але кольором схожа на віслячу, якщо тварина зберігає свій природний колір... Налякавшись, тварина набуває кольору всіх дерев, кущів, квітів та взагалі всіх місць, у яких ховається, а тому ловиться рідко. Дивно було б, якби був даний такий різноманітний вигляд тілу, але ще дивніше, що він даний і шерсті» (кн. VIII, §123) [16, с. 322-331].

Змішане народно-наукове бачення і розуміння поведінки живих істот дозволяє «батькові зоології» Аристотелю наділяти тварин одним із найвищих людських почуттів — соромом. Він пише, що у скіфського царя була найбагородніша кобила, від якої всі лошата були дуже гарні. Бажаючи, щоб вона народила від найкращого з них, цар підвів сина до матки для злучки. Жеребець не хотів, а коли кобилу закрили, то, не помітивши, вискочив на неї. Коли ж після злучки кобилі відкрили голову, то жеребець, побачивши її, втік і кинувся з кручі. Аналогічну історію про «докори сумління жеребця-сина» наводить римський натураліст Пліній Старший в енциклопедії «Природнича історія» (кн. VIII, §156). Схожою на народний переказ видається ще одна його розповідь про морські перельоти журавлів з використанням баласту, який, на наш погляд, у повітрі може лише заважати (кн. X, §60). Описи Плінія Старшого про дуже цікавий і малоймовірний спосіб виведення пташенят у цій же книзі (§97) у заячій шкурі на вершинах гілок до деякої міри дублюють Аристотеля (кн. IX, гл. 33) [16-17].

Учень і духовний спадкоємець Аристотеля знаменитий філософ та натураліст античності, «батько науки ботаніки» Теофраст, як і його вчитель, у своїх

узагальненнях поєднує глибоко наукові погляди з народними уявленнями, міфологічними сюжетами. У трактаті «Про води» вкотре зустрічається опис невідомої нам тварини таранди з незрозумілою зміною кольору хутра. Теофраст доповнює характеристику таранди новими деталями «Таранд величиною як бик, а мордою подібний на оленя, тільки ширший, так що вона мов би складена з двох оленячих морд. Тварина ця двокопитна і рогата. Ріг має відростки, як оленячий, і весь укритий шерстю; кістка його обтягнута шкірою, звідки й росте шерсть. Шкіра товщиною з палець і дуже міцна, тому її висушують і роблять з неї панцири. Зміна кольору в таранди дивна і майже неймовірна; в інших зміна відбувається в шкірі внаслідок зміни внутрішньої вологості чи кров'янистої, чи будь-якої іншої подібної, так що патологічна причина очевидна; зміна ж волосся, сухого, звисаючого і взагалі не володіючого властивістю змінюватися, воістину дивна і неймовірна...» [17, с. 243-245].

Цей опис неодноразово повторювався багатьма античними авторами. Класик античної географії Страбон у своєму творі «Географія» (18 рік до Хр.) пише про доволі дивовижний спосіб пиття води тваринами за допомогою ніздрів. Нібито серед чотириногих водиться так званий «колос», за величиною він займає середину між оленем та бараном, білий і за швидкістю бігу переважає названих тварин. Під час пиття він ніздрями втягує воду в голову й потім декілька днів зберігає її там, так що легко може жити в безводних місцях [18, 19].

Рівень природничо-наукових знань з астрономії, географії, ботаніки, зоології, анатомії й фізіології людини та філософських поглядів того часу чітко прослідковується в одному із ранніх середньовічних творів Іоанна екзарха Болгарського — «Шестиднев» [22]. Іоанн зробив переклад з грецької на слов'янську мову «Шестиднева» Василя Великого і в X столітті написав свій. У трактаті були включені фрагменти творів Северіана Гевальського, Аристотеля та інших авторів. Він містить шість «Слів» і в кожному з них є опис одного дня творення світу за Біблією. Фактично весь твір написаний у народно-науковому стилі. Так, розглядаючи будову Всесвіту Іоанн повторює Аристотеля і стверджує, що зірки, Місяць, Сонце прикріплені до сфер на небі, а Земля знаходиться у центрі небозводу чи склепіння. Коли рухається сфера, з нею рухаються всі небесні тіла. Щоб пояснити, як на Землі відбувається зміна дня та ночі, Іоанн в уяві розділяє видимий шлях Сонця на дві частини: підземну й небесну. Коли Сонце проходить половину шляху під Землею на Землі — ніч, а коли над нею — день. У «Шестидневі» кажанів і крилатих комах об'єднували із птахами. Очевидно, за терміном *птахи* було закріплене інше значення, ніж тепер [22; 2, с. 53; 21].

У середні віки, на думку Б.А.Старостіна, те, що ми зараз називаємо «біологічним фактом», само по собі існувати не могло: були або факти історії (наприклад, повернення голубів від Ольги в їх голуб'ятні — частина історії воєн з древлянами) або надчасові емблеми (наприклад, покора левів і ведмедів святим у життях). Звідси і «псевдоморфність» середньовічної біології як системи «знань-вірувань», яка не могла виступати у формі науки навіть на рівні чистої емпірії [21, с.87]. Серед інших природничих дисциплін стан біології, в цьому відношенні, був особливим. Географічні чи астрономічні знання тісніше впліталися в панівну систему природничих уявлень, що ґрунтувалися на «Християнській топографії» Козьми Індикоплова. Певний прогрес у «становленні біологічних фактів» відбувався на матеріалах «Фізіологів» — збірників символічних притч про звірів [21].

Не пізніше від XV–XVI століть у біологічних знаннях Древньої Русі відокремилися два комплекси уявлень про живу природу, дві системи біологічних знань [21]. Перша система — книжне знання про тварин і рослин, яке зосереджувалося в слов'янських перекладах «Шестодневів», «Фізіологів», «Бестаріїв» та інших збірників. Її недоліками були відірваність від навколишньої природи, екзотичність, яка була необхідною умовою для визнання «вченості» твору. Паралельно з першою функціонувала друга система природничих знань — народна. У її структурі — народні уявлення про рослини, тварин, сезонні явища у природі тощо мисливців, рибалок, пасічників та інших людей, які жили у тісному природному оточенні й були змушені знати окремі аспекти ботаніки, біології, поведінки тварин заради власної безпеки чи за родом діяльності. У цій системі також було багато елементів фантастики, але й чимало глибоких знань. З точки зору Б. Старостіна, у народній системі знань були повністю відсутні зародки систематизації, представлені у першій системі [21, с. 93-94]. Хибність цієї точки зору підтверджується існуванням зародків класифікації рослин і тварин у народному природознавстві. Приклади таких класифікацій розглянуті у наших попередніх роботах [12, 13].

Відбитки народно-наукового етапу в розвитку зоології ми знаходимо і значно пізніше. Відомий французький картограф Гійом Левассер де Боплан в «Описах України...» (1650 рік) переконує зі слів місцевих жителів, що нібито на крилах сарани написано халдейськими літерами «Попуст божий», а мандрівник з м. Халеба архідиякон Павло Халебський (1654 рік) уважав, що, поза всякими сумнівами, в українських свинях сидять чорти і через це їх дуже важко зловити та втримати [18; 19].

Результати дослідження української та російської зоологічної термінології на матеріалі назв хижих тварин родини куніцевих і собачих Н.В.Адамчук [1] підтверджують наявність народно-наукового етапу в розвитку зоології. В першому висновку дисертаційної роботи вона зазначає, що «формування наукової термінології російської та української мов почалося ще в давньоруську добу. Наступний період у розвитку споріднених мов характеризувався процесом становлення зоологічної номенклатури, який закінчився, в основному, до кінця XVII століття» [1, с. 14]. Отже, фактично існує суперечність між проголошенням появи науки зоології Аристотелем за три століття до народження Ісуса Христа та відсутністю наукової термінології — однієї із необхідних ознак науки.

Сходження в пізнанні природи реалізувалося через процес мислення людини, формування уявлень, образів, понять про світ. У природничих науках систематизували накопичені тисячолітнім досвідом знання, які доведено певними фактами і явищами, обґрунтовано уже з наукової точки зору, без помилок та якихось хибних уявлень. Проте деякі хибні уявлення передавалися наукою й навчально-пізнавальною літературою протягом століть. Наприклад, у багатотомному енциклопедичному виданні [4-10], яке побачило світ на початку XIX століття, використано перекази чи байки про зозуль різних країн. Зокрема, у дванадцятому томі зазначено, що зозуля перетворюється в кібчика [6, с. 8-9]; що яструб приносить її до нас на спині, що вона випускає слину на рослини, з якої народжуються комахи, відкладає у гнізда інших птахів по одному яйцю, яке за кольором таке ж, як і яйця цих птахів, чим зозуля і обманує їх; що молода зозуля з'їдає матір, яка її висиділа, та ін. У 5-ій частині енциклопедії [4, с. 23] до розділу «Земноводныя» віднесено «Страшные змѣи» із представником Удав звичайний Воа

constrictor L., позначений як вид «Змїй великан» або «Удавъ, идоль, царь-змїй», хоч удавів відносять не до класу земноводних, а — плазунів [4, с. 23]. Фольклорний характер цих наукових герпетонімів супроводжується загальноприйнятою латинською назвою *Boa constrictor*. Крім змішаного народно-наукового називництва тут описано нереальні прийоми полювання удавів. Свою здобич (козуль, молодих буйволів, сайг та ін.) вистежує, душить «потомъ высасываетъ всю кровь, обливаешь животное слюною, выходящею изъ его пасти, и наконецъ поглощаетъ цѣлое» [4, с. 24].

Варто зазначити, що ротовий апарат удавів не є колючо-смоктальним, як у комарів, чи гризучо-смоктальним, як у джмелів, він немає м'яких губів, як у ссавців, і не пристосований до висмоктування крові із тіла жертви. Змії використовують зуби для захоплення й утримання здобичі; за їх допомогою подрібнюються зовнішні покриви, наприклад, хітинові покриви комах. Будова щелепного апарату допускає широке розкривання пащі та проковтування здобичі, яка за розмірами перевищує розміри змії. Отже, очевидним є те, що опис зроблено з «нальотом» казково-міфічних сюжетів давнини. Очевидної помилки допустили автори щодо морських зірок. Так, у 12-ій частині енциклопедії зазначено, що тіло безхребетних морських зірок складається із хребців та кісткових частин, але ця особливість притаманна хребетним тваринам «все тѣло ихъ составлено изъ чрезвычайнаго множества позвонковъ и костеобразныхъ частицъ, вмѣстѣ соединенныхъ и покрытыхъ твердою и ноздреватою кожею» [6, с. 74].

Влучну характеристику тривалому народно-науковому етапові в розвитку природознавства ми знаходимо в «Історії дослідження природи...Всесвіт і людство» (1896 рік) за загальною редакцією Ганса Кремера, перекладену з німецької мови на російську одним із основоположників нейрогістології А.С.Догелем. «О сколько-нибудь систематическомъ изученіи біологіи моря въ научномъ смыслѣ слова можетъ идти рѣчь только съ 1711 года, со времени появления «Histoire physique de la mer» графа Людовика Фердинанда Марсильи. Въ многочисленныхъ другихъ произведеніяхъ, какъ-то: космографіяхъ, всеобщихъ естественныхъ исторіяхъ, зоологіяхъ, учебникахъ ботаники, описаніяхъ путешествій, описательныхъ каталогахъ, значительныхъ коллекціяхъ и музеяхъ и т.д. — имѣются, правда, въ большемъ количествѣ отдѣльные свѣдѣнія, касающіяся различныхъ морскихъ тварей, ихъ внѣшняго вида, ихъ мѣстонахожденія, способовъ ихъ ловли, ихъ практическаго значенія и т. д., но книгъ, охватывающихъ объединяющимъ взглядомъ данную категорію явленій, до указаннаго времени не появлялось. Иныя произведенія трактуютъ предметъ очень односторонне и притомъ используютъ всего лишь незначительную долю материала. Сказанное относится къ сочиненіямъ по рыболовству Петра Беллона, Вильгельма Ронделе, Ипполита Сальвіани. Въ подобныя работы, постоянно проскальзываетъ — и это повторялось вплоть до 19-го столѣтія — много баснословныхъ рассказовъ и фантастическихъ изображеній; передаваясь по наслѣдству отъ столѣтія къ столѣтію и уснащаясь все новыми изошреніями фантазии, эти басни довольно часто совершенно отодвигаютъ на второй планъ собственныя наблюденія и взгляды авторовъ, если о такихъ вообще можетъ идти рѣчь. Если въ прошломъ столѣтіи въ ученыхъ и вообще образованныхъ

кругахъ исходили изъ вышеизложеннаго взгляда, то, собственно говоря, почвой для него служили лишь теоретическія разсужденія и нѣкоторыя частью невѣрныя, частью поспышно обобщенныя наблюденія естествоиспытателей» [3, с. 259-260].

Чимало природних див описано у роботі цього ж періоду [20]. Будові страуса (*струсь* или *струфокамиль*) приписується наявність розділених копит і здатність кидати ними камені у ворогів: «Ежели кто за нимъ гонится, онъ хватаетъ каменя и бросаетъ ихъ назадъ съ великою силою» [20, с. 74-75]. Морський кінь, як у казці, може виходити на поля та топтати людей: «Морской конь находится въ Еѳіопіи и приходитъ вдоль по берегу рѣки Нила въ верхній Египеть, опустошаетъ поля, поѣдаетъ и мнетъ жатвы; а особливо не спускаетъ людямъ, топчетъ ихъ, давить ногами... Онъ столько великъ, что ежелибъ поставитъ у него въ брюхѣхъ человѣка, то не могъ бы онъ достать его рукою до крестца» [20, с. 85].

Помітивши, що пірникоза може переносити своїх пташенят на спині чи під крилами, птаху приписана здатність висиджувати яйця не у гніздах, а під крилами: «Большой Сѣверной нырокъ находится въ Норвегии. Онъ примѣчанія достоинъ своими особенностями. Увѣряютъ что подъ крыльями у него есть два рода мѣшечковъ, кои столь широки и глубоки, что можно всунуть кулакъ; въ каждомъ изъ оныхъ прячетъ самка свои яйца и высидживаетъ утятъ столь же совершенно, но съ меньшимъ трудомъ, нежели другія птицы въ гнѣздахъ» [20, с. 102].

Загальні закономірності трансформації народних знань у науку притаманні багатьом давнім галузям пізнання природи і суспільства. Три етапи у розвитку науки у Відні ще 1876 року виділив М. Драгоманов [11]. За ступенем об'єктивності в процесі розвитку історичної науки він вибудовує еволюційний ряд: казки → билини → історичні наукові факти. Билини є проміжним етапом між казками та історичними науковими фактами, як і народно-наукова зоологія — розділяє народну й наукову зоологію. Характеризуючи билини у зібранні «Малорусскія народныя преданія и разказы», він зазначає: «Въ значительной степени они принадлежатъ къ числу *переходящихъ* повѣстей, какъ и сказки. Но въ глазахъ народа они не такая *ложь*, какъ сказки, а представляются *былью*, (*былиця*) и даже привязываются къ историческимъ лицамъ и эпохамъ. Потому мы и назвали ихъ *былинами*; да они и дѣйствительно весьма аналогичны съ великорусскими былинами. Это матерьялъ переходный между матерьяломъ народнаго знанія и памяти объ историческихъ лицахъ и плодами фантазіи, мѣстными и захожими» [11, с. 12].

У процесі розвитку усталених природничих наук можна виділити три етапи — народний, народно-науковий та науковий.

Народні знання створили необхідний фундамент для появи молодих природничих наук. Виникнення незрілих наук стало відправною точкою для народно-наукового етапу становлення ботаніки, зоології, географії тощо. Для нього було характерним змішане казково-наукове або міфічно-наукове бачення й розуміння природи та взаємозв'язків у ній. Поряд із фундаментальністю і різким проривом уперед у поглядах на окремі питання в ранній науці вживаються елементарні помилки, позбавлені логіки висновки і погляди.

Список використаної літератури

1. Адамчук Н.В. Лексико-семантичний аналіз назв хижих тварин в російській мові донаціонального періоду (в зіставленні з українською): автореф. дис... канд. філ. наук: 10.02.01 «Російська мова» 10.02.02 «Українська мова» / Н.В.Адамчук, Укр. держ. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 1993. — 18 с.
2. Баранкова Г.С. Об астрономических и географических знаниях / Г.С.Баранкова // Естественнаучные представления Древней Руси. — М.: Наука, 1978. — С. 48-62.
3. Вселенная и человекство. Історія дослідження природи і призначення її сил на службу человекству под общ. ред. Ганса Крэмера: при сотрудн. проф. Л. Бейсгаузена, проф. К. Вейле и др.: перев. съ нѣмецкаго подѣ общей ред. проф. А.С.Догеля при уч. проф. С.-Петербургскаго университета П.И.Броунова, В.И.Палладина, В.М.Шимкевича, проф. С.-Петербургскаго Политехническаго инст. М.А.Шателена, проф. Казанскаго ун-та Б.К.Полънова и др. — С.-Петербургъ: Просвѣщеніе, Т.4. — 494 с.
4. Дѣтскій музей, или собраніе изображеній животныхъ, растѣній цвѣтовъ, плодовъ, минераловъ, одеждъ разныхъ народовъ въ свойственномъ ихъ видѣ, древностей и другихъ предметовъ, служащихъ для наставленія и забавы юношества, составленное и гравированное по лучшимъ образцамъ, съ краткимъ изъясненіемъ, соотвѣтственнымъ понятію дѣтей; [часть пятая]. — Санкт-Петербургъ: Печатано въ Типографіи Ив. Глазунова. — 1817. — 67 с.
5. Дѣтскій музей, или собраніе изображеній животныхъ, растѣній цвѣтовъ, плодовъ, минераловъ, одеждъ разныхъ народовъ въ свойственномъ ихъ видѣ, древностей и другихъ предметовъ, служащихъ для наставленія и забавы юношества, составленное и гравированное по лучшимъ образцамъ, съ краткимъ изъясненіемъ, соотвѣтственнымъ понятію дѣтей; [часть десятая]. — Санкт-Петербургъ: Печатано въ Типографіи Ив. Глазунова. — 1819. — 102 с.
6. Дѣтскій музей, или собраніе изображеній животныхъ, растѣній цвѣтовъ, плодовъ, минераловъ, одеждъ разныхъ народовъ въ свойственномъ ихъ видѣ, древностей и другихъ предметовъ, служащихъ для наставленія и забавы юношества, составленное и гравированное по лучшимъ образцамъ, съ краткимъ изъясненіемъ, соотвѣтственнымъ понятію дѣтей; [часть двенадцатая]. — Санкт-Петербургъ: Печатано въ Типографіи Ив. Глазунова. — 1822. — 78 с.
7. Дѣтскій музей, или собраніе изображеній животныхъ, растѣній цвѣтовъ, плодовъ, минераловъ, одеждъ разныхъ народовъ въ свойственномъ ихъ видѣ, древностей и другихъ предметовъ, служащихъ для наставленія и забавы юношества, составленное и гравированное по лучшимъ образцамъ, съ краткимъ изъясненіемъ, соотвѣтственнымъ понятію дѣтей; [часть пятнадцатая]. — Санкт-Петербургъ: Печатано въ Типографіи Ив. Глазунова. — 1824. — 61 с.
8. Дѣтскій музей, или собраніе изображеній животныхъ, растѣній цвѣтовъ, плодовъ, минераловъ, одеждъ разныхъ народовъ въ свойственномъ ихъ видѣ, древностей и другихъ предметовъ, служащихъ для наставленія и забавы юношества, составленное и гравированное по лучшимъ образцамъ, съ краткимъ изъясненіемъ, соотвѣтственнымъ понятію дѣтей; [часть оснадцатая]. — Санкт-Петербургъ: Печатано въ Типографіи Ив. Глазунова. — 1825. — 65 с.
9. Дѣтскій музей, или собраніе изображеній животныхъ, растѣній цвѣтовъ, плодовъ, минераловъ, одеждъ разныхъ народовъ въ свойственномъ ихъ видѣ, древностей и другихъ предметовъ, служащихъ для наставленія и забавы юношества, составленное и гравированное по лучшимъ образцамъ, съ краткимъ изъясненіемъ, соотвѣтственнымъ понятію дѣтей; [часть двадцать вторая]. — Санкт-Петербургъ: Печатано въ Типографіи Ив. Глазунова. — 1827. — 74 с.

10. Дѣтскій музеум, или собраніе изображеній животныхъ, растѣній цвѣтовъ, плодовъ, минераловъ, одежда разныхъ народовъ въ свойственномъ ихъ видѣ, древностей и другихъ предметовъ, служащихъ для наставленія и забавы юношества, составленное и гравированное по лучшимъ образцамъ, съ краткимъ изъясненіемъ, соотвѣтственнымъ понятію дѣтей; [часть двадцать четвертая]. — Санкт-Петербургъ: Печатано въ Типографіи Ив. Глазунова. — 1828. — 66 с.
11. Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и рассказы / Сводъ Михаила Драгоманова: [Изданіе Юго-Западнаго Отдѣла ИМПЕРАТОРСКАГО Русскаго географическаго Общества]. — Кіевъ: Типографія М.П.Фрица, Большая Владиміръ. ул., возлѣ памятн. Ирины собств. д., 1876. — 387 с.
12. Куйбіда В.В. Еволюція уявлень про природу в історичному та індивідуальному розвитку людства / В.В.Куйбіда // Наукові записки з української історії. — 2001. — Вип. XXII. — С. 66-82.
13. Куйбіда В.В. Народна зоологія: [навч. посібник для студ. пед. факультету] / В.В. Куйбіда. — К.: ІСДОУ, 1994. — 120 с.
14. Куйбіда В.В. Народне землезнавство: Атмосфера, людина і природа, екологія і географічні назви: [навч. посібник] / В.В. Куйбіда. — К.: ІСДОУ, 2002. — 367 с.
15. Куйбіда В.В. Народні науки: теоретичний та історичний аналіз розвитку / В.В.Куйбіда // Наукові записки з української історії. — Київ-Переяслав-Хмельницький, 1999. — 112 с.
16. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе / В.В.Латышев // Вестник древней истории. — 1947. — №2. — С. 243-331.
17. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе / В.В.Латышев // Вестник древней истории. — 1947. — №3. — С. 243-556.
18. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — Т. I. — Вып. I. — СПб.: Тип. Имп. АН, 1893. — С. 93-126.
19. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — Т. II. — СПб.: Тип. Имп. АН, 1904. — С. 167-200.
20. Памятникъ рѣдкостей, или Описаніе самыхъ рѣдкихъ и удивительныхъ, естественныхъ, и художественныхъ произведеній, находящихся во всѣхъ частяхъ Свѣта, собранное изъ достовѣрныхъ и новѣйшихъ путешественниковъ / Д...Р...; [Милостивому Государю Никитѣ Никитичу Демидову, почтеннѣйшее посвященіе]. — Печатано во градѣ Святаго Петра, въ 1793 году. — 109 с.
21. Старостин Б.А. Биологические знания / Б.А.Старостин // Естественнонаучные представления Древней Руси: сборник статей. — М.: Наука, 1978. — 176 с.
22. Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского. V Слово / РАН. Ин-т философии; Отв. ред. В.Ф.Пустарнаков. — М.: РАН, 1996. — 216 с.

В.В. Куйбіда

НАРОДНО-НАУЧНЫЙ ЭТАП СТАНОВЛЕНИЯ ПРИРОДОВЕДЕНИЯ

Осуществлен анализ представлений о природе в литературных источниках предыдущих столетий, рассмотрено становление и доказательства существования народно-научного этапа в развитии естествознания на примере зоологии.

Ключевые слова: народно-научный этап, становление естествознания, зоология.

V. V. Kuibida

THE FOLK SCIENTIFIC STAGE OF THE NATURAL HISTORY

The article analyzes the nature perception in the literature of previous centuries. The development and evidence of the folk scientific stage in the nature study development are considered in terms of zoology.

Keywords: folk scientific stage, nature study development, zoology.

Надійшла до редакції 2 листопада 2011 року

ВИНИКНЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ СПІЛКИ СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ (1908 — 1913 роки)

Стаття присвячена дослідженню питання виникнення, діяльності та занепаду Київської спілки споживчих товариств. Особлива увага у розвідці звернена на причини занепаду спілки та її відносини з Московським споживчим союзом.

Ключові слова: Київська спілка споживчих товариств, Київська губернія, Бюро Спілки.

Виникнення в кінці XIX — на початку XX століть великої кількості споживчих товариств у Київській губернії було важливою передумовою заснування організаційного центру кооперації Київщини — спілки споживчих товариств. Новоствореним товариствам необхідно було постійно надавати допомогу в справах організації торгівлі, діловодства та рахівництва, ревізій. У керівників товариств був відсутній потрібний досвід, щоб протидіяти місцевим крамарям, чиновникам, вести агітаційну роботу серед селянства, тому значна частина створених товариств занепадала, а ідея спільної праці дискредитувалася.

Об'єднання товариств у спілки сприяло більш успішному розвитку споживчої кооперації. Споживспілки налагоджували постачання товариств товарами, сприяли поширенню передового досвіду діяльності кооперативів, уживали заходи щодо навчання працівників споживчої кооперації, відстоювали інтереси споживчих товариств і пайовиків перед органами влади. На початку XX століття функціонувала тільки одна на всю імперію спілка споживчих товариств — Московська. Значне збільшення кількості споживчих товариств дозволяло порушувати питання про утворення їх об'єднання в губерніях, зокрема і Київській.

Питання створення і функціонування спілки споживчих товариств, Київської спілки зокрема, широко досліджувалося істориками та економістами початку XX століття: П.Височанським [1], І.Витановичем [2], П.Пожарським [11]. На сучасному етапі становлення нашої держави важливим для економічного її зростання є аналіз досвіду спілок споживчих товариств як організованих об'єднань, зокрема й Київської спілки споживчих товариств. Актуальність цієї теми підтверджують і розвідки сучасних вітчизняних науковців та теоретиків споживчої кооперації М.В.Алімана, С.Г.Бабенка, С.Г.Гелея [4], Ф.І.Ленченка, В.П.Пака [6] й інших.

Метою цієї розвідки є дослідження передумов виникнення, основних етапів діяльності та причин занепаду Київської спілки споживчих товариств.

Створення в Київській губернії спілки споживчих товариств було розпочато на першому з'їзді уповноважених товариств Київщини, що відбувся 28-29 грудня 1907 року.

Працівники Київської земської управи В.Сазонов, М.Бойков, О.Брайковський, присяжний повірений О.Гдешинський, доктор Й.Юркевич склали проект статуту майбутньої Спілки, який був затверджений 25 серпня 1908 року [14]. Тоді в

губернії функціонувало вже 401 товариство, але підтримали ідею скликання з'їзду тільки чверть із них.

Наприкінці 1908 року в Києві відбувався другий з'їзд представників споживчої кооперації губернії, скликаний київським губернським земством. Він проходив з 2 по 5 грудня в Лук'янівському народному домі.

На з'їзд прибули представники 134 споживчих товариств. Із привітанням до делегатів звернувся голова губернської земської управи М.Суковкін. Головою з'їзду був обраний губернський агроном В.Сазонов, товаришами голови — Х.Барановський, О. Гдешинський, секретарями — Сидоренко, Брайковський, Івашкевич.

Активну участь у роботі з'їзду взяв представник Московської спілки споживчих товариств (МССТ) Д. Коробов, у майбутньому (1917 рік) він очолить Центросоюз Росії.

З'їзд ухвалив організувати 4 комісії: торгово (продаж та закупівля товарів); про керування в товариствах (рахунки, ревізії, звіти); інформаційну; організаційну (всі питання про організацію Спілки) [14, с.1].

Комісія рекомендувала зробити повідомлення для покупців про ціни на крам і внесла дуже важливу пропозицію: в борг крам не давати, крім нещасних випадків та безробіття. Тоді дається борг 1/2 паю. Для видачі допомоги організувати фонд із прибутків товариств.

Друга комісія виробила такі рішення:

- керує товариством рада з трьох осіб: голова, скарбник, рахівник.
- ухвалено влаштувати районні курси для членів товариств, для вчителів, завести навчання облікові по школах і на вечірніх заняттях;
- для підготовки досвідчених службовців визнати за бажане заснувати артіль прикажчиків, яка відповідала б за них. Заснувати таку артіль узявся П.Маркевич.

4 грудня, об 11 годині ранку, головуючий В.Сазонов оповістив під грім оплесків, що «Спілку споживчих товариств на Київщині відкрито». Головою її був обраний представник товариства села Звонкове Васильківського повіту присяжний повірений Олександр Іванович Гдешинський.

Представник змішаної комісії Савченко зачитав доповідь з 11 пунктів щодо «урядування» Спілки:

- капітал Спілки призначається для обороту Спілки;
- пай, на пропозицію Коробова, Бухневича та Мельникова, повинен становити 3% від капіталу товариства. Розстрочка дається на рік, а зразу треба внести не менше ніж 10 руб.;
- кількість необов'язкових паїв до Спілки може бути необмеженою;
- бюро за продаж краму нічого не бере з товариств, а «користується знижкою у фірм»;
- усі товариства з інших губерній і не зі Спілки «користуються рівними правами в купівлі краму за гроші» [14, с.3].

До бюро Спілки обрано головного агронома В.Сазонова, О.Гдешинського, панотця Т.М.Добрянського, селянина С.Сидоренка. Членами ревізійної комісії обрано Х.Барановського, Й.Юркевича, Мельникова, Марчука. Головою обрали Х.Барановського.

Для делегатів селян 4 грудня ввечері в Українському клубі за участю М.Лисенка відбувся концерт.

Останнє засідання 5 грудня почалося о 12-й годині з доповіді Сазонова про майбутнє Спільки. Комісія, яка займалася цим питанням, ухвалила таке:

- у Києві бажано мати склад для краму, який Спілька буде розсилати товариствам;

- Київська спілка повинна ввійти в згоду з Московською спілкою споживчих товариств;

- бажано заснувати в Києві споживче товариство, яке буде продавати товар зі складу вроздріб.

Делегат Брайковський запропонував для кращого успіху кооперації розділитися на райони і по таких маленьких районах з'єднати всі товариства, які є поблизу. Він назвав такі пункти, як Бородянка, Фастів, Біла Церква, Малин, Умань, Сміла, Шпола, Тальне, Бердичів.

В.Сазонов зачитав кошторис бюро Спільки:

- одержано вступної плати 2000 руб., 150 товариств повинні внести по 10 руб. та ще по 3% з товариств, котрі мають більший капітал, — 3700 руб;

- видатки такі:

- на роз'їзди 600 руб. на рік, помешкання на Подолі з трьох кімнат — 360 руб.,

- конторщик — 30 руб. на місяць і т.д. Загальна сума видатків — 3000 руб. [5].

Передбачалося, що ревізію в товариствах робитиме бюро, коли це буде потрібно. Про це кожне товариство повинно дати підписку.

Після закінчення 2-ого з'їзду і створення Київської спілки споживчих товариств у грудні 1908 року почалася діяльність його бюро. З 496 споживчих товариств Київської губернії до Спільки тоді вступили 185.

Статут Спільки передбачав, що до її складу можуть входити товариства тільки Київської губернії. Це було великою помилкою: Передмісна та Микільська слобідки за Дніпром не мали права входити до Спільки, бо належали до Чернігівської губернії. Це також стосувалось Борисполя та Переяслава, які входили до складу Полтавської губернії. А віддалені повіти та села не мали можливості купувати товари через Спільку в Києві через великі відстані.

Товариства, які вступили до Спільки, не поспішали вносити відповідні грошові внески, а вони були вкрай потрібні для торговельної діяльності. На 1 серпня 1909 року внесли паї 82 товариства із 181, що були членами спілки. Всього вступних внесків одержано 1989 руб. 62 коп. і пайових — 2408 руб. 9 коп. [3, с.210].

Такі умови співпраці споживчих товариств зі Спількою змусили її бюро ще у лютому 1909 року підписати угоду з Московською спілкою споживчих товариств для об'єднання купівельної сили обох спілок із збереженням їхньої повної юридичної самостійності. Бюро одержало кредит у 20 тис. руб. і розпочало свої операції з комісійно-посередницької діяльності [3, с.211].

З 20 травня 1909 року почав функціонувати власний склад Спільки на Воздвиженській вулиці. До 1 вересня бюро «зайшло в стосунки» з ринками київським, московським, одеським, склад установив ціну, однакову для всіх покупців (як членів, так і сторонніх) ціни на товари зі складу були нижчі, ніж в

оптовиків. Це показав аналіз прибутків та видатків 185 споживчих товариств, членів Спілки.

Дуже важливим у діяльності бюро Спілки було питання про створення в губернії районних складів. 13 вересня 1909 року в селі Ненадиха Таращанського повіту відбувався з'їзд представників споживчих товариств повіту. На ньому обговорювалося питання про створення районного центру для спільної закупівлі товариствами товарів. Ініціаторами цього заходу були земський інструктор Слєпанський та земський агроном Лебєдєв. Вони висунули проект районного об'єднання для спільної закупівлі товарів, який з'їзд прийняв.

Із 17 споживчих товариств Уманського повіту, які вступили до Київської Спілки, жодне не замовило у спілці товарів, мотивуючи це віддаленістю від Києва. Тому бюро висунуло думку організувати районний склад у містечку Тальне, яке розміщене біля залізниці. Біля містечка тоді було 30 споживчих товариств, і якщо кожне з них відрахує зі свого чистого прибутку від 100 до 150 руб. для потреб районного складу, то утвориться капітал, з яким можна буде відкрити районний склад із відділення київського складу під загальним керівництвом і за його відповідальністю, — писав журнал «Наше дело» [10, с.8].

Бюро Спілки запропонувало також товариствам Уманського повіту, які побажають об'єднатися в місцеву спілку при містечку Тальне, відрахувати частину зі свого прибутку за 1909 рік на районний склад.

У травні в Білій Церкві відбувся II районний з'їзд споживчих товариств. Представник села П'ятигори звернувся з проханням відкрити в Білій Церкві районний склад чи розподільний пункт для віддалених від Києва товариств.

Для формування капіталу з метою відкриття складу кожне товариство повинно відрахувати 1% з пайового капіталу. Було вибрано бюро з членів правління Олександрійського та Зарічанського споживчих товариств. «Усього в Білій Церкві закупають товари 30 сільських товариств, і можна сподіватися, що районний склад буде працювати успішно» [8, с.14].

Підсумки роботи Київської спілки споживчих товариств та питання про організацію районних складів вирішили розглянути на III з'їзді уповноважених споживчих товариств.

З'їзд розпочав свою роботу 3 грудня 1909 року. На нього приїхали 79 осіб, представників 52 спілчанських споживчих товариств. Головою з'їзду став І.Тихомиров, товаришем голови Іван Тадейович Рильський, секретарем — Левко Йосипович Юркевич. У доповіді Гдешинського зазначалося, що тільки 89 товариств (44%) звернулися до послуг бюро. З 201 товариства досі не зробили внесків у касу Спілки 116. Добре, що брали товари у Спілці споживчі товариства Полтавської, Чернігівської, Подільської та Волинської губерній.

Й.Юркевич і Х.Барановський у доповідях на III з'їзді зазначали, що:

- 1) недоліки в діяльності бюро в більшості випадків не залежить від його волі;
- 2) існуюче ставлення споживчих товариств до Спілки є небажаним;
- 3) якщо споживчі товариства найближчим часом не змінять на краще свого ставлення до Спілки, то молода, незміцніла справа легко може загинути [7, с.11].

З'їзд працював плідно два дні й розглянув такі питання:

- 1) Про створення штату інструкторів-посередників замість чиновників від земства.

Гдешинський сподівався, що земство передасть Спілці 2 тис. руб. для найму інструкторів. У кошторис на 1910 рік було закладено 3 тис. руб. на утримання 6 інструкторів.

Земство не передало Спілці гроші, тому працював тільки один інструктор. Йому платили 40 руб. на місяць, окремо — за дорожні витрати ті кооперативи, які запрошували його. Інструктор виконував «рахівничі обов'язки», перевіряв звітність, а також за програмою Спілки виконував різні комерційні та агентурні доручення з метою жвавішої взаємодії кооперативів і їхньої Спілки.

2) Про організацію районних складів споживчої кооперації. З метою здешевлення товарів через скорочення витрат по доставці й заради безперервного товарного обігу на місцях було визнано за необхідне організувати районні склади. З'їзд доручив бюро Київської споживспілки організувати порайонні з'їзди та виробити проект організації районних складів.

Крім того, з'їзд затвердив план дій бюро на 1910 рік і кошторис у сумі 24175 руб. Члени Бюро одержували платню 1200 руб. на рік.

Прийнято також важливе рішення щодо журналу «Наше дело», одного з перших кооперативних видань на Україні. Його редактором-видавцем був О.Гдешинський, який заснував журнал на власні та позичені кошти. Журнал виходив з 15 вересня 1909 року двічі на місяць.

З'їзд вирішив не брати на рахунок Спілки всі витрати для видання журналу, а виділити певну субсидію в 2 тис. руб. (замість 5 тис. руб. витрат щорічно) та звернутися до споживчих товариств з проханням зробити добровільні пожертви до 1 січня 1910 року.

Серед рішень, прийнятих з'їздом, були й такі:

- зменшити пай до 3 руб., установити 10% на дивіденд, надати не членам товариства право брати участь у прибутках;

- ухвалено здійснювати видання популярних брошур, листків тощо українською та російською мовами;

- виділяти кошти на освітні та добродійні цілі [6, с.102].

З'їзд звернувся до споживчих товариств з проханням приєднатися до Спілки. У відозві «До товаришів-кооператорів» його делегати зазначали, що Спілка набрала такої сили, що стала на певний твердий ґрунт і сміливо може бути керівним органом для всіх споживчих товариств.

У відозві поставили підписи ті, хто майже через 10 років виведе українську незалежну кооперацію на широкий шлях, — М.Бухневич, І.Тихомиров, Т.Рильський, Х.Барановський, В.Малевиц, панотець Т.Добрянський.

У січні 1910 року бюро Спілки, враховуючи рішення III з'їзду уповноважених, на своєму засіданні обговорило наступні заходи, спрямовані на поліпшення роботи:

- заорендувати на один рік приміщення першого поверху з боку двора на Воздвиженській, 1 за 480 руб. для розширення складу та виділити до 70 руб. для його обладнання;

- пломбувати всі місця упаковки товарів, які відпускають зі складу Спілки;

- з лютого запросити на роботу інструктора для ревізії та допомоги споживчим товариствам, на їхній рахунок відносити дорожні витрати;

- відкривати запис 4 або 5 практикантів при бюро Спілки для придбання найнеобхідніших відомостей з рахівництва і товарознавства,
- намагатися ліквідувати борги товариств Спілці;
- із прикажчиків брати заставу в 100 руб.;
- основними товарами для продажу товариствам уважати бакалію та галантерею [11, с.4].

Замовлення від товариств, які не є членами Спілки, виконуються на загальних підставах після одержання готівкою або післяплатою суми приблизної вартості замовлення.

Бюро Спілки також здійснювало певні дії щодо допомоги споживчим товариствам. У першій половині 1910 року в губернії виникло 49 нових споживчих товариств, яким були потрібні консультації інструкторів, тому навесні чотири інструктори бюро виїхали в сім повітів. Було укладено угоду з Київським споживчим товариством «Самопомощь» (виникло в лютому 1909 року), згідно з якою спілка відкрила за свій рахунок відділення цього товариства на Подолі, у своєму приміщенні на Воздвиженській, 1, і допомогла облаштувати крамницю на Деміївці. Голова бюро Київської споживспілки О.Гдешинський брав участь у загальних зборах споживчого товариства «Самопомощь» (20 червня 1910 рік) і виступив з доповіддю «Що таке кооперація і для чого відкриваються споживчі товариства».

Усе ж більшість споживчих товариств губернії не користувались послугами спілки, замовляли товари у приватних фірм, а не у Спілці.

Четвертий з'їзд уповноважених розпочав роботу 21 квітня 1910 року. Із 40 присутніх 26 обрано споживчими товариствами, які входили до складу Спілки. Головував Ігор Михайлович Тихомиров. З короткою доповіддю виступив голова Бюро О.Гдешинський, який спинився на виконанні доручень Ш з'їзду (3-4 грудня 1909 року).

З приводу введення штату інструкторів із 6 осіб, він пояснив, що це виконати не вдалося, і тепер працює лише один інструктор. Основні досягнення — впорядкування обліку в товариствах та повідомлення відомостей про сутність та завдання споживчого товариства. Щоб почалася діяльність торговельних агентів-товарознавців, треба мати достатньо грошей для оплати їхньої праці.

На з'їзді заслухали результати перевірки, здійсненої ревізійною комісією в складі І.Юркевича, В.Мельникова, Х.Барановського, яка 11 квітня перевірила річний звіт Бюро. Збиток за операційний рік становив 1535 крб. 23 коп. «Комісія вважає можливим збиток цей залишити непокритим, віднісши покриття його на рахунок прибутків подальшої діяльності Спілки» [12].

На з'їзді О.Гдешинський звернув особливу увагу на загрозу фінансової кризи, якщо товариства і далі будуть ігнорувати виконання своїх фінансових зобов'язань.

Учасники з'їзду також розглянули проект нового статуту Спілки [9]. Після обговорення проект статуту з деякими поправками був прийнятий.

Бюро Спілки після з'їзду звернуло особливу увагу на діяльність районних об'єднань. Три інструктори, незважаючи на те, що Київський земський комітет не виділив кошти на їхнє утримання, систематично виїжджали в села і міста губернії, щоб допомогти кооперативним товариствам. Бюро планувало відкрити районні

об'єднання в тих місцях, де були економічно сильні товариства — у Фастові, Умані, Тальному, Білій Церкві, і спинилося на останній.

Бюро Київської споживспілки планувало скликати 15 грудня в Білій Церкві нараду уповноважених від споживчих товариств, яка вирішуватиме питання щодо районного складу або контори. Відрахування для спілкового підприємства мало становити 10 коп. з 1 руб. основного капіталу. Потрібно було обговорити також такі питання, як утримання районного обліковця та страхування товару кожного товариства. Планувалося запросити на нараду уповноважених від ощадно-позичкових і кредитних товариств.

Наприкінці 1910 року бюро Спілки мусило визнати, що ставлення до Спілки за рік і 9 місяців з боку товариств лишилося байдужим. Але Спілці для успішного забезпечення великого району діяльності широким асортиментом товарів потрібні великі кошти. Нестача оборотних коштів зробила торговельну діяльність Спілки зовсім слабкою. Тому Київська спілка вдалася до особливих заходів.

Як писав у 1910 році журнал «Наше дело»: «Київська спілка з метою зміцнення торгової діяльності й об'єднання купівельної сили веде в даний час переговори з Московським союзом про злиття оборотів з оборотами київського складу. ...Так думає поступити бюро, що зосталося без опори зі сторони своїх співробітників-кооператорів» [11, с.4]. Керівництво Київської спілки, почавши свою діяльність, швидко зрозуміло, що одна Спілка не зможе вистояти в тих умовах, які склалися. Споживчі товариства та Київське губернське земство не підтримали Спілку і не надали їй своєї допомоги. Тому вже на початку 1909 року підписано угоду між Київською спілкою та Московським союзом споживчих товариств (МССТ), згідно з якою МССТ відкрив Київській спілці споживчих товариств кредит до 10 тис. руб., але, коли Спілці почала пропускати терміни платежів, Московська ліквідувала кредит.

У вересні 1910 року Київська спілка під тиском несприятливих матеріальних умов поновила переговори з Московською спілкою про передачу тій усієї торговельної діяльності. За собою Київська спілка залишила лише неторговельну діяльність та організацію на місцях районних об'єднань. Московська спілка повинна була задовольнити вимоги кредиторів Київської спілки. Угода не відбулася, бо її виконання було «непосильним для Московської спілки».

За два роки існування (1909-1910) Київська спілка не зуміла залучити до своєї діяльності більшість товариств. Маючи обмаль наявних коштів, Бюро мусило обслуговувати тільки невеликий район Київської губернії, бо не дістало фінансової підтримки як від товариств, так і від земства.

На 1 січня 1911 року, до складу Спілки входили 220 споживчих товариств, з яких лише 115 внесли вступний пай у розмірі 10 руб. Пункт статуту про дії Спілки тільки в межах Київської губернії не давав змоги залучати до спільних дій споживчі товариства близьких до Києва районів Чернігівської та Полтавської губерній. Щоправда, споживчі товариства сусідніх губерній усе ж таки брали товар зі складу спілки. За 1910 рік кооперативи Чернігівської губернії отримали товарів на 47.5 тис. крб. і Полтавської — 34.6 тис. крб. [2, с.164].

Питання про можливість подальшої самостійної торговельної діяльності Київської спілки споживчих товариств було розглянуто на загальних зборах уповноважених споживчих товариств — членів спілки 9-11 травня 1911 року. Зокрема, було розглянуто питання про взаємовідносини Київської спілки з

Московського спілкою споживчих товариств. На зборах були присутні уповноважені від 34 товариств з правом ухвального голосу та 14 — з правом дорадчого голосу, представники від Московського союзу — В.Зельгейм та від Московського народного банку — В.Перелешин.

Учасникам зборів повідомили про фінансові результати Київської Спілки споживчих товариств, про те, що споживчі товариства заборгували спілці 6462 крб. 01 коп., а збитки спілки досягли 15090 крб. 28 коп. Далі розпочалося обговорення діяльності бюро Спілки. У травні 1909 року Спілка відкрила свій склад, діяльність якого вимагала збільшення витрат унаслідок збільшення торгових оборотів. Спілка мала широкий кредит на ринку й працювала коштом цього кредиту. У вересні 1910 року не були внесені платежі однієї з фірм, і кредит на ринку почав скорочуватися, а платежі продовжували надходити. З другого боку, товариства майже не розраховувалися за товар. Все це і призвело до важкого стану.

У резолюції зборів (прийнятих одноголосно) йшлося про те, що збори уповноважених вважають корисним та вигідним дійти згоди у справі закупівлі товарів з Московською Спілкою споживчих товариств.

Проект угоди між Київською і Московською спілками споживчих товариств уключав такі пункти:

1. МССТ відкриває в Києві свою агентуру, якщо Київська спілка припинить свою торговельну діяльність.

2. КССТ зберігає за собою неторгову діяльність, для чого МССТ виділяє суму не меншу за 1800 руб. на рік (прохали на перші кроки діяльності виділити до 3 тис. руб. на рік).

3. МССТ веде через свого агента (Василя Івановича Шибяєва) «на свій страх та ризик» складські, торговельні та комісійно-агентурні операції та відкриває, якщо це буде потрібно, у межах Київської губернії підрайонні склади та агентури.

4. МССТ приймає від КССТ наявний товар, торговельний інвентар та дебіторів «по фактической их стоимости».

5. МССТ кредитує товариства споживачів Київської губернії «на підставі правил про кредит, затверджених зборами уповноважених МССТ» [14].

Збори обрали до Бюро 8 осіб: О.Гдешинського, С.Сидоренка, І.Чернича, Т.Добрянського, І.Тихомирова, Й.Волошиновського, Д.Ярошевича, Д.Тихомирова. До ревізійної комісії обрали Л.Вольфсона, М.Бойкова, М.Бухневича.

Збори спромоглися прийняти важливі рішення про організацію районних з'їздів та створення районних складів, про єдину систему обліку, про діяльність журналу «Наше дело». Бюро Спілки зробило подальший крок у справі об'єднання споживчих товариства, також у галузі торгівлі та в поширенні ідей і принципів кооперації.

Таким чином, аналіз діяльності Київської спілки споживчих товариств показав, що вона виникла за несприятливих умов для свого розвитку й існування, швидше за бажанням місцевого земства, ніж за ініціативи самих споживчих товариств. Відтак через складності та економічні прорахунки керманічів Спілки вона занепала.

Список використаної літератури

1. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації (Дорадянська доба): У 2 Ч. / П. Височанський. — Катеринослав: Книгоспілка, 1925. — Ч.1. — 133 с.
2. Витанович І. Історія українського руху / І. Витанович. — Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. — 624 с.
3. Історія кооперативного руху: підручник для кооперативних вузів / [Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А. та ін.]. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. — 412 с.
4. Історія споживчої кооперації України / [Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. та ін.]. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. — 383 с.
5. Киевская мысль. — 1909. — 3 декабря (№335).
6. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини / [В. П. Пак, Ф. І. Ленченко]; за ред. Ф. І. Ленченка. — К.: Іридіум, 2002. — 200 с.: іл. — Бібліогр.: с.194-195.
7. Наше дело. — 1909. — №4-5. — С. 14.
8. Там само. — №6-7. — С. 3-12.
9. Там само. — №8. — С. 8.
10. Там само. — №1. — С. 4.
11. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / П. Пожарський. — К.: Друкарня товариства «Робітничка книга», 1919. — 185 с.
12. Рада. — 1908. — 3(16) грудня.
13. Центральний державний історичний архів України м. Київ. — Ф.275. — 1908. — Оп.1. — Спр. 1940. — 8 арк.

Ф.И. Ленченко

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КИЕВСКОГО СОЮЗА ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ ОБЩЕСТВ (1908-1913 ГОДЫ)

Стаття посвячена дослідженню питання виникнення, діяльності і упадку Київського союзу потребителських обществ. Особое внимание в разведке обращено на причины упадка союза и его отношения с Московским потребителским союзом.

Ключевые слова: *Київський союз потребителських обществ, Київська губернія, Бюро Союзу.*

F.I. Lenchenko

THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE KYIV UNION OF CONSUMER SOCIETIES (1908-1913)

The article studies the issues of arising, activities and decline of the Kyiv Union of Consumer Societies. Particular attention is given to researching the reasons for the decline of the Union and its relations with the Moscow Consumer Union.

Keywords: *the Kyiv Union of Consumer Societies, Kyiv Governorate, the Bureau / Office of the Union.*

Надійшла до редакції 18 жовтня 2011 року

РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ КАДРІВ ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УСРР В УМОВАХ ПЕРШИХ П'ЯТИРІЧОК

Дослідження присвячене аналізу розв'язання кадрової проблеми в УСРР в умовах перших п'ятирічок.

Ключові слова: *кадри, фінансово-банківська система, п'ятирічки.*

Друга половина 1920-их — 1930-і роки стали періодом докорінних змін у радянському суспільстві. Разом із проголошеною політикою індустріалізації відбулася рішуча й радикальна відмова від нової економічної політики, яка нібито “вичерпала” себе. Незважаючи на те, що неп певною мірою був скоріше імітацією ринкової моделі, разом із тим, він допускав певний плюралізм як у думках, так і у фінансовій галузі. В нових умовах відбулося тоталітарне переродження фінансово-банківських інституцій. Побудована командно-адміністративна модель управління державою “по-сталінськи” призвела до встановлення абсолютного контролю за фінансово-банківською сферою країни; перетворення її лише на слухняний інструмент у руках правлячої верхівки, цілком залежний від суто політичних вказівок і рішень. Відповідно процес адаптації до нових методів роботи, беззаперечної відмови від ринкових методів роботи, фактично спотворення самої суті й основоположних принципів роботи фінансово-банківської системи в умовах перших п'ятирічок найгострішим чином поставив питання кадрового забезпечення.

Період 1920-1930-их років має багато знаних дослідників. Ю.Волосник, С.Кульчицький, В.Литвин, В.Марочко, А.Морозов, О.Піріг, О.Рєєнт, І.Коляда, О.Сушко й інші [2] приділили увагу як непівській проблематиці, так і загалом міжвоєнному періоду. В науковий обіг був уведений значний масив невідомих раніше архівних документів, що дозволило висвітлити багато суперечливих та малодосліджених питань, детально проаналізувати як формування, так і поступове відмирання, ліквідацію ринкових механізмів та регуляторів в радянському суспільстві. Втім, питання тоталітарної трансформації фінансово-банківської системи республіки, проблематика кадрового забезпечення “радянських” банків як “установ особливого типу” в нових умовах не були розглянуті з достатньою повнотою, що й зумовило необхідність більш детального та всебічного вивчення.

Метою статті є дослідження розв'язання кадрової проблеми фінансово-банківської системи республіки в умовах перших п'ятирічок.

Завданням є аналіз характерних особливостей та визначальних принципів регулювання кадрової політики, з урахуванням усіх політично-економічних аспектів боротьби за “чистоту” і “якість” кадрів фінансово-банківської системи вказаного періоду.

Джерельну базу становить комплекс архівних матеріалів і документів; праці теоретиків партії; матеріали з'їздів, конференцій і пленумів Комуністичної партії; документи виконавчих органів влади, а також періодичні видання міжвоєнної доби.

Відмова від непу, проголошення політики індустріалізації й докорінна трансформація банківської системи країни, повне підпорядкування її загальному плануванню та перетворення лише на слухняний гвинтик тоталітарної системи спричинили докорінні зміни у її структурі. Проведена банківська реформа (1930-1931 роки) мала на меті максимальне посилення ролі Державного банку в економіці країни і відповідно ліквідацію будь-якого комерційного кредиту (фінансової бази для певної як економічної, так, у тому числі й політичної самостійності), ліквідацію багатокладності у банківській сфері. Окрім того, з метою спрощення завдання проведення масштабного соціального експерименту — колективізації (фактично нового закріпачення села) кредитові сільськогосподарські товариства були перетворені у звичайні відділення Держбанку. Держбанк в УСРР в результаті реорганізації нараховував понад 500 філій, які, безумовно, вимагали повного забезпечення кваліфікованими кадрами. Некомплект тільки рахівників й інспекторів становив до 1 тисячі людей [4, с.2].

З урахуванням важливості банківської системи в житті країни питання забезпечення її відповідними кадрами привертало увагу на найвищому державному рівні. На XIII з'їзді РКП(б) (1924 рік) Й.Сталін наголосив: “Не краще стоїть справа в такій кредитній установі, як Держбанк. Це — найважливіша кредитна установа, яка має серйозне значення в усьому нашому господарському житті... І ось цей Держбанк в усьому апараті має всього 7% комуністів, в керівному складі тільки 12%, а тим часом Держбанк вирішує долю цілого ряду підприємств і дуже багатьох господарських установ” [22, с.198]. Отже, Держбанк був визнаний найважливішою кредитною установою, втім, у питаннях кадрового забезпечення акцент був зроблений не на кваліфікацію, досвід роботи або відповідність посаді працівників, Й.Сталіна хвилював виключно політичний аспект — наповнення кредитних установ членами правлячої партії. Безумовно, в умовах перших п'ятирічок, значення банків ще більше посилилося, адже розвиток державної індустрії за відсутності зовнішнього фінансування вимагав скоординованої й безперебійної роботи всієї фінансово-банківської системи країни.

Проте й надалі у кадровому питанні беззаперечно домінувала політично-класова складова. Як підкреслив Й.Сталін у своїй промові “Про індустріалізацію і хлібну проблему” на пленумі ЦК ВКП(б) у липні 1928 року: “В міру нашого просування вперед, опір капіталістичних елементів буде зростати, класова боротьба буде загострюватися” [23, с.169]. Отже, в умовах загострення класової боротьби кадри, дійсно “вирішували все”, але мова йшла виключно про політично благонадійні кадри.

Боротьба за “чистоту” і “якість” кадрів фінансової системи (звісно, у специфічному її розумінні з точки зору правлячої Комуністичної партії) визнавалася одним із найгостріших завдань. Так, постанова ЦК ВКП(б) “Щодо укріплення кадрів системи Наркомфіну” (початок 1931 року) підкреслювала: “Має місце засміченість центральних та місцевих апаратів стороннім елементом, продовжує залишатися надзвичайно слабким партійний прошарок і надзвичайно повільно йде вирощування на роботі молодих фахівців і висуванців із робітників і бідняцьких верств села” [24]. Відповідно наголошувалося на необхідності “зміцнити кадри”. З метою здійснення нагляду і контролю за цим процесом в УСРР терміново був скерований член колегії Наркомфіну СРСР — Левін.

Проведена перевірка керівного складу фінансово-банківської системи в УСРР улітку 1931 року показала, що не відповідали своїй посаді і підлягали негайному звільненню 89 працівників райфінвідділів, 104 керівники ощадних кас та 36 керівників відділень Державного банку. Мотиви зняття не мали нічого спільного із виконанням зазначеними кадрами своїх посадових обов'язків: “опортунізм у роботі, незабезпечення переведення (так у тексті. — К.Н.) лінії партії в роботі” [26].

Досить показовим є і той факт, що за результатами перевірки найбільше задоволення викликав стан справ саме серед керівників банківських відділень. Першочергово наголошувалося, що серед них “значна кількість старих партійців, зустрічаються із підпільним стажем” [7]. Безумовно, досвід підпільної роботи, на нашу думку, абсолютно не поліпшує професійних якостей фінансиста, більше того, він не має жодного стосунку до рівня професійної придатності банківського працівника, втім, перевірка відзначила даний факт, як найбільш заспокійливий. Притому, що серед керівників банківських філій в УСРР мали вищу освіту всього 13 осіб, або 3,3%, середню — 58 осіб (13,3%), а беззаперечна більшість обмежилася лиш початковою — 328 осіб (83,2%), причому серед них мали спеціальну банківську освіту всього 6 осіб (це становило 1,5%), головним позитивом була проголошена наявність у складі всіх керівників 391 члена КП(б)У та одного кандидата [27].

“Старі” кадри, досвідчені працівники, які мали досвід роботи у дореволюційних “царських” банках, довіри не викликали із суто політичних причин і були нещадно викинуті з радянських фінансових установ. Характерним прикладом може слугувати боротьба з “антирадянщиною”, яка розгорнулася у Ново-Бузькому відділенні Державного банку. “Політичні настрої апарату, зокрема бухгалтерії, у своїй абсолютній більшості зовсім антирадянські”, — із великим занепокоєнням повідомляв у своїх таємних зведеннях відповідні інстанції керівник цього відділення (сам він мав практично бездоганну з точки зору радянської влади біографію: жодної спеціальної освіти, проте “правильний світогляд” і партквиток члена Комуністичної партії в кишені). “Є і немала кількість осіб із протилежною ідеологією пролетаріату, вихідців з куркульського середовища. Даценко — син розкуркуленого куркуля, Дмитрієнко — походить із заможного середовища... Дружина Столяра виключена з членів профспілки, звільнена з посади педагога, як донька крупного купця. Литун — старший інспектор, колишній офіцер старої армії” тощо [12].

Та найбільше знущань довелося пережити головному бухгалтерові цього відділення Креймеру. Новий керівник повідомляв у головне відділення про страшні “злочини” бухгалтера у минулому: працював у Варшаві, у приватному банку, звик добре харчуватися й одягатися, і навіть “власники його дуже любили” (що, на наш погляд, характеризує службовця якнайкращим чином: значить, він був гарним фахівцем і сумлінно виконував свої обов'язки. — К.Н.). Керівник відділення не міг стримати свого мстивого задоволення, підкреслюючи, що “зараз час не його: сім'я в Одесі отримує по 1,5 фунта хліба на двох утриманців на два дні”, як наслідок, щоб прогледувати родину Креймер був змушений здати у ломбард свій годинник. Привертає увагу, що визнавалося, що вказаний службовець таки добре виконує свої службові обов'язки, втім весь позитив у нових радянських умовах легко переважував категоричний висновок “не наша

людина”, до якого керівником відділення ще була додана хамська й бездоказова характеристика-звинувачення “садист і дегенерат” [13].

Відповідно, як свідчать архівні документи, секретне листування тих років містить абсолютно взаємовиключаючі характеристики на банківських працівників. Приміром, касир Миколаївського відділення Держбанку Г.Гожан був схарактеризований таким чином: “антирадянський елемент, робітник гарний, у суспільному житті участі не бере, працює у вечірній касі, політично не благонадійний” [6]. Так твердження “гарний робітник” знаходилося у принциповому конфлікті зі звинуваченням у “антирадянщині”.

Також типовим прикладом можуть стати й характеристики банківських працівників з Одещини. Наприклад, О.Інкер — контролер каси Одеського Промбанку: “людина чесна і працездатна, може охопити роботу і планувати її у процесі виконання, може визнавати свої помилки і робити з них відповідні висновки” і як висновок: “відповідає посаді, яку займає”, але все переважив вирок “політичний розвиток слабкий, вміння орієнтуватися у політичній ситуації — слабе” [10]. Інший працівник того ж відділення Промбанку З.Дорф — старший бухгалтер, “знає свою справу, виключно чесний, відповідальний, працюючий робітник”, утім “політично безграмотний”, “зовсім не вміє орієнтуватися у політичній обстановці” [10]. Зрозуміло, що, незважаючи на весь всій професіоналізм, подібні “політично безграмотні” елементи нещадно вичищалися зі складу фінансових установ, що робило кадрову проблему некомплекту фахівців ще гострішою.

Отже, у боротьбі за “радянське обличчя” фінансово-банківської системи республіки ЦК КП(б)У в квітні 1931 року віддав наказ Держбанку до 1 вересня 1931 року організувати короткотермінові курси інспекторів фондової роботи у кількості 240 осіб (вони повинні були піти працювати інспекторами-фондовиками у районних фінансових відділах). Наголошувалося, що відповідно до вказівок Й.Сталіна, які, без сумніву, знайшли палку підтримку в республіці, комплектуватися ці кадри повинні були виключно з членів КП(б)У [25]. Також була відкрита мережа короткострокових курсів у Києві, Одесі, Вінниці, Чернігові, Миколаєві та Тирасполі. Головною метою цих курсів було проголошено “задоволення потреб райфілій Державного банку”. Втім, і тут домінувала політична складова, про що переконає аналіз вимог до слухачів, серед яких: “партійний стаж не менше від двох років”, а ось освіти було достатньо лише в межах чотирирічки. До того ж можна з упевненістю стверджувати, що самі курси стали лиш видимістю, імітацією навчання — адже тривали вони всього місяць. Першочерговим завданням указаних курсів було підсилення банківської системи партійними кадрами [25].

Відповідно за 1931 рік кількість партійних кадрів у фінансово-банківській системі УСРР значно збільшилася. Тільки у філії Держбанку були скеровані 600 працівників, першочергово партійних. За підсумками проведеної роботи членів і кандидатів у члени КП(б)У стало 36,3% серед працівників банківської системи. Відсоток висуванців із робітників становив 21%, селян 44%. Утім, незважаючи на досягнення політичної мети, економічна складова значно погіршилася. З усіх банківських працівників усього 5% мали вищу освіту, середню всього 30%, домінуюча більшість — 65% — мали лише початкову. До того ж різко зросла кількість абсолютно не готових до фінансової роботи службовців. 54% мали стаж

фінансової роботи менше від року (наприкінці 1930 року таких було значно менше — 32,2%), а 66,1% новопризначених бухгалтерів узагалі зовсім ніколи не працювали по бухгалтерській лінії до скерування їх на роботу в фінансову систему [27].

На початку 1930-их років по всій республіці відкрилася мережа курсів підготовки фінансово-банківських працівників. Так короткотермінові курси (3-6 місяців) були організовані у 51 місті УСРР. Окрім того, було проголошено пільговий набір на заочне навчання в Харківському заочному бухгалтерському інституті.

Утім, на банківську роботу висувалися “перевірені”, першочергово партійні кадри. При підборі кадрів домінував принцип “трьох П”: походження, переконання, партійність. Інше “П” — професіоналізм — було визнане не настільки суттєвим, а іноді й навіть шкідливим (коли це стосувалося дореволюційного досвіду роботи). Так, до Одеського відділення Зовнішторгбанку із блискучими характеристиками “для підсилення” був скерований Л.Докторович — член КП(б)У з 1919 року, який брав участь у Першій світовій війні у складі “гарматної 14 бригади” з 1914 року по 1917 рік, у роки Громадянської війни служив комісаром “у загоні вершників”. У подальшому був скерований на роботу спочатку в Українбанк, пізніше у Зовнішторгбанк. Незважаючи на те, що вказаний працівник не те що не мав жодної банківської освіти або практичного досвіду, навіть в анкеті у графі “професія” чесно зізнався “не маю”, його призначення з політичної точки зору було схвалено як цілком позитивне і потрібне у рамках боротьби із “засміченістю” кадрів [9].

Слід наголосити, що укріплення подібними партійними кадрами за умов дотримання політичної доцільності, разом із тим несло в собі максимально негативний економічний ефект, що наносило шкоду всьому народному господарству. Приміром, у 1931 році в Миколаївську облконтору Державного банку були скеровані “для виправлення партійної лінії” 9 висуванців з робітників. Проте в умовах індустріалізації, нарощування промислового потенціалу, будівництва нових заводів та фабрик країна, навпаки, відчувала гостру потребу в кваліфікованих робочих кадрах. В цей же час фахівці, яких на виконання партійних директив відривали від верстатів, відчайдушно намагалися опанувати зовсім незнайому для себе банківську справу. Іноді цей процес навчання розтягувався на роки й замість кваліфікованого робітника народне господарство отримувало досить посереднього економіста. Так, економічна доцільність ставала жертвою класово-політичних міркувань. Утім, іноді здоровий глузд все ж таки перемагав. Наприклад, після того, як пролетарські висуванці у Миколаївському Держбанку, незважаючи на все, так і не змогли навчитися банківської справи, деякого з них повернули на рідні заводи. Так, після майже півтора року марних спроб опанувати професію інструктора фондових операцій висуванець, відряджений заводом “Плуг і молот”, за наполегливим проханням заводу (який втратив кваліфікованого і досвідченого працівника) знов повернувся до рідного цеху [5].

Як наслідок рівень випускників-економістів був надзвичайно низьким. Більшою мірою це стосувалося осіб, які закінчували короткотермінові прискорені курси. Дійсно, за один місяць реально неможливо підготувати фахівця для народного господарства. Однак серйозні проблеми мала й вища освіта, що у

принципі й не дивно. У навчальних закладах катастрофічно не вистачало викладачів й відповідно фахових підручників. Відбувався складний процес адаптації, трансформації, докорінного перелому фінансово-банківської системи країни, її різкої відмови від будь-яких ринкових методів і зміна самих основ її функціонування, ключових понять. У таких умовах об'єктивне, наукове, викладання предметів було вже не тільки не потрібним, більше того — шкідливим.

Приміром, у 1933 році Полтавська поліграфічна фабрика на замовлення Всеукраїнської контори Держбанку надрукувала й розіслала по регіонах книжку Щербініна “Що треба знати співробітникам Держбанку і його приписних кас із валютних операцій”. Одеське відділення Держбанку отримало 20 примірників указаної книги, а одразу слідом за ними й циркулярний лист: “негайно вилучити їх усі у робітників, у яких вони знаходяться, і відразу ж повернути” [11]. Указані підручники “застаріли” всього за декілька тижнів, з політичної точки зору вони вже не відповідали моменту. Пильні цензори досить стандартно звинуватили автора у недостатній увазі працям Й.Сталіна, недостатньому висвітленні ролі Комуністичної партії тощо.

Ситуація досить типова для 1930-их років. Так, у 1937 році в атмосфері постійних арештів, звільнень з посад і репресій із запланованих 19 підручників у Держфінвидаві не пройшов цензуру жоден. Видані раніше посібники в екстреному порядку вилучалися з навчального процесу. Шкідливими, такими, які містили “найгрубіші політичні збочення і помилки”, були визнані праці І.Ципкіна “Радянський кредит”, В.Дяченка “Теорія грошей і кредиту в СРСР” та десятки інших [1, с.4].

У процесі навчання матеріал міг декілька разів змінюватися. Базові підручники вилучалися і заборонялися. На 1937 рік на периферії був некомплект майже 2 тис. кредитних інспекторів, 1200 головних бухгалтерів, сотні керівників банківськими філіями, не кажучи вже про гостру потребу в рядових співробітниках. У цей же час у системі Держбанку було відкрито всього два кредитно-економічних інститути: в Одесі та в Москві. Втім, і цим навчальним закладам не вдалося запрацювати на повну силу. За висновком партійних перевірок “склад викладачів сильно засмічений”. Приміром, завідувач кафедри “Гроші та кредит” Іконников склав програму “Грошова і кредитна система СРСР” (підручник був базовим для вивчення дисципліни по всьому Союзу), при цьому автор припустився грубих порушень. На думку “експертів”, проблеми були принципові: “ви там не знайдете праць Леніна, дуже мало використовуються праці Сталіна. Проте Іконников не забув включити до списку рекомендованої літератури “праці” ворога народу Мар'ясіна” [19, с.2].

Зрозуміло, що така “шкідлива” праця, в якій автор наважився послатися на “ворога народу”, була негайно виключена із навчального процесу. Наприкінці 1930-их років по економічній науці в СРСР було завдано страшного, непоправного удару. Були репресовані тисячі фахівців, ліквідовані цілі наукові школи. Відрежисовані судові процеси не пощадили нікого: ні дореволюційної “царської” професури, ні “червоних” фінансистів. Відповідно категорично заперечувалася і заборонялася вся наукова спадщина вчених. Тож зовсім не викликає здивування той факт, що із 19 запланованих підручників у 1937 році не був надрукований жоден. Уцілілі автори спішно вилучали з текстів посилання і

цитати “ворогів народу”. Оскільки кожен день приносив все нові й нові гучні політичні процеси та арешти, написання підручників перетворилося практично на безперервне їх редагування і переписування. Для того, щоб порушувати питання якості (а не просто кількості) підготовки кадрів фахівців-фінансистів у таких умовах, треба було мати неабияку сміливість. Так, голова екзаменаційної комісії при Харківському фінансово-економічному інституті професор Н.Ровінський бив на сполох: “з усіх предметів відсутні підручники і навчальні посібники”. Підкреслимо: з усіх предметів. Зрозуміло, що як наслідок важко було вимагати від студентів глибоких знань фінансових дисциплін. З 47 людей, які склали іспити у 1937 році отримали дипломи 1-ого ступеня всього 9 студентів, ще 34 — дипломи 2-ого ступеня, а 4 особи не змогли скласти іспити взагалі. Висновок був невтішним: “значне падіння успішності” [20, с.2].

Слід окремо наголосити, що навчання і робота банківських працівників у радянському суспільстві мала свою принципову специфіку. Процес навчання і професійного зростання мав на меті формування “радянського” фінансиста (з акцентом на слові “радянський”). Тож навіть місячні курси містили обов'язкові політінформації, лекції щодо міжнародної ситуації та регулярний аналіз боротьби із “ворогами” всередині країни. Мілітаризація банківської системи в умовах підвищеної уваги до обороноздатності країни мала наслідком те, що радянські економісти були змушені займатися справами та вивчати дисципліни, які не мали жодного стосунку до банківської справи. Приміром, весь колектив Харківської контори Держбанку на початку 1930-их років був змушений слухати настільки “потрібні” їм для підвищення фінансової кваліфікації лекції на теми хімічної оборони [21, с.3].

У 1933 році штаб УВО повідомив спецсектор Всеукраїнської контори Держбанку щодо випуску нового журналу “Оборона и мобилизация”. На що спецсектор терміново відреагував циркуляром, який надійшов у всі відділення банку: “провести передплату на цей журнал”. Підкреслимо, передплата банками видань, розрахованих на виховання командирів Червоної армії, відбувалася в умовах гострого браку спеціальної економічної літератури [14].

Активне виконання партійних наказів — більше висуванців “з села, з наймитів і бідняцького середовища” — з економічної точки зору наносило банківській системі більше шкоди ніж користі, проте несло в собі потрібний політичний та пропагандистський ефект. Так, у Київську контору Держбанку наприкінці 1930-их років для підсилення була скерована й прийнята на посаду бухгалтера-контролера комсомолка, колгоспниця-трактористка М.Бойко. Втім, коло інтересів цієї дівчини було дуже далеким від банківської справи. Весь свій час вона присвячувала суспільно-комсомольським навантаженням. Була учасницею походу в протигазах Київ-Москва, навчалася у школі льотчиків, а також склала іспити на кулеметницю. Важко сказати, як впливали всі перераховані дії комсомолки на її професійний рівень і кваліфікацію як бухгалтера, але Осоавіахім нагородив дівчину почесною грамотою та іменною зброєю. Колега Бойко — О.Васюкова — в тому ж Київському відділенні, прийнята на аналогічну посаду бухгалтера-контролера, також склала екзамен на кулеметницю, закінчила курси планеризму та організувала в банку групу стрибків із парашутом [3, с.4].

Таким чином, подібна громадська активність проголошувалася взірцево-показовою, центральна преса із захопленням описувала подвиги бухгалтерів-кулеметників і парашутистів. В умовах проведення постійної нескінченної перевірки-чистки кадрів подібний демонстративно високий рівень політичної свідомості фактично слугував запорукою не тільки збереження посади, а й життя. Так, спеціальна постанова Комісії Радконтролю при Раднаркомі СРСР від 13 березня 1937 року вимагала організувати ревізію всіх обласних контор Держбанку в УРСР, що було пов'язане із кампанією активного пошуку і винищення “ворогів народу”, яка охопила країну [28].

На початку квітня 1937 року відбулося зібрання активу Наркомфіну з активом банків фінансування капітального будівництва, управління ощадних кас, Держстраху, а також представників фінансових органів областей та крупних районів. На цій нараді нарком фінансів УРСР О.Рекіс відвітував щодо вдало проведеної репресивної роботи. Так, серед керівних працівників Наркомфіну республіки були викриті й надзвичайно швидко покарані “вороги”: Блейхман, Володимиров, Курфірст; у складі керівництва Державного банку був виявлений “ворог народу” Азолін. В Українському управлінні ощадними касами були ліквідовані “петлюрівці, троцькісти” Рогов, Горшведов, Дук та інші. Донецький облфінвідділ очолював “троцькіст” Блейман, а разом із ним була репресована і його “підпільна група”: Троцк, Вак, Міллер, Меламедовський. Донецьке управління ощадних кас теж очолював розкритий “троцькіст-дворушник” Булатов, а разом із ним був репресований фактично і весь керівний склад управління: Троянський, Кочетков, Роговський та інші. О.Рекіс підкреслив, що розкриті “вороги” займали керівні посади у радянських фінансових установах і закликав не дати прихованим “ворогам” “приспати пильність” і ще раз дуже уважно перевірити “всіх людей, яких вони (репресовані “вороги”. — К.Н.) насадили у нашому апараті” [16, с.3].

Утім, навряд чи нарком міг уявити, чим конкретно для нього закінчиться пошук “ворогів”, за який він так переймався. Вже за декілька місяців він сам був призначений на роль одного з лідерів “підпілля”, “активного учасника троцькістсько-шпигунської зграї”. Разом із О.Рекісом був репресований практично весь керівний склад Наркомфіну УРСР. Так, серед інших “ворогами народу” були визнані заступники наркома Кочаргін і Косило. Причому “провина” останнього за офіційним звинуваченням була виключно у тому, що він мав зв'язок із дружиною “розстріляного диверсанта П'ятакова” Детятьєвою, яку теж було визнано “ворогом народу”. Разом із ними була “викрита” і працівниця цього ж управління — Лондон, яка знала про цей “злочинний” зв'язок і нічого не повідомила у відповідні органи. Також був репресований керівник управління державних доходів Авдєєв та багато інших. Потім репресії перекинулися в регіони. Сотні “прихованих ворогів” несли своє покарання. Серед них колишній завідувач Дніпропетровського облфінвідділу — Курфірст, керівник ощадної каси у Києві — Цвей та інші [17, с.2].

XIII з'їзд КП(б)У (травень-червень 1937 року) підкреслив: “Більшовики України, нещадно борючись проти троцькістсько-правих дворушників, проти українських націоналістів, ще вище піднесуть боєздатність своїх рядів, ще тісніше згуртуються навколо ЦК ВКП(б) і перетворять Радянську Україну в кращу складову частину великого Радянського Союзу” [15, с.880]. Отже, навіть

незважаючи на масштабні репресії, які регулярно майже повністю змінювали склад радянських фінансових установ, “нешадна боротьба” тривала. Таємні або й відкрито надруковані у газетах доноси вказували-вимагали принесення наступних жертв. Пильні банківські керівники теж продовжували свою “роботу”. Так, керівник Велико-Лепатиського відділення Держбанку сигналізував в обласну контору, що в його відділенні досі працює помічник головного бухгалтера М.Мар’єнко, в якого дід і дядько були розкуркулені і вислані ще у 1933 році, а батько був засуджений за укривання куркульського майна. Втім указаний працівник не тільки не зрікся своєї репресованої родини, а й підтримував із нею “тісний зв’язок” і навіть узяв до себе племінника розкуркуленого дядька. Окрім того, інспектор Пінчер підтримував зв’язок із дружиною, котра ще у 1934 році була викрита як контрреволюціонерка, а операціоніст Клиба жив із батьком, що притягувався до відповідальності у 1934 році тощо [7]. Кількість репресованих усе збільшувалася.

За влучним висловом М.Хрущова, в результаті “чисток” “по Україні немов Мамай пройшов” [18, с.47]. Повною мірою це стосувалося і банківської системи республіки. Деякі першочергово невеликі провінційні відділення втратили практично весь свій штат. Характерним прикладом може стати ситуація у Кіровській філії Держбанку. На початок 1938 року в ній були репресовані старший бухгалтер Г.Ходолевич (один із найбільш досвідчених і кваліфікованих працівників, який працював у банківській системі фактично із часів її радянської відбудови, мав величезний досвід та стаж понад 13 років), старший бухгалтер П.Армаш, касир Є.Вергелес. Окрім того, майже всі ще не заарештовані працівники були занесені керівником цього відділення у групу “політично неблагонадійних”, адже мали велику кількість репресованих родичів. Так, у новопризначеного старшого бухгалтера І.Нагірного була заарештована вся сім'я дружини: теща, сестра і два брати; кредитний інспектор С.Кривая вже втратила братів батька, брата матері й племінника; у друкарки Т.Ковальової був заарештований брат, у бухгалтера М.Абрамової — батько; у рахівниці О.Воробйової — батько [8].

Таким чином, вирішенню кадрового питання фінансово-банківської системи приділялася увага на найвищому державному рівні. Втім, так само як і “радянський” банк мав певні принципи відмінності від справжньої банківської установи (мається на увазі або дореволюційна модель, або інституції розвинутих країн, що працювали з урахуванням ринкових законів), так і у вихованні нових “радянських” фінансових кадрів в республіці була своя специфіка. Висуванці робітничого класу, колишні наймити й партійні кадри з точки зору економічної доцільності наносили народному господарству більше шкоди, ніж користі. Водночас разом із вилученням із фінансово-банківської системи старих кадрів, звинувачених у “політичній безграмотності” або й у відвертій “антирадянщині” й заміною їх політично свідомими і відданими кадрами, слухняними й бездумними виконавцями суто кон’юктурних партійних рішень, тоталітарна сталінська система значно зміцнила свої позиції. В подальших дослідженнях доцільно було б проаналізувати кадрову політику в умовах післявоєнного періоду.

Список використаної літератури

1. Арсеньев К. Госфиниздат или... Бланкиздат? / К.Арсеньев // Экономическая жизнь. — 1937. — 5 травня. — С.4.
2. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу / Ю.П.Волосник. — Харків: НМЦ „СД”, 2002. — 383 с.; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В.Кульчицький. — К.: Вид-во НАН України, 1995. — 203 с.; Його ж. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.) / С.В.Кульчицький. — К.: Основи, 1996. — 396 с.; Його ж. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В.Кульчицький. — К.: Альтернативи, 1999. — 336 с.; Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.) / В.М.Литвин. — К.: Альтернативи, 2003. — 512 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В.І.Марочко. — К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. — 216 с.; Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: Автореф. дис... докт. іст. наук. — К., 1994. — 35 с.; Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації / О.А.Пиріг. — К.: Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2001. — 274 с.; Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УССР (1921-1929) / О.О.Сушко. — К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. — 96 с. та ін.
3. Г.Л. Нам есть что защищать / Л.Г. // Экономическая жизнь. — 1937. — 8 березня. — С.4.
4. Гольдін М.Л. Про реорганізацію кредитової мережі на Україні / М.Л.Гольдін // Банковець. — 1930. — 20 грудня. — С.2.
5. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). — Ф. Р-980. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 908, 913.
6. ДАМО. — Оп. 5. — Спр. 13. — Арк. 32.
7. Там само. — Оп. 7. — Арк. 42.
8. Там само. — Арк. 45.
9. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф. Р-718. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 11-12.
10. ДАОО. — Ф. Р-730. — Оп. 3. — Спр. 15. — Арк. 32.
11. Там само. — Ф. Р-1985. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 132.
12. Там само. — Спр. 3. — Арк. 135-137.
13. Там само.
14. Там само. — Арк. 137.
15. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Т. 1. (1918–1941 рр.) — К.: Політвидав України, 1976. — 1007 с.
16. Логвинский Г. Зазнайство и самоуспокоенность усыпляли бдительность. Собрание актива Наркомфина УССР / Г.Логвинский, И.Маркус // Экономическая жизнь. — 1937. — 18 квітня. — С. 3.
17. Логвинский Г. Что творилось в Наркомфине Украины. От нашего Киевского корреспондента / Г.Логвинский // Экономическая жизнь. — 1937. — 22 липня. — С. 2.
18. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. — 1990. — №5. — С. 46-64.
19. Осипович М., Ушеренко Н. Как в системе Госбанка готовят кадры / М.Осипович, Н.Ушеренко // Экономическая жизнь. — 1937. — 14 травня. — С.2.
20. Ровинский Н. О качестве подготовки финансовых кадров / Н.Ровинский // Экономическая жизнь. — 1937. — 8 квітня. — С.2.
21. Сором // Банковець. — 1930. — 22 грудня. — С.3.
22. Сталін Й.В. XIII з'їзд РКП(б) // Твори. — Т. 5. — К.: Держполітвидав, 1952. — С.187-231.

23. Сталін Й.В. Про індустріалізацію і хлібну проблему: Промова 9 липня 1928 р. // Твори. — Т. 11. — К.: Політвидав України, 1949. — С.168-170.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4581. — Арк. 1.
25. ЦДАГО України. — Арк. 20.
26. Там само. — Арк. 22.
27. Там само. — Арк. 70.
28. Там само. — Спр. 7162. — Арк. 6.

К.В. Никитенко

**РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ КАДРОВ ДЛЯ ФИНАНСОВО-БАНКОВСКОЙ
СИСТЕМЫ УССР В УСЛОВИЯХ ПЕРВЫХ ПЯТИЛЕТОК**

Исследование посвящено анализу проблемы кадров в УССР в условиях первых пятилеток.

Ключевые слова: кадры, финансово-банковская система, пятилетки.

K. V. Nikitenko

**SOLUTION TO THE PROBLEM OF PERSONNEL FOR THE UKRAINIAN SSR
FINANCIAL AND BANKING SYSTEM IN THE PERIOD
OF THE FIRST FIVE-YEAR PLANS**

The study is focused on the analysis of solutions to the problems of personnel in the Ukrainian SSR in the period of the first five-year plans.

Keywords: personnel, financial and banking system, five-year plans.

Надійшла до редакції 29 вересня 2011 року

Слово молодого автора

УДК 347.91/92:[271.2+2-79](477)(470) «18»

В.В. Нагорний

РОЗГЛЯД СУДОВИХ СПРАВ ЗА УЧАСТЮ ПРАВОСЛАВНИХ СЕКТАНТІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті аналізується нормативно-правове регулювання розгляду судових справ за участю представників православного сектантства на українських землях у ХІХ — на початку ХХ століть, характеризується процесуальний статус релігійних дисидентів упродовж означеного періоду.

***Ключові слова:** кримінальний процес, досудове слідство, підсудність, православне сектантство.*

Зважаючи на кризу моральності сучасного суспільства, зняття ярлика «табу» з дослідження проблем релігійної тематики, вивчення духовної історії українського народу набуває все більшої актуальності. До її несправедливо забутих сторінок належить православне сектантство¹. Розроблення проблеми процесуального розгляду судових справ за участю сектантів є невід'ємною частиною аналізу їхнього правового статусу. Спрощена чи ускладнена процедура розгляду судової справи, гласність чи таємність судового процесу, процесуальні права його учасників свідчать і про ставлення різних гілок влади до певної категорії населення.

Частина українських земель потрапили у сферу дії нормативно-правового поля Російської держави ще в середині ХVІІ століття. Поширення дії імперського законодавства на правобережні та лівобережні українські землі відбулося після трьох поділів Польщі в останній чверті ХVІІІ століття.

Масове розповсюдження опозиційних до православної церкви релігійних організацій в українських губерніях Російської імперії в ХІХ столітті викликало занепокоєння чиновників та представників духовного відомства. Їхня діяльність упродовж указанного періоду характеризувалася пошуком оптимальних заходів боротьби з поширенням нетрадиційного віровчення серед православного населення. Нормативно-правові акти щодо сектантів характеризувалися суперечливістю, прецедентним характером і не розв'язували «сектантської проблеми».

¹ Термін «православне сектантство» вживаємо для позначення таких течій православного походження, як старообрядницька церква, духовне християнство (христовіри, скопці, духобори, молокани), течії есхатологічного і харизматичного спрямування (іоанніти, ієговісти-ільїнці, апокаліпсисти, інокентіївці й інші).

Правовий статус релігійних дисидентів є малодослідженою сторінкою вітчизняної історії. На достатньому науковому рівні не вивчені й процесуальні права віруючих, а також порядок розгляду судових справ за їх участю на українських землях у складі Російської імперії в XIX столітті.

Окремі аспекти проблеми висвітлено в комплексному науковому доробкові з історії становлення та розвитку права Російської імперії В.Владимирського-Буданова [4]. Нормативно-правові акти, що визначали процесуальне становище релігійних інакодумців, проаналізовано в роботах В.Бонч-Бруєвича [14], П.Мельникова [15], М.Варадінова [3]. Участь у судовому засіданні представників окремих релігійних течій православного походження висвітлено в працях І.Абрамова [1], С.Алексєєвої [2], В.Волошина [5], О.Єршової [12].

Основною метою статті є дослідження особливостей процесуального провадження судових справ за участю православних сектантів українських губерній Російської імперії протягом XIX століття.

У другій половині XVIII століття справи за участю сектантів вважалися політичними. Лише в роки правління Катерини II вони перестали мати політичне забарвлення: розглядалися як звичайні, але в окремому провадженні. Оскільки проблема була новою, розслідування проводились із залученням представників церкви. Слідством займалися спеціальні слідчі комісії. У разі виявлення секти місцева влада обов'язково інформувала про це вищі органи влади [4, с.261].

У Російській імперії не існувало чіткого розмежування функцій між установами, що займалися розкольніцькими справами. Губернатори і підпорядковані їм поліцейські чиновники були зобов'язані сприяти духовенству в збереженні єдності православної церкви й непорушності віри, пильнуючи, щоб серед населення ввіреної губернії не поширювалися різноманітні «сресі та розколи» [12, с.131].

У XIX столітті правове регулювання розгляду справ за участю сектантів тривалий час було відсутнім. Справи за участю сектантів проходили досить складний процесуальний порядок. Вироки кримінальних палат подавалися у Міністерство юстиції, звідти — у Сенат, а потім через МВС надходили на затвердження Комітету Міністрів.

13 серпня 1819 року на засіданні Комітету Міністрів точилася гостра дискусія щодо процесуального порядку розгляду справ за участю духоборів. Міністр внутрішніх справ пропонував спочатку систематизувати все законодавство щодо цих віруючих і рекомендував судовим палатам подавати свої вироки з таких справ на затвердження Правлячого Сенату. Члени Комітету Міністрів виступили з пропозицією залишити суворість закону щодо духоборів, а всіх віруючих, що знаходяться під слідством, без суду висилати до одновірців на «Молочні води» в Мелітопольський повіт. На засіданні Комітету Міністрів 25 грудня 1819 року було оголошено рішення імператора: у разі добровільного зізнання віруючих у сповіданні сектантського віровчення, перед початком кримінального слідства та судового засідання місцева влада повинна була сповістити про такі випадки Комітет Міністрів через Міністерство юстиції для подання інформації імператору [6, арк.1-2].

12 серпня 1823 року на ім'я Харківського цивільного губернатора надійшов інформаційний лист із МВС, у якому Комітет Міністрів наказував вилучити із звичайного судочинства справи за участю віруючих та віднести їх до компетенції

вищої поліції. Міністр пояснював, що цивільні губернатори зобов'язані представляти в МВС вироки кримінальних палат на затвердження імператором. Щодо осіб, причетних до сектантських справ, продовжував діяти звичайний процесуальний порядок [8, арк.3].

16 лютого 1826 року на засіданні Комітету Міністрів вирішувалося, які органи державної влади мали брати участь у розгляді судових справ за участю скопців. Вироки кримінальних палат щодо них подавалися в МВС, а звіди — вносилися на розгляд імператора через Комітет Міністрів, що ускладнювало й затягувало процедуру. Члени Комітету Міністрів пропонували для її спрощення надати право затверджувати вироки кримінальних палат губернаторам. Міністр внутрішніх справ зобов'язувався ознайомити губернаторів із постановами МВС щодо скопців для належного застосування правових норм у губерніях, але ці пропозиції імператор відхилив [7, арк.14].

2 травня 1832 року Правлячий Сенат наказав усім цивільним губернаторам, щоб судові вироки стосовно сектантів не виконувалися після затвердження губернаторами, а подавалися з їхніми коментарями в Сенат, який вимагав до кожної справи ще й висновок МВС. 7 листопада 1833 року циркуляром МВС вирішено: судові вироки у справах за участю сектантів насилати безпосередньо у поліцейське відомство [8, арк.4].

У 1834 році Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор звернувся до МВС з проханням роз'яснити, як слід учиняти з православними, котрі ухиляться в розкол, і чи можна дозволяти їм відправляти свої обряди публічно. 5 грудня Микола II роз'яснив, що з особами, які ухиляються з православної віри в розкол, необхідно вчиняти на загальних підставах: 1) розпочинати слідство й шукати винних осіб; 2) передавати матеріали слідства в належну судову інстанцію; 3) надсилати матеріали справи разом з вироком у МВС (згідно з нормами положення Комітету Міністрів від 7 листопада 1833 року), яке зобов'язане подати їх Комітету Міністрів [8, арк.5].

Із 5 травня 1839 року матеріали адміністративних справ щодо селян і поселенців, що належали до розколу, місцевій владі потрібно було надавати в Міністерство держмайна. Судові справи та інформацію про виконання рішень залишили під контролем МВС.

6 квітня 1844 року імператор повелів губернаторам: негайно припинити судочинство у справах, учасники яких повернулися до православної віри; про такі випадки необхідно доповідати в МВС з поясненням про відсутність у діях віруючих іншого складу злочину; повторний ухил в розкол визнавався обтяжуючою обставиною вчинення злочину; нововведення не стосувалися скопців [24, арк.54-55].

Як бачимо, в 40-их роках XIX століття розгляд судових справ за участю сектантів був на особливому контролі чиновників. 29 березня 1849 року губернаторам надійшов циркуляр із МВС. Очільник міністерства інформував, що губернатори звітують про тривалі строки перебування підозрюваних під вартою. Чиновники МВС уважали, що таке обмеження волі суперечило нормам права й часто не відповідало остаточному вердиктові суду, за яким передбачалося для сектанта лише «увещеваніє» чи короткий термін перебування у пенітенціарних закладах. Така суворість, з точки зору чиновників, могла посилити в релігійних відступників негатив до державних та церковних інститутів. Тому губернаторам

було запропоновано особисто контролювати, щоб розкольники підлягали арешту тільки у випадках, передбачених статтями 976-978 тому XV «Зводу законів Російської імперії» [25, с.101-102].

Відповідно до акта від 4 березня 1847 року, міністру внутрішніх справ було надано право остаточно вирішувати питання у справах, пов'язаних з розкольниками, якщо підсудні вже померли.

10 червня 1853 року особливий Секретний Комітет затвердив положення «Про повернення кримінальних справ за участю розкольників до загального порядку судочинства». Відтепер справи за участю сектантів розглядалися як звичайні кримінальні. Положення було затверджене імператором, про що повідомили губернаторів циркуляром МВС від 23 червня 1853 року. При цьому останніх зобов'язали надавати в МВС відомості про стан судових справ за участю сектантів до 1 липня та 1 січня щорічно [24, арк.56].

20 травня 1857 року міністр внутрішніх справ звернувся до членів Секретного Комітету з проханням роз'яснити, яким процесуальним порядком розглядати справи за участю розкольників, звинувачених в образі честі та гідності імператора. Зважаючи на думку міністра юстиції, Комітет пропонував очільнику поліцейського міністерства надавати матеріали таких справ безпосередньо на розгляд імператора. Міністра юстиції зобов'язали виробити спільно з головою II Відділення Його Імператорської Величності Канцелярії й начальником жандармів інструкцію для допиту розкольників у таких справах з метою запобігти повторним образливим висловам з боку сектантів [19, с.453].

Відсутність належного правового врегулювання процесуального порядку розгляду справ за участю сектантів викликало незадоволення Олександра II. Недостатня обізнаність чиновників з явищем релігійної опозиції заважала, з точки зору очільника держави, вирішенню як окремих судових справ, так і виробленню дієвої системи державних заходів щодо запобігання поширенню сектантського віровчення серед православного населення. Імператор констатував відсутність єдиної для духовенства й чиновників концепції боротьби з поширенням сектантських релігійних організацій. Його занепокоєння викликала бездіяльність створеного Секретного Комітету, який, замість розроблення уніфікованої стратегії боротьби з розповсюдженням сектантства, займався вирішенням окремих справ за участю розкольників. До того ж, уважав імператор, особливий процесуальний порядок розгляду справ за участю сектантів порушував єдину імперську систему кримінального судочинства, перетворюючи релігійних вільнодумців на відокремлену категорію населення, правовий статус якої визначали особливі нормативно-правові акти [3, с.199-201].

Для розв'язання цих проблем правозастосовної практики 20 січня 1858 року імператор запропонував низку заходів:

- доручити міністру внутрішніх справ ужити надзвичайні заходи для випуску фундаментального дослідження про розмаїття релігійних сект, зібрати статистичні дані про кількість їх adeptів;
- обмежити компетенцію Секретного Комітету обговоренням загальної концепції урядового курсу щодо сектантів;
- повернути кримінальні та адміністративні справи за участю віруючих до загального порядку судочинства на загальних підставах, у тому числі невіршені справи, що знаходилися на розгляді в МВС і Комітеті Міністрів [4, с.260].

Члени Комітету Міністрів підтримали пропозицію імператора щодо нагальної потреби систематизації інформації про різновиди православних сект. Пріоритетним було визнано з'ясування ступеня «небезпечності» релігійних течій православного походження для суспільства та держави. Зібрати точну статистичну інформацію про кількість сектантів, на думку членів Комітету Міністрів, було неможливо через недостатнє фінансування місцевої поліції, умисне приховування кількості віруючих, неточність сповідних розписів. Члени Комітету Міністрів підтримали й пропозицію про обмеження повноважень Секретного Комітету та повернення сектантських справ до загального порядку судочинства [14, с.210].

Новелою статистики другої половини XIX століття став збір інформації про кількість судових справ щодо розкольників і сектантів, яку губернатори надавали у МВС. 13 серпня 1863 року Харківському цивільному губернаторові Олександру Карловичу Сіверсові рапортували недригайлівський та золочівський пристави, Сумський городовий магістрат, Сумський повітовий суд, Сумський городовий магістрат, що за минулий 1862 рік судових справ щодо релігійних інакодумців не було порушено. Лише Зміївське поліцейське управління повідомляло, що 13 жовтня 1861 року за наказом Зміївського повітового суду було відкрито справу про вихід з православної віри державного селянина Кирила Жихарева. Справа на час звіту не була закінчена, а підсудний знаходився на волі [9, арк.1-2].

Остаточну проблему процесуального розгляду справ за участю сектантів урегулював «Устав кримінального судочинства» (далі Устав) від 20 листопада 1864 року, який діяв на українських землях упродовж другої половини XIX — на початку XX століть. Стаття 1000 нормативно-правового акта вилучала із загального порядку кримінального судочинства справи за участю представників духовного відомства, зокрема й щодо злочинів проти віри [14, с.235].

Нормами процесуального законодавства вирішувалася й підсудність кримінальних справ за участю сектантів. Церковне покаяння за незначні проступки міг застосувати до віруючого духовний суд. При вчиненні тяжкого релігійного злочину з релігійних мотивів (розповсюдження сектантського віровчення, оскоплення) розгляд справ проводився у кримінальному суді [14, с.236].

Попереднє слідство в справах за участю сектантів згідно зі статтею 1006 починалося лише на вимогу духовного керівництва, виняток становили справи за участю представників особливо шкідливих сект (стаття 217 «Уложення про покарання кримінальні та виправні») чи ересей, поєднаних «со свирепым изуверством и фанатическим посягательством на жизнь свою и других или же с противонравственными, гнусными действиями» (стаття 223) Судовий слідчий не мав права відмовитися від порушення кримінального судочинства за вимогою духовного керівництва (ст.1008) [21, с.238]. Це правило не стосувалося прав поліцейської та адміністративної влади в порядку запобігання і прискікання злочинів, а було обов'язковим для працівників судового відомства.

Карати за належність до релігійної опозиції дозволялося у разі визнання компетентними органами факту скоєння злочину «ухилення від сповідання православ'я», такими фаховими органами могли бути тільки представники церкви. За відсутності дозволу духовної влади на порушення кримінального слідства, могло бути лише поліцейське дізнання [14, с.213].

У справах про злочини проти православної церкви, які розглядалися в окружних судах за участю присяжних засідателів, останні мали обиратися із осіб православної віри. Якщо серед 30 викликаних присяжних засідателів будуть викриті особи неправославної віросповідання, вони замінювалися запасними засідателями. Для визначення ступеня «шкідливості» релігійної течії православного походження залучалися експерти, котрі мали бути професійними та незацікавленими. Для проведення експертизи запрошувалися місцеві священники і місіонери, рівень освіченості яких був часто недостатнім [21, с.641].

Ще одна проблема процесуального характеру — судова присяга сектантів, адже релігійні інакодумці не визнавали цього інституту кримінального процесуального права. 11 липня 1852 року за пропозицією начальника Харківської губернії імператор постановив: розкольників попівщинської та безпопівщинської сект у справах щодо нехристиян приводити до присяги на підставі Височайшого повеління від 3 листопада 1838 року, тобто в церкві, але з використанням стародрукованого Євангелія і хреста дореформеної будови; за неможливістю прийняти від інших сектантів (духоборів, молокан, жидовствуючих, суботників, скопців) присяги, брати до уваги об'єктивні свідчення учасників справи, суворо попередивши їх про юридичну відповідальність за неправдиві показання [11, арк.1].

Процесуальні проблеми виникали й в аспекті територіальної підсудності справ щодо сектантів. Так, спеціальна слідча комісія, що у 1867 році розглядала справу про оскоплених монахів Харківської губернії Кузнецова, Гладунова і Різанова, встановила: оскоплення монахів було здійснене в Курській губернії; справа підлягає розгляду в Курській Палаті Кримінального суду; Федір Кузнецов оскоплений Григорієм Чорним, слідство вже ведеться курськими слідчими; справа про оскопителя Данила Афанасьєва, що був причетний до справи, підлягає розгляду катеринославськими судовими установами [10, арк.1, 29].

Згідно з Уставом до свідчень не допускалися навіть розкольники, які прийняли православ'я. Пункт 2 статті 99 нормативно-правового акта передбачав звільнення від присяги осіб, які належали до віросповідань і сект, догмати яких не визнавали інституту присяги: вони зобов'язувалися давати чесні показання. Під час допиту без присяги суддя був зобов'язаний у протоколі допиту вказати, чи належить така особа до секти, яка не визнає інституту присяги. Суттєвим порушенням процесуальної норми статті 999 Уставу вважалося взяття підписки замість офіційної обіцянки. Для осіб, які могли присягати, заборонялося давати обіцянку. Відповідно до статті 1004 Уставу в справах про відступлення від віри та постанов Церкви обвинувачені підлягали кримінальному переслідуванню лише у двох випадках: 1) якщо за їх дії чинним законодавством передбачене кримінальне покарання; 2) якщо за їх проступки передбачена відповідальність у вигляді позбавлення або обмеження станових прав [19, с.238].

Практика розгляду справ за участю сектантів продемонструвала проблему галузевої підсудності таких справ, адже вони могли розглядатися як у світському кримінальному суді, так і в суді місцевих духовних консисторій. Відповідно до рішення касаційного кримінального департаменту №71/925 у справі Кацмана про відступлення від православної віри, незалежно від проведення профілактичних бесід місцевою духовною владою, віруючі підлягали обмеженню в користуванні

становими правами й розгляду справи виключно в світському кримінальному суді [15, с.345].

9 червня 1883 року члени Сенату заслухали доповідь обер-прокурора про недотримання судовими інстанціями статті 10 «Правил щодо розкольників», складених на основі Височайшого повеління від 25 квітня 1866 року. Із фактів, наданих Міністру юстиції обер-прокурором Святійшого Синоду, виявилось, що деякі із судових інстанцій порушують при винесенні вироків у кримінальних справах правові норми Вищого повеління від 25 квітня 1866 року, за яким розкольники, винні у скоєнні злочинів, за котрі, крім кримінального покарання, передбачено й церковне розкаяння, притягаються лише до кримінального чи виправного покарання. Зважаючи на це, 3 серпня 1884 року видано Указ кримінального касаційного департаменту про точне і неухильне дотримання судовими палатами та окружними судами цього положення [25, с.28-31].

Досить специфічно «українською» була стаття 1010¹ Уставу, яка передбачала, що в українських губерніях (Бессарабській, Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Херсонській, Чернігівській) участь євреїв у складі присяжних засідателів при розгляді релігійних злочинів не допускається². Аналіз статей 1009 та 1010 дозволяє зробити висновок, що присяжні неправославно віросповідання повинні бути виключені зі списку присяжних, перш ніж сторони заявлять відвід. Якщо вказані присяжні були виключені після заяви відводу сторонами, рішення суду набуде юридичної сили. У разі, якщо сторона доведе, що не могла заявити відвід, оскільки такі присяжні не були включені до списку, рішення суду скасовувалося [14, с.209].

Ще одним важливим джерелом для вивчення особливостей процесуальної участі православних сектантів у розгляді судових справ є «Закони про судочинство у справах про злочини та проступки», що знаходяться в XV томі «Зводу законів Російської імперії». Згідно зі статтею 543 цього документа справи про такі злочини розкольників, як богохульство, наруга над вірою, розповсюдження «єресей та розколів» і втягнення у них православних, наруга над церковними святинями, проводилися на основі загальних правил кримінального судочинства. До розгляду таких справ не запрошувалися представники духовенства. Стаття 544 передбачала право розкольників, які під час розгляду справи відмовилися від подальшої участі в сектантських релігійних общинах, повертатися з висновком місцевого духовенства в місце свого проживання до заслання [19, с.312].

Статті 546 та 547 регламентували процесуальну участь скопців, які продовжували переслідуватися державою. Відповідно до статті 546 органи, що проводили кримінальне слідство, при визначенні покарання не мали зважати на неправдиві показання віруючих або які неможливо було перевірити. Сюди законодавець відніс такі показання скопців: 1) були оскоплені невідомими чи вже померлими людьми; 2) оскоплення над ними пройшло вві сні або в дитинстві, тому вони не пам'ятають, ким, коли і де були оскоплені, й навіть не відчували болю від цієї операції; 3) оскоплені насильницьким способом; 4) втратили статеві

² Імовірно, заборона була пов'язана з швидким розповсюдженням на теренах українських земель релігійних общин жидовствуючих та суботників, віруючі яких нерідко були євреями за національністю.

органи внаслідок ушкодження від удару чи хвороби; 5) недавно оскоплені невідомими людьми за їх згодою [15, с.113].

Оскоплений, який указував у суді на свого оскоплювача, визнавався судом невинно оскопленим і звільнявся від кримінального переслідування, а оскоплювач та розповсюджувачі цього вчення підлягали кримінальній відповідальності відповідно до закону. Після отримання дозволу Сенату, згідно зі статтею 548, губернатори повинні були припинити кримінальний процес стосовно розкольників, якщо підсудні повернуться до православної віри. Підсудному пояснювалося, що у разі нового ухилу від православ'я, він підлягав відповідальності відповідно до статті 204 «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 року. Цей привілей не поширювався на скопців і оскоплювачів. У справах, котрі виникали між представниками іноземних християнських віросповідань і релігійних течій православного походження, які визнавалися державою та церквою особливо небезпечними, губернатори зобов'язувалися повідомляти про рішення судових інстанцій МВС до їхнього застосування [15, с.116-117].

Інколи суб'єктом, який ініціював початок кримінального слідства щодо сектантів, була православна територіальна громада. Про це свідчать такі факти. У листі Новоросійського генерал-губернатора Херсонському губернатору від 29 грудня 1870 року №618 чиновник указує на те, що православні жителі села Любомирки рішенням сільської громади від 29 липня 1868 року зверталися до органів державної влади з проханням про видалення з населеного пункту селян Рябошапки та Кравченка, як шкідливих за своїми поглядами людей, котрі начебто негативно впливають на дітей селян. Але Губернське у селянських справах присутствіє відмовило в задоволенні клопотання з тієї причини, що селянам надано право видаляти із громади тільки людей «шкідливих та порочних», до яких сектанти, відповідно до діючих на той час правових норм, не належали (пункт 2 статті 51 «Загального Положення») [16, с.116].

Православні села Обозновки також зверталися до Губернського присутствія з проханням виселення віруючих Вітренка та Марченка, факт виходу яких з православної віри став відомий односельчанам. Виселення Рябошапки і Кравченка не відбулося через порушення процедури прийняття рішення:

1) дії цих осіб (ухилення від православ'я та спонукання до ухилення інших осіб) були предметом судового розгляду;

2) вирок складений не сільськими, а волосними зборами й не відмічений як такий, що не набуде чинності до закінчення судового слідства та розгляду справи у суді.

Ліберальне ставлення чиновників до сектантів і відсутність у них прагнення до криміналізації вчинків віруючих генерал-губернатор кваліфікував як бездіяльність представників держави у справі боротьби з сектантством, що, з його точки зору, сприймалося православним населенням як мовчазна згода держструктур з поширенням сектантських поглядів серед православного населення [16, с.117].

19 серпня 1884 року волосні збори Вознесенської волості Єлизаветградського повіту Херсонської губернії у кількості 285 членів (по одній особі від кожних 10 дворів) заслухали виступ волосного старшини Карпа Молдаванова щодо падіння моральності між селянами й вияву неповаги до релігії, святкових і

недільних днів. Причиною цього, на його погляд, була торгівля на базарах у вихідні. Базари, за його переконанням, сприяли розповсюдженню різних сект, які пропагували неповагу до недільних та святкових днів. Старшина пропонував волосним зборам назавжди заборонити в недільні дні торгівлю. Збори прийняли такі рішення:

1. Просити дозволу в уряді на перенесення базарів для збуту хліба й худоби у Вознесенську з недільних та святкових днів на суботу чи понеділок, щоб у цей час не відкривалися заклади, де вживають алкоголь, як у Вознесенську, так і в його передмістях.

2. Заборонити кожному жителю Вознесенської волості виїжджати волами та кінями у недільні дні на базари.

3. Обговорити із сусідніми волосними правліннями ці пропозиції.

4. Направити це рішення на затвердження Єлизаветградським із селянських справ присутствієм, його копію послати на друк у Сільський вісник, а іншу — єпархіальному керівництву й просити сприяння у цій справі.

5. За невиконання селянами другого пункту цього рішення винних карати на перший раз штрафом 3 руб., другий — 5 руб., а далі прибавляти за кожний раз по одному рублю до 10 рублів, якщо винний буде вперто порушувати це правило — висікти до 20 ударів батоном з позбавленням голосу на волосних зборах [13, с.78-79].

Збори виявили незадоволення розповсюдженням серед селян волості, особливо в селах Вознесенському та Арнаутівці, молоканської й штундистської сект, які спонукали православних до вступу в свої общини. Для запобігання поширенню цих релігійних організацій збори затвердили такі правила: 1) якщо селянин не відвідуватиме церкву, ставитиметься з презирством до ікон, підлягатиме волосному суду й буде покараний 20 ударами батоном залежно від ступеня вини; це ж покарання слід застосовувати до осіб, які схиляють православних до участі в сектах; 2) на посадових осіб волосного та сільських управлінь покласти обов'язок слідкувати за православними щодо виконання обрядів православної церкви; 3) штрафні гроші використовувати для приходських церков та сільських училищ [17, с.80].

У деяких випадках сектанти подавали апеляційні скарги на вироки судових інстанцій. З 9 червня по 17 листопада 1901 року в Одеській судовій палаті розглядалась апеляційна скарга віруючої міста Каушан Бендерського повіту Бессарабської губернії Х.Н.Гарштейн, яку звинуватили за статтею 185 «Уложення про покарання кримінальні та виправні» у відступі від православної віри [23, арк.2]. Справа розглядалася у Кишинівському окружному суді, який відправив матеріали справи у двох томах разом з апеляційною скаргою засудженої в Одеську судову палату. Віруюча скаржилася на те, що окружний суд у вирозі постановив відправити її для проведення духовних бесід до Бендерського єпархіального керівництва. Але під час досудового слідства до неї вже застосовувалися «назидання» й «увещевання», які виявилися безуспішними. Повторно проводити такі бесіди, зі слів засудженої, було «марною справою та простою формальністю» [23, арк.7]. Прокурор А.Богучький з членами судової палати задовольнили апеляційну скаргу [23, арк.16].

Після прийняття демократичного закону 1883 року, котрий значно поліпшив правовий статус сектантів, віруючі вже не притягувалися до кримінальної

відповідальності за сповідання нетрадиційного віровчення. Але «сектантська проблема» остаточно не була розв'язана на нормативно-правовому рівні. Загострення суперечностей між православним населенням та сектантами демонструє ще одна гучна судова справа початку ХХ століття.

У липні 1901 року в селі Павловках Сумського повіту Харківської губернії з'явився, як виявилось пізніше, селянин села Яхни Васильківського повіту Київської губернії Мойсей Тодосієнко, представник релігійної общини мальованців. Тодосієнко переконував мешканців у необхідності зруйнування православних церков, щоб «звільнити приховану в них правду...» [18, с.599]. 14 та 15 вересня на вулицях почали з'являтися юрби сектантів з піснями «Христос воскрес». 16 вересня, о 6-й годині ранку, 100 сектантів, після проведення релігійних обрядів у будинку Микитенка, вирушили у напрямку найближчої церкви. Пристав другого стану Сумського повіту дав розпорядження, щоб церква була закрита, а богослужіння скасоване. Після сутічок з охороною 42 сектантам були заподіяні легкі тілесні ушкодження, а одному (Якову Коваленкові) — тяжкі, від яких він на наступний ранок помер.

Судовий слідчий в особливо важливих справах Сумського окружного суду розпочав досудове розслідування під наглядом прокурора того ж суду. Рішенням Харківської судової палати від 5 грудня 1901 року 68 сектантів, у тому числі Мойсея Тодосієнка, звинувачено: Тодосієнка — за підбурення до хуліганства в святих місцях і розповсюдження серед населення Павловок «тревожних слухов» (ст.13, 210, 938 «Уложення про покарання...»), а решта — за наругу над святиною, нападі на православне населення, опір поліції (ст.13, 210, 260¹, 271 «Уложення про покарання...»). Справа розглянута в місті Сумах Харківської губернії в закритому судовому засіданні з 28 січня по 4 лютого. Вироком судової палати 17 підсудних виправдано, решта 49 — визнані винними і на підставі ст.210 ч.2. і ч.9, 269¹, 938 ч.1, 152, 149, 134, 135, 120, 19, 31, 39 «Уложення про покарання...» засуджено: 45 підсудних — до позбавлення всіх прав стану і заслання на каторгу (Тодосієнко й Павленко на 15 років; Авраам Павленко, Петро Харахонов, Антон, Петро та Іван Кобильченки й інші, разом 37 чоловік — на 12 років кожний; 5 підсудних — на 8 років; один — на 4 роки). Троє підсудних засуджено до позбавлення всіх прав стану й ув'язнення на 8 місяців, один підсудний неповнолітній — на 3 місяці без позбавлення прав стану. Разом із тим судова палата постановила щодо 30 засуджених на каторжні роботи, на підставі ст.775 «Уставу кримінального судочинства», клопотати через міністра юстиції перед імператором про заміну каторги на заслання на поселення [22, с.204-205].

Розглянувши особливості процесуального розгляду справ за участю сектантів на українських землях у складі Російської імперії у ХІХ — на початку ХХ століть, приходимо до таких висновків:

- упродовж означеного періоду розгляд справ за участю сектантів був ускладненим і забюрократизованим. Імператори не затверджували пропозиції чиновників для його спрощення;
- до початку ХІХ століття судові справи щодо релігійних вільнодумців розглядалися як політичні, з початком правління Олександра І — в порядку адміністративного чи кримінального судочинства на загальних підставах, але в окремому провадженні;

- за правління Миколи I вироки судових інстанцій щодо віруючих переглядалися компетентними державними органами, а потім з їхніми висновками передавалися на остаточне затвердження імператором; у 40-их роках XIX століття МВС вдалося монополізувати право остаточного вирішення сектантських справ;
- у 50-их роках XIX століття справи за участю сектантів розглядалися як звичайні кримінальні. «Устав Кримінального Судочинства» 1864 року остаточного розмежував повноваження цивільної та духовної влади щодо розгляду справ сектантів: незначні релігійні проступки вирішувалися духовним судом, який міг призначити духовні бесіди як міру покарання, розгляд тяжчих злочинів знаходився у компетенції світських судів.

Список використаної літератури

1. Абрамов И.С. Духоборцы / И.С. Абрамов // Отечественные записки. — 1882. — №1. — С.28-53.
2. Алексеева С.И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856-1904 гг. / С.И. Алексеева. — СПб., 2003.
3. Варадинов Н. История Министерства Внутренних дел / Н.Варадинов. — Т. 8: История распоряжений по расколу. — СПб, 1863. — 256 с.
4. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф.Владимирский-Буданов. — Киев, 1915. — С. 260-265.
5. Волошин Ю. Репресії царського уряду проти старовірів-безпопівців на Харківщині у роки правління Миколи I (1825-1855) / Ю.Волошин // Історія релігій в Україні. — Кн. 1. — Львів, 2000. — С. 87.
6. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). — Ф.3. — Оп.43. — Спр.33. — 4 арк.
7. ДАХО. — Ф.3. — Оп.58. — Спр.382. — 3 арк.
8. Там само. — Оп.66. — Спр.455. — 15 арк.
9. Там само. — Оп.215. — Спр.193. — 2 арк.
10. Там само. — Оп.230. — Спр.71. — 30 арк.
11. Там само. — Ф.52. — Оп.1. — Спр.880. — 1 арк.
12. Ершова О.П. Старообрядчество и власть / О.П. Ершова. — М.: Уникум-Центр, 1999. — 202 с.
13. Историческая записка о скопческой секте в России с 1845-1870 гг. // Миссионерское обозрение. — 1905. — №1. — С. 78-91.
14. Материалы к изучению русского сектантства и раскола. Вып. I / Под ред. В.Д.Бонч-Бруевича. — СПб, 1908. — С. 206-230.
15. Мельников П.И. (Печерский). Правительственные распоряжения, выписки и записки о скопцах / П.И.Мельников. — М., 1898. — 198 с.
16. Письмо Новороссийского Генерал-губернатора П.Е.Коцебу, исполняющим должность Херсонского Губернатора от 29 декабря 1870 года №618 // Алексей. Материалы для истории религиозного движения на юге России во второй половине XIX века. — Б.м., б.г. — С.116-118.
17. Письмо Новороссийского Генерал-губернатора Херсонскому губернатору от 1 февраля 1871 года №60 // Алексей. Материалы для истории религиозного движения на юге России во второй половине XIX века. — Б.м., б.г. — С.118-121.
18. Приговор Харьковской палаты по делу о Павловских сектантах // Миссионерское обозрение. — 1900. — Январь-февраль. — С.599-603.
19. Российское законодательство X-XX вв.: В 3 томах. — М.: Высш. школа, 1985. — 303 с.

20. Собрание постановлений по части раскола. Т.1. Постановления Министерства внутренних дел. — Лондон, 1863.
21. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года // Полное собрание законов Российской империи. — СПб.: Изд. Академии наук, 1846. — Т. XX. — Отделение I. — С.628-644.
22. Харахонов П.С., Никитенко Т.А. Начало жизни христиан и страдание их в селе Павловка, какие они переносили мучения и гонения от язычников за веру Господа нашего Иисуса Христа / П.С.Харахонов, Т.А.Никитенко // Материалы к изучению русского сектантства и раскола. Вып. I / Под ред. В.Д.Бонч-Бруевича. — СПб., 1908. — С. 186-205.
23. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі ЦДІАК). — Ф.348. — Оп.1. — Спр.1044. — 17 арк.
24. ЦДІАК. — Ф.442. — Оп.1. — Спр.1802 б. — 163 арк.
25. Циркуляр МВД «О предоставлении в МВД приговоров судебных мест по делам о раскольниках» // Собрание постановлений по части раскола. — Т.1. — Лондон, 1863. — С.101-102.

В.В. Назорный

**РАССМОТРЕНИЕ СУДЕБНЫХ ДЕЛ ПРИ УЧАСТИИ
ПРАВОСЛАВНЫХ СЕКТАНТОВ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX ВЕКЕ:
ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА**

В статье анализируется нормативно-правовое регулирование рассмотрения судебных дел при участии представителей православного сектантства на украинских землях в XIX — в начале XX столетий, характеризуется процессуальный статус религиозных диссидентов на протяжении обозначенного периода.

***Ключевые слова:** криминальный процесс, досудовое следствие, подсудность, православное сектантство.*

V.V. Nahorny

**THE PECULIARITIES OF THE LEGAL PROCEDURE
IN THE CASES INVOLVING THE REPRESENTATIVES
OF THE ORTHODOX SECTS IN THE UKRAINIAN GOVERNORATES
OF THE RUSSIAN EMPIRE OF THE 19TH CENTURY**

The analysis of legal regulation of cases involving the representatives of the Orthodox sectarianism in the Ukrainian lands in the 19th–early 20th centuries is given; the procedural status of religious dissidents during the mentioned period is characterized in the article.

***Keywords:** criminal procedure, pre-trial investigation, court jurisdiction, Orthodox sectarianism.*

Надійшла до редакції 17 жовтня 2011 року

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА МОВОЮ НЕФОРМАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті зроблено спробу проаналізувати місце «чуткової» інформації у формуванні настроїв населення Наддніпрянської України напередодні та в роки Першої світової війни, його очікування та переживання. Визначено намагання органів цензури регулювати інформаційні потоки: чутки, пресу, листування тощо.

Ключові слова: *Перша світова війна, чутки, цензура, поразницькі настрої.*

У періоди суспільних криз і потрясінь людина не завжди здатна критично ставитись до сумнівної інформації, а в умовах її відсутності намагається самостійно пояснити ситуацію засобом тіньового ринку — чуток, які давали відповідь на колективні тривожні очікування і суспільні бажання. У цій розвідці ми намагатимемося дослідити наявність та поширення «чуткової» інформації напередодні й у роки Першої світової війни населенням Наддніпрянської України.

Чутки, плітки, язичення, пересуди, брехні та інші аналоги недостовірної інформації дістали вичерпне дослідження психологами [2] та соціологами [11]; але від істориків мали певне ігнорування. Хоча слова «чутки», «необґрунтовані чутки», «безглузді та зловмисні чутки» часто фігурували у жандармських донесеннях, губернаторських звітах, запитах Департаменту поліції про підтвердження або спростування інформації щодо їх поширення.

Російська імперія вступила у Першу світову війну з багатьма нерозв'язаними проблемами політичного, економічного, соціального, морально-психологічного характеру. Російсько-японська війна вичерпала майже всі мобілізаційні припаси, виявила низку суттєвих прогалин у бойовій підготовці військ. До проблем у армії додався неспокійний тил. В імперії, на відміну від інших країн, ідейно-психологічної підготовки напередодні війни не велося, відтак у масах не було чіткого уявлення ні про місце Росії у цій війні, ні про потенційного супротивника. Основним джерелом поповнення армії були селяни, котрі часто сприймало війну як послання Боже: «Послал на нас Господь грозу великую, Ангели Архангели не вымолили, Матушка Царица небесная не заплакала. За грехи за смертные и смерть пришла» [9, с.89]. Вони скептично ставилися до війни і пояснювали це непридатністю для обробки потенційно завойованої землі: «Навіщо нам, ваше благородіє, цю Галіцію завойовувати, коли її орати незручно»; «Не до духу нам ця війна. Було б із-за чого воювати. Одні ліси та болота. Засівати нема де» [9, с.90].

Незрозумілі для населення перспективи війни збільшили кількість заочних обвинувачень на адресу перших осіб держави, яким докоряли втягненням країни у війну та невмінням її вести. У розмовах часто звучало: «Де вашому дураку царю проти нашого воювати!» [16, арк.10]. Укупі з відомостями про зради у вищих ешелонах влади, німецьких шпигунів, про підтримку Олександром Федорівною зв'язків з німецькими родичами такий настрій став першою цеглиною для

формування у масовій свідомості образу внутрішнього ворога — «внутрішнього німця», «темних сил» [1, с.69].

Суспільство, живучи війною, поклало на неї свої очікування, тому будь-яке слово, пов'язане з нею, жадібно ловилося й перетворювалося на майже достовірне офіційне джерело. Сплав суджень з офіційних повідомлень та чуток, функціонуючий у масах, володів особливим ефектом довіри, адже ця інформація, отримана «тут і зараз», не потребувала перевірки достовірності. Особливі цензурні умови, що існували в Російській імперії, сприятливо впливали на поширення такого коктейлю. Газетам не завжди вірили, та й на фронт вони надходили нерегулярно. Саме тому чутки опинилися поза конкуренцією. Про зростання їхньої ролі відкрито писала петроградська газета «Новое время»: «Утиски та безправність преси поставили плітки поза конкуренцією і зробили їх монополістками суспільної свідомості» [7, с.22]. Читацька аудиторія по-своєму розуміла офіційні зведення, домішуючи політичне уявлення, самотужки заповнювала білі плями та прогалини у текстах.

Припущення про майбутню війну почали поширюватися задовго до її початку і в жандармських донесеннях дістали назву «викривлені тлумачення». Ще в жовтні 1912 року начальник Бессарабського губерньського жандармського управління (далі ГЖУ. — Авт.) доповідав, що у прикордонних селах чутки про майбутню війну поширюють священики, які вже оголосили про свою готовність виїхати з місця проживання на випадок війни [13, арк.172]. У цей же час у Кам'янецькому, Проскурівському та Липовецькому повітах Подільської губернії розмови про майбутню війну були викликані підготовчими роботами причтів із реєстрації церковного майна, яке при оголошенні мобілізації мало підлягати евакуації [38, арк.184]. У Волинській губернії війну очікували в зв'язку із залишенням нижніх чинів при службі, попри те, що вони підлягали звільненню в запас [38, арк.195].

Підігривала ситуацію й преса, яка друкувала припущення ускладнених взаємин між Росією та Австрією на ґрунті Балканських подій [38, арк.191]. Одним із основних подразників була інформація про озброєння Австрії, котра стягувала свої сили до кордону з Росією. У лютому 1914 року начальник Волинського ГЖУ повідомляв про чутки, що в австрійських селах, які знаходяться за 5-7 верст від кордону Російської імперії, розташовані пости по 5 осіб так, що утворюють безперервний ланцюг, а у Львові місцеві 8 полків вже доведені до стану бойової готовності [18, арк.45]. Звідти повідомляли про аероплани, які буцімто літали над місцевістю. Ця інформація в основному надходила від селян, і до неї ставилися несерйозно, адже вважали, що «простолюдини» здатні перебільшувати бачене [38, арк.204].

«Чуткова» інформація, яка поширювалася напередодні та в роки війни, позначена низкою особливостей. Серед них — психологічні — настрої утрачених надій та сподівань. Вони мали песимістичний характер щодо завершення війни і проявлялись у агітації підтримувати австрійські війська, про повернення яких не випадково повсякчас виникали чутки на території західноукраїнських земель [32]. У серпні 1915 року в Радомишлянському повіті Волинської губернії селянин Г. Пацке залякував односельців німецьким нашествям і розповідями про те, що коли прийдуть «пруссаки, то все передадуть вогню» [19, арк.56]. У вересні

1916 року поселянка хутора Кагарлик Катерина Бауер радила односельцеві, який збирався на війну, хутчій тікати до Німеччини, адже там буде краще [31, арк.3].

Із зміцненням думки про неминучість війни у населення формувалося співчутливе ставлення до ворожої сторони. Це пояснювалось, насамперед, присутністю німецького капіталу в найважливіших галузях промисловості Російської імперії: електротехнічній, хімічній, військовій тощо. Серед населення поширювались думки на кшталт: «Німця не варто бити, він нам дав світло і всі машини від нього в Росії» [27, арк.5]. Один селянин Сосницького повіту Чернігівської губернії у розмові з односельцями взагалі стверджував, що коли «німець прийде до нас, то я візьму Євангеліє і вийду йому назустріч і німець не буде нас чіпати. Німець — наш брат» [12, арк.1].

У випадках, коли питання стосувалося війни, зміни монарха та подій, що мали загальнодержавне значення, уряд намагався формувати суспільну думку народу, свідомо використовуючи всі доступні йому засоби масового впливу. Ще задовго до війни влада усвідомлювала важливість і потенційну небезпеку поширення чуток. Для запобігання інформаційним диверсіям приймалися постанови, які забороняли публікації у пресі про стан армії, крім тих, що будуть надруковані в проурядових періодичних виданнях та оголошені урядом у всезагальне відання [29, арк.165].

11 листопада 1911 року циркулярно міністр внутрішніх справ наказував губернаторам «обов'язково й своєчасно» надавати відомості про настрої різних груп населення, при цьому особливо наголошувалось на «неправдивих та необґрунтованих чутках». Показово, що вони більше пов'язувались з селянськими масами, переважно неосвіченим населенням [7, с.28]. Суворота та струнка цензурна система була вибудована задля контролю за друком, усним словом та особистими думками людей. 28 січня 1914 року був опублікований перший «Перелік» відомостей, які заборонялось уміщувати у пресі. До нього входило все, що стосувалось змін у армії та флоті, формування військових частин, ремонтних робіт, стрільб, набоїв, маневрів та зборів [4, с.19]. 20 липня 1914 року введено в дію «Тимчасове положення про воєнну цензуру», завданням якої було «не допускати оголошення та поширення за допомогою друку, поштово-телеграфного зв'язку та оголошених на публічних зібраннях промов і доповідей свідчень, які можуть зашкодити воєнним інтересам держави» [3, с.193].

Щоб не залишати населення в інформаційній ізоляції, земський відділ Міністерства внутрішніх справ направив губернаторам циркуляр №48 від 21 серпня 1914 року, який передбачав отримання сільським населенням у короткий термін телеграфних повідомлень про хід воєнних дій. «Я визнаю абсолютно необхідним, щоб сільське населення мало для читання видання, в яких коротко висвітлювались би в доступній формі важливі воєнні дії наших армій і армій наших союзників, обставини, що стали приводом до початку війни, умови, за яких війна ведеться нашим ворогом». Передбачалась безкоштовна роздача рекомендованих видань по 12-15 тисяч примірників на губернію [37, арк.32].

Одним із джерел поширення інформації була залізниця, якою пересувалися великі маси населення. У грудні 1914 року військовий генерал-губернатор Галичини граф О.Бобринський постановив заборонити проживаючим на шляху слідування військовополонених особам підходити до полонених на близьку відстань і вступати з ними у розмови, поширювати відомості про дії військ та

висловлювати тривожні міркування. Винуватцям загрожував штраф 3 тисячі рублів або трьохмісячне ув'язнення [33, арк.5]. У листопаді 1915 році на всі залізничні станції на лінії Київ-Жмеринка, Новоселиця-Жмеринка, Волочиськ, Кам'янець-Подільський, Гречани, Шепетівка, Коростень, Козятин, Рівне, Сарни, Київ-Фастів, Знамянка і Коростень-Житомир було надіслано телеграму, яка своєю метою мала припинити легковажні розмови про пересування військ і поширення різних чуток та відомостей, що стосуються військ, воєнних дій, не допускати до перонів торговців, не допускати відхід нижніх чинів прохідних ешелонів за смугу відчуження [22, арк.189].

Чільне місце у тематичній драбині воєнних чуток посідає проблема невдач російської армії [15, арк.10]. Невдачі на фронті часто пов'язували зі словом «зрада», яке немовби електрична іскра пронеслося серед усіх прошарків суспільства. Особливо приписували зрадницьку поведінку чиновникам із німецькими прізвищами, що породжувало страхи через погромну атмосферу та віщувало напади з боку селян на їхнє майно [5, с.38]. В Одесі у січні 1915 року працівниками міської управи поширювалися чутки про те, що міська адміністрація буде свій матеріальний добробут на незаконних пільгах багатим німцям [35, арк.1]: «...за весь час існування в Одесі воєнного стану, на вулицях продовжували працювати фірми німецьких торгово-промислових підприємств, ні одна не підлягала конфіскації» [35, арк.23]. Те, що російські війська залишили Перемишль, теж уважалось результатом зради вищих військових чинів. До того ж, говорили, що на передовій офіцерів зовсім немає, вони ховаються за спинами своїх солдат. У червні 1915 року із фронту повернувся вахмістр А.Бондаренко, який зміг односельцям розповісти про те, що там відбувалося: «...солдати — боягузи, збиваються до купи і потрапляють під кулемети. Медичний висновок після одного з боїв визначив, що деякі офіцери були вбиті російськими кулями своїми ж солдатами», «...офіцери з презирством ставляться до життя солдат, наголошуючи: «У нас багато цього сміття» [30, арк.3].

Ще однією темою чуток було: «немає чим воювати», а саме немає набоїв та харчування, іноді тому, що офіцери свідомо їх не дають [20, арк.283; 34, арк.86]. Матеріально-технічне забезпечення російської армії й справді бажало бути кращим. Армія ще не оговталась від російсько-японської війни, котра добряче пошарпала як сухопутні війська, так і флот. Невдовзі після війни розпочалась криза озброєння, коли в армії не вистачало ні набоїв, ні кулеметів, ні пороху. Тому ця група чуток є прикладом достовірної неформальної комунікації. У квітні 1916 року прибулий у відпустку унтер-офіцер транспортного батальйону В.Кальний, будучи напідпитку, розповідав, що росіянам немає чим воювати, немає снарядів, що невдовзі Росія буде «розкасірована» між ворогами, як про це і мовиться у Біблії [28, арк.1]. У лютому 1915 року вчитель з села Григорівка В.П.Белій розповідав односельцям, що чув про голодування солдат по 3-4 дні на позиціях, про те, що російський офіцер наказав видавати їжу полоненим австрійцям і німцям, що російські офіцери пиячать з німецькими та австрійськими і ходять до них в окопи грати в карти, російські санітари беруть з поранених гроші за допомогу, а інакше залишають їх у полі. На допиті говорив, що лише передав слова своїх попутників у потязі — трьох вчителів, які їхали на позиції [23, арк.22].

Настирливо циркулювала інформація про самогубства серед командного складу російської армії. У квітні 1915 року євреї Я.Гольдштейн, В.Койфман,

Ш.Оксман, З.Оксман поширювали серед мешканців міста Городка Подільської губернії чутки про те, що російська армія знаходиться в складному становищі і що верховний головнокомандуючий його імператорського височества князь Микола Миколайович покінчив життя самогубством [24, арк.1]. У червні 1915 року села навколо Гусятина гомоніли, що під час останніх боїв під Перемишлем верховний головнокомандуючий власноруч застрелив 3-х генералів, винних у поразці, та арештував 18 офіцерів [26, арк.218]. У листопаді 1916 року у вагоні потягу Москва-Київ, один з переїжджих розповідав, що «велика людина, полководець Південно-Західного фронту, прізвище якого починається на Б, застрелився». Спочатку в нього, мовляв, було все гаразд, але тепер загинуло 2 корпуси солдат. Після розмови всі припустили, що це найімовірніше генерал Брусилов [20, арк.555]. У грудні 1916 року власник м'ясної крамниці в місті Кам'янці-Подільському Шимон Маламуд поширював тривожні чутки про нібито невдалі дії російської армії та самогубство генерала Лачицького, який не пережив сором поразки [25, арк.6].

Власті вказували на довірливе ставлення селян до безглуздої інформації, які під впливом чуток іноді ухилялись від сплати податків та орендних грошей за землю. В умовах війни знову виринали й охоче поширювались пересуди, що постійно воскресали у кризових ситуаціях. Пальму першості в них тримало земельне питання. Цього разу вирішення аграрного питання пов'язувалось із завершенням воєнних дій. Під час війни селяни ні на мить не полишали надію на «великий переділ» землі, очікували, що цар таки роздасть землю. Ходили навіть чутки про якийсь «наказ Верховного головнокомандуючого» великого князя Миколи Миколайовича, що нібито звільняв сім'ї солдат від платежів за землю [7, с.30]. Основним джерелом поширюваної недостовірної інформації вважались прибулі в сільську місцевість нижні чини, їхні листи, а також зловмисна діяльність революційних елементів, що прагнули підірвати престиж урядової влади [36]. Так, у селі П'яний Ріг Мглінського повіту Чернігівської губернії солдат запасу Семен Старовойтов роз'яснював селянам, що в їхньому селі неправильно поставлено справу, адже дрова з довколишнього лісу мають отримувати всі без винятку селяни, а не лише сім'ї, члени яких перебувають на війні. Для підтвердження своїх слів він прочитав якийсь документ. Селяни почали вимагати з цього приводу пояснень у голови місцевого опікування про сім'ї запасних. Тому вдалося переконати їх, що Старовойтов поширював безглузді, помилкові чутки, адже оголошення, яке він зачитував було без підпису, а тому юридичної сили не мало [17, арк.104]. Рядовий 10-ої роти лейб-гвардії Ізмаїльського полку Яків Круподер, будучи у відпустці в селі Ново-Михайлівці Єлисаветградського повіту Чернігівської губернії, продав усі свої землі, стверджуючи, що по завершенні війни будуть усім роздавати землі безоплатно [8, с.407].

Різні обмеження свободи у воєнний час поряд з обнадійливими міркуваннями принесли думки про те, що війна затіяна для того, щоб відновити кріпосне право. В цих умовах проведення земського сільськогосподарського перепису кормових продуктів та худоби в 1916 році породило панічні чутки про повернення кріпацтва (хоча з іншого боку, можливо, селяни побоювалися збільшення податкових навантажень). З цього приводу в червні 1916 року у селах Балтського повіту Подільської губернії та Уманського повіту Київської перепис викликав низку

заворушень, адже поширювалися припущення, що перепис немовбито проводиться земством і священником для того, щоб повернути панщину. Ті селяни, яких перепис вже торкнувся, будуть 4 дні працювати на панів, 1 день на попа і 1 день на земство. У Балтському повіті, коли про це дізнались, попові навіть вирвали бороду, списки порвали, й вважали, що тепер панщини у них не буде. Тому й уманці планували такі ж дії [8, с.309].

Причини поширення таких переконань найімовірніше стала суміш селянських побоювань та страхів. Активно циркулювала думка про так звану «чорну книгу»: селяни, записані до неї, буцімто будуть повернені до панщини. Міф про цю книгу поширився після того, як адміністрація Грушківського цукрового заводу, відкриваючи лавку товариства споживачів, запропонувала дякону записувати у нього всіх бажаючих і оснастила його для цього зошитом з чорною палітуркою. Ці ж записи тлумачились як «для закабалення». Тому й постала мета: ліквідувати чорну книгу і не допустити панщини [8, с.346]. Таку чорну книгу почали вимагати у селах, де проводився перепис. Її там не було! Вимагали у священників, рвали на них одяг, били [8, с.348]. Непорозуміння виникали ще через незрозумілі пояснення тих, хто проводив перепис: нібито старим, хто не в змозі обробляти землю, земство віддаватиме гроші, а врожай забиратиме. Та й часто селяни побоювалися різних списків, бланків, підозрювали, що там зображений не державний орел, а земський: «у нього ноги не так стоять, як у нашого царського» [8, с.346].

Війна відобразилася на комерційних договорах, торгівлі, оформлення кредиту було надзвичайно ускладнене [38, арк.195]. У Чернігівській губернії у вересні 1915 року поширювались чутки про те, що вклади з ощадної каси повертають неповністю, адже частину коштів забирають на потреби війни. Ця обставина спонукала вкладників забирати свої накопичення [17, арк.513]. У Стародубському повіті такі дії мотивували тим, що в зв'язку з наближенням німців небезпечно тримати гроші у касі, бо вони будуть або перевезені невідомо куди, або зовсім розграбовані. Тому і варто найшвидше забирати свої заощадження. Зазвичай вкладники про істинну причину не говорили, а вигадували всілякі неіснуючі потреби: на поправку хати, на придбання землі, для висилання грошей пораненому синові в армії [17, арк.631]. Активною була інформація про необхідність забирати вклади в Стародубському, Новозибківському, Новгород-Сіверському, Суразькому і Мглинському повітах Чернігівської губернії, бо «скоро всі будуть біженцями». Коли одного з поширювачів запитали, від кого він чув про це, той відповів, що від євреїв. Потім зізнався, що від місцевих селян [17, арк.660].

Воєнний час загострював увагу населення, а тому часто у повсякденних явищах відшуковувалися воєнні знаки. У вересні 1914 року харків'яни світло яскравої зірки, яка повсякчас то виринала, то ховалась за хмару, прийняли за політ дирижаблів та аеропланів. До того ж, переконати спостерігачів в тім, що це зірка, таки не вдалося [10, с.5]. 9 лютого 1915 року в містечку Сосниця Чернігівської губернії поширювались наполегливі чутки, що в напрямку від станції Макошино до містечка Сосниця пролітав аероплан, який там і приземлився. Далі було з'ясовано, що у вказаний час на цьому відтинку їхав іздовий однієї з поштових станцій із запаленим ліхтарем, вогонь якого свідки прийняли за вогонь аероплана [17, арк.37].

Влада уважно ставилась до різного роду пророцтв, віщувань, які могли сіяти в головах небажані думки та очікування. Тому було заборонено бродячим шарманщикам продавати білети з віщуваннями і пророцтвами про війну й мир [21, арк.429]. У селі Сновську Городнянського повіту Чернігівської губернії заборонили міщанці Марії Хилькевич у святкові дні ворожити на картах дружинам солдатів, які воювали на фронтах, бо вона любила додавала від себе всілякі небилиці про війну, тому селяни охоче йшли до неї [17, арк.717].

Якщо про укладення миру й говорили, то не на користь Російської імперії. Прогнозувалась передача Австрії Київської, Волинської та Подільської губернії [14, арк.7]. У місті Старокостянтинові в липні 1916 року поширювали чутки про те, що призов ратників другого разряду 1903 року по 1901 рік включно і першого розряду з 1896 по 1893 рік, відстрочений на 5 місяців, адже укладено перемир'я на 6 місяців. Пізніше виявилось, що діловод про це сказав жартома [19, арк.123].

Війна була затяжною, та, незважаючи на це, постійну роботу на селі ніхто не відміняв. Мобілізація чоловічого населення породила брак робочої сили на селі, а відтак і гонитву за потенційними нареченими. Так, у Подільській губернії говорили, що будуть брати на війну неодружених жінок. Цей факт викликав своєрідну втечу заміж, коли дівчата виходили заміж за першого зустрічного, аби уникнути військової повинності [6, с.39].

Війна стала часом великих надій та сподівань населення Російської імперії, яке було схильне перебільшувати і поразки, і перемоги. Тривоги, породжені невдачами на фронті, призвели до зростання невдоволення владою. Чутки ж уносили ще більшу дестабілізуючу дію на суспільну ситуацію в імперії.

Список використаної літератури

1. Ананьич Б.В., Ганелин Г.Ш. Николай II / Б.В.Ананьич, Г.Ш.Ганелин // Вопросы истории. — 1993. — №2. — С. 58-76.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений / Г.М.Андреева. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 376 с.; Дубин Б.В., Толстых А.В. Слухи как социально-психологический феномен / Б.В.Дубин, А.В.Толстых // Вопросы психологии. — 1993. — №3. — С.77-81; Назаретян А.П. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи. Лекции по социальной и политической психологии / А.П.Назаретян. — СПб.: Питер, 2003. — 192 с.; А.Л. Психология слухов (Научно-практическое пособие) / А.Л. — Черновцы, 2000. — 68 с.
3. Антонов В.В., Гринченко Н.А., Измозик В.С., Патрушева Н.Г., Эльяшевич Д.А. Цензоры Малороссии, Новороссии и Слободской Украины в XIX — начале XX века // Книжное дело в России в XIX — начале XX века. Сб. научных трудов. — Вып.13. — СПб, 2006. — 264 с.
4. Бережной А.Ф. Русская легальная печать в годы первой мировой войны / А.Ф.Бережной. — Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1975. — 152 с.
5. Дейли Дж. Пресса и государство в России (1906-1917 гг.) / Дж. Дейли // Вопросы истории. — 2001. — №10. — С.25-45.
6. Каррик В.В. Война и революция (Записки 1914-1917) / В.В.Каррик // Голос минувшего. — 1918. — №4-6. — С. 5-47.
7. Колоницкий Б. «Трагическая эротика»: Образы императорской семьи в годы Первой мировой войны / Б.Колоницкий. — М.: Новое литературное обозрение, 2010. — 664 с.

8. Крестьянское движение в России в годы Первой мировой войны (июль 1914 г. — февраль 1917 г.): Сб. документов / Ред. А.М. Анфимов. — М.-Ленинград: Наука, 1965. — 606 с.
9. Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О.С.Поршнева. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 368 с.
10. Слухи об аэропланах // Южный край. — 10.09.1914. — №12263. — С.5.
11. Социологическая энциклопедия: В 2 т. — Т.2 / Национальный общественно-научный фонд / Главный редактор В.Н.Иванов. — М.: Мысль, 2003. — 863 с.
12. Державний архів Чернігівської області. — Ф.128. — Оп.6. — Спр.42. — 4 арк.
13. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі ЦДІАК України). — Ф.1153. — Оп.1. — Спр.91а. — 279 арк.
14. ЦДІАК України. — Ф.1262. — Оп.1. — Спр.309. — 369 арк.
15. Там само. — Ф.1335. — Оп.1. — Спр.1689. — 25 арк.
16. Там само. — Спр.1795. — 54 арк.
17. Там само. — Ф.1439. — Оп.1. — Спр.1639. — 1118 арк.
18. Там само. — Ф.1598. — Оп.2. — Спр.29. — 381 арк.
19. Там само. — Ф.1599. — Оп.1. — Спр.277. — 530 арк.
20. Там само. — Ф.278. — Оп.1. — Спр.221. — 640 арк.
21. Там само. — Ф.280. — Оп.1. — Спр.19. — 731 арк.
22. Там само. — Ф.285. — Оп.1. — Спр.620. — Арк.189.
23. Там само. — Ф.301. — Оп.1. — Спр.1755. — 26 арк.
24. Там само. — Спр.1772. — 50 арк.
25. Там само. — Спр.1929. — 12 арк.
26. Там само. — Ф.301. — Оп.2. — Спр.155. — 382 арк.
27. Там само. — Ф.315. — Оп.2. — Спр.693. — 31 арк.
28. Там само. — Ф.323. — Оп.1. — Спр.155. — 17 арк.
29. Там само. — Ф.332. — Оп.1. — Спр.5. — Арк.165.
30. Там само. — Ф.347. — Оп.1. — Спр.1777. — 72 арк.
31. Там само. — Спр.3364. — 84 арк.
32. Там само. — Ф.361. — Оп.1. — Спр.209. — 3 арк.; Там само. — Ф.365. — Оп.1. — Спр.214. — 17 арк.
33. Там само. — Ф.363. — Оп.1. — Спр.28. — 18 арк.
34. Там само. — Ф.365. — Оп.1. — Спр.160. — 126 арк.
35. Там само. — Ф.385. — Оп.1. — Спр.2932. — 26 арк.
36. Там само. — Спр.2976. — 111 арк.; Там само. — Ф.301. — Оп.1. — Спр.3255. — 638 арк.
37. Там само. — Ф.442. — Оп.713. — Спр.374. — 67 арк.
38. Там само. — Оп.861. — Спр.259. — 217 арк.

И.В. Якимчук

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА ЯЗЫКОМ НЕФОРМАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

В статье сделана попытка проанализировать место «слуховой» информации в формировании настроения населения Надднепрянской Украины накануне и в годы Первой мировой войны, его ожидания и переживания. Определены действия органов цензуры по регулированию информационных потоков: слухов, прессы, переписки.

Ключевые слова: Первая мировая война, слухи, цензура, пораженческое настроение.

I.V. Yakymchuk

**THE FIRST WORLD WAR FROM THE PERSPECTIVE OF INFORMAL
COMMUNICATION**

An attempt of analyzing the place of rumours in forming the moods of Ukraine's population of the Dnieper area (Naddniprianschyna) before and during the First World War, and the people's expectations and experiences is done in the article. The actions of censorship to regulate the information flows such as rumours, press and correspondence are figured out.

Keywords: *The First World War, rumours, censorship, defeatist mood.*

Надійшла до редакції 23 листопада 2011 року

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УРСР У ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проводиться аналіз наукових праць вітчизняних істориків щодо проблеми взаємовідносин радянського державно-партійного керівництва та римо-католицької церкви в Україні після Другої світової війни, узагальнюється науковий доробок учених означеного періоду.

Ключові слова: *конфесія, римо-католицькі громади, репресії, віруючі, національні меншини, вітчизняна історіографія.*

Проголошення незалежності України, відродження духовності українського народу сприяло зацікавленості історією різних конфесій, які існують в Україні, зокрема римо-католицької. Сприятливі умови для розвитку вітчизняної історії породили низку праць на релігійну тематику. Разом з тим для історичної науки актуальним залишається наукове осмислення і висвітлення релігійної спадщини минулого, адже вона ще й досі відчутно впливає на політичні та релігійні процеси, що відбуваються в Україні. На сьогодні не існує оптимальної моделі відносин держави та церкви. Звідси постає потреба звернутися до історії відносин римо-католицької церкви і радянського державно-партійного керівництва у повоєнний період.

Мета статті — проаналізувати стан наукового розроблення проблеми відносин римо-католицької церкви та державно-партійного керівництва в Україні після Другої світової війни у вітчизняній історіографії.

Після розпаду Радянського Союзу та ліквідації системи антирелігійних інститутів науковці позбулися обмежень у дослідницьких підходах, наукових методах і висновках. З'явилася низка праць, які характеризують зовнішню політику Ватикану, його дипломатичної служби та взаємин з країнами Європи. Зокрема, це роботи В. Козлова, М. Отроша, Р. Коханчука, М. Максимової, С. Горбача, Ю. Зубкової, М. Ковальського, Г. Мурашко [53, 63, 55, 59, 31, 44, 52, 61]. Ці дослідники зосередили увагу на особливостях соціальної доктрини католицької церкви, яка, на думку вчених, невід'ємно пов'язана з теологічним і духовним змістом католицизму, посилює вплив ідеології на віруючих. Як вважає М. Ковальський, прозелітизм РКЦ забезпечує вмiла кадрова політика та її здатність до реформування [52, с. 38].

С. Головащенко, О. Алов, І. Поїздник і П. Панченко римо-католицизм розглядають в контексті історії християнства та його взаємин з іншими конфесіями [30, 4, 70, 66, 67]. Зокрема, І. Поїздник проаналізувала основні тенденції української й польської історіографії етноконфесійних відносин у роки Другої світової війни на прикладі взаємин уніатів та римо-католиків. Науковець дійшла висновку, що для об'єктивного висвітлення міжетнічних і міжконфесійних відносин потрібні зміни дослідницьких орієнтирів та критичний аналіз архівних джерел [70, с. 184-194]. Одним із перших науковців у вітчизняній історіографії, хто спробував висвітлити історію римо-католицизму в Україні, був П. Панченко.

Його праця “Релігійні конфесії в Україні (40-ві — поч. 90-их років)” є спробою дослідити тогочасну релігійну мережу в країні. Проте незначний обсяг книги не дав науковцю змоги глибоко окреслити історію зазначеної конфесії [66]. У його ж роботі “Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму” фактично вперше у сконцентрованому вигляді описані релігійні процеси в Україні від давнини і до часів функціонування незалежної держави. Автор зробив спробу виявити й простежити своєрідне бачення проблеми духовності у складному сплетінні суспільних трансформацій середини 1980-их — початку 1990-их років. На думку дослідника, започатковані зрушення у взаєминах тоталітарної держави з церквою на старті періоду перебудови відбувались у руслі посилення демократичних основ життєдіяльності українського суспільства, і не всюди ці явища мали однакову інтенсивність. Він підкреслив, що багатонаціональність населення сприяла утвердженню поліконфесійності. П. Панченко вважає, що після активізації наприкінці 1980-их років. Автокефальної Православної та Католицької церков відбулося посилення церковно-захисного руху в усіх областях України. І хоча церква вже відокремилась від держави, її представники обирались до складу владних структур [67].

Новітню історію римо-католицизму досліджували також В. Шевченко, М. Корюшко, К. Гудзик, О. Недавня, В. Фомиченко, А. Грібанов [90, 54, 33, 62, 86, 32]. На думку цих авторів, збільшення популярності РКЦ серед населення України у роки незалежності пояснюється використанням церквою сучасних форм залучення до божественного. Йдеться про спробу вирішення зрозумілих, соціально адресних, локально адаптованих, спрямованих на розв'язання конкретних і актуальних для людей духовних проблем. Зокрема, у статті В. Фомиченка коротко викладена історія римо-католицької церкви в Україні і підкреслено, що саме демократизація сприяла помітній активізації РКЦ на початку 1990-их років. Автор констатував, що ті тенденції, які спостерігалися в українському католицькому середовищі, свідчили про певну стабільність РКЦ та її помітний вплив на процес духовно-релігійного відродження в Україні [83].

Науковим пошукам Я. Стоцького, Г. Сторонського, В. Ганзуленко, Ю. Данилюка властиве висвітлення регіональної історії РКЦ, її взаємин із владними органами [81, 80, 78, 79, 34, 35]. Так, у монографії Я. Стоцького “Держава і релігії в Західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944-1964 років” подано порівняльну статистику конфесійних змін у Західних областях України (Львівській, Дрогобицькій, Станіславській і Тернопільській) у зазначений період та проаналізовано чинники, що їх зумовлювали. Характеризуючи трансформації всіх діючих релігійних громад як у межах радянського законодавства, так і нелегальних, а також священнослужителів і храмів у 1944-1964 роках автор водночас висвітлює державну політику щодо релігій, духовне служіння конфесій, роль духовенства в утвердженні та розширенні релігійних впливів окремих віросповідань, опір політиці атеїзації, конфлікти окремих громад як із владою, так і всередині них самих, соціологічне і фінансове становище конфесій. Окрему увагу дослідник присвячує діяльності обласних уповноважених Ради у справах РПЦ та уповноважених у справах релігійних культур [81].

Спираючись на ґрунтовну джерельну базу Ю. Данилюк виявив приховані механізми переслідування духовенства і віруючих в УРСР, проаналізував

порушення законності в діяльності органів МДБ-МВС в другій половині 1940-их — першій половині 1950-их років, появу опозиції в середовищі церковників [34, 35]. У роботі “Опозиція в Україні (друга половина 50-их — 80-ті роки ХХ ст.)” автор описав громадянський рух за легалізацію УГКЦ, політичні репресії щодо його активістів, проаналізував шляхи формування руху за права віруючих [35].

У контексті історії взаємин радянських державно-партійних органів і релігійних громад національних меншин досліджувану проблему розглядають Л. Рябошапко, Р. Лозинський, Р. Кабачій, М. Панчук, Л. Лойко [76, 57, 48, 68, 58]. У своїх роботах автори наголошують на формальності проголошеного принципу відокремлення церкви від держави. На їхню думку, тоталітарна влада постійно порушувала релігійні права національних меншин, а державна політика у цій сфері нагадувала адміністративно-партійний диктат.

Спробу осмислити етнополітичні процеси, міжнаціональні відносини, життєдіяльність етнічних груп і релігійних рухів знаходимо в О. Калакури та П. Павленка [49, 64, 65]. Зокрема, на думку О. Калакури, під час формування сучасної національної політики України необхідно враховувати негативний досвід попередніх десятиріч (радянських „експериментів”, сталінських репресій, масових депортацій, переселень, голодоморів, войовничої атеїзації, насильницької асиміляції), лише тоді можемо сподіватися на гармонізацію міжнаціональних відносин й уникнення міжетнічних конфліктів. Цікавою в цьому сенсі є думка Л. Филипович. Науковець вважає, що з'ясування ролі релігії в етнопроцесах має бути комплексним. З одного боку, релігія виступає як інтегративний чинник, що підтримує стабільність етнічної системи і суспільства загалом, а з іншого — є джерелом змін у соціальній сфері, одночасно викликаних певними трансформаціями й у самій релігії [85].

Приховані механізми репатріації 1944 року польського та українського населення аналізує Р. Якель. Дослідник твердить, що переселенські акції набули масового характеру і нагадували, скоріше, насильницьку депортацію [94]. Науковий підхід у вирішенні міжконфесійних конфліктів знаходимо в роботах В. Бондаренка, Л. Кленицького, Д. Вайгодера, М. Кіннемона, Б. Коупа, А. Драненка, С. Здіорука, О. Шуби [17, 18, 51, 50, 42, 43, 36, 92, 93]. На їхню думку, на сучасному етапі духовної історії християн і євреїв в Україні протидія релігійному шовінізму є суттєвою проблемою. Її розв'язання можливе лише при об'єднанні зусиль представників юдейської та християнської конфесії не лише в Україні, а й в інших країнах. В. Бондаренко вважає, що релігійний конфлікт має політичне підґрунтя і характеризується невизначеністю позицій його учасників. [17]. У іншій роботі цей же дослідник спинився на питанні державних ініціатив із урегулювання міжцерковного конфлікту: проведення I Всеукраїнського міжрелігійного форуму та спроби створення міжцерковного органу — Ради релігій України. Автор зазначив, що міжконфесійна напруга буде зникати разом з деполітизацією проблем, що становить її сутність [18].

О. Шуба гадає, що, незважаючи на окремі кризові моменти, на межі 1980 — 1990-их років у релігійно-церковному житті переважали процеси відродження, адже якісне релігійне оновлення відбувалося у тісній єдності з національним пробудженням українського народу. На думку дослідника, міжцерковний конфлікт в Україні є національно-державною проблемою, подолання якої можливе

лише за умов утвердження української державності та зниження рівня політичного протистояння [93]. Аналізуючи стан конфліктності в українському суспільстві, О. Шуба підсумував, що міжцерковні суперечності в Україні мають багатоплановий характер і проявляються не тільки на богословсько-ієрархічному та парафіяльному рівнях, а й мають політичне і національне забарвлення [92].

Проблеми державно-церковних взаємин, свободи совісті в СРСР вивчають О. Бажан, О. Уткін, Б. Яськів, В. Алексєєв, В. Баран, І. Андрухів [7 — 10, 84, 96, 2, 3, 12 — 15, 5, 6]. Так, О. Бажан вважає, що практика придушення комуністичним режимом своїх ідеологічних опонентів, боротьба з будь-якими проявами інакодумства супроводжували радянську імперію від початку її створення і до середини 1950-их років. Після смерті Й. Сталіна, зазначає дослідник, відбулася значна переоцінка тактики відвертих репресій. Проте адміністративний тиск, поєднаний з терором, жорстке регламентування діяльності релігійних організацій, “драконове законодавство” були тими інструментами, якими користувалася влада в політичній війні з церквою і в хрущовську добу [10]. У спільній монографії О. Бажана та Ю. Данилюка “Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-их — 1980-ті роки” описано боротьбу католицької громадськості за свої права. Зокрема, дослідники звернули увагу на підтримку демократичної громадськості Росії щодо питання легалізації УГКЦ та на конструктивну позицію численних міжнародних релігійних і правозахисних організацій та Ватикану. Щодо міжконфесійних конфліктів і суперечностей, то це відбувалося через нез'ясованість майнових питань, — вважають автори [8].

У своєму комплексному дослідженні “Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 — 80-их роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз” І. Андрухів довів, що політика радянської влади у сфері релігії, яка базувалася на догматах класиків марксизму, виявилася хибною, оскільки ігнорувала історичні традиції й існуючі реалії та призвела до трагічних наслідків як у матеріальній, так і духовній сферах. На погляд автора, методи боротьби радянської влади з релігійними впливами на Прикарпатті мали винятково адміністративно-силовий характер, що ставало причиною масових порушень конституційних гарантій свободи совісті й віросповідань державно-партійними органами та силовими структурами [5].

О. Уткін разом із М. Рибачуком і М. Кирюшком у спільній монографії розглянули низку актуальних проблем національно-релігійного відродження в умовах демократизації суспільства. Автори зосередили увагу на історичних витоках національно-релігійного відродження, ролі релігії та церкви у державотворчому процесі як факторі національної самобутності українців. Окрім названих проблем, у праці висвітлено також етноконфесійну спрямованість історичного розвитку українських церков, етноформуєчу роль релігії у становленні українства, розкрито вплив релігії як соціального явища на національне відродження всіх націй, що проживали на Україні, обґрунтовано взаємозв'язок конкретної релігії з характером та проявами відродження відповідної нації. Автори намагалися звернути увагу на міжконфесійні конфлікти, претензії тієї чи іншої церкви на лідерство в національному відродженні, створенні єдиної української національної церкви [74].

На особливу увагу заслуговують монографії й статті В. Пашенка. Дослідник визначив стратегічні підходи та тактичні прийоми державно-партійних органів влади, які використовувалися в антирелігійній політиці [69]. Важливими для сучасної науки залишаються дослідження В. Єленського. Він один із перших у вітчизняній науці, спираючись на широку джерельну базу, дослідив особливості державної політики щодо різних церков, у тому числі й римо-католицької, а також деякі питання законодавчого регулювання державно-церковних взаємин [38 — 41]. Особливу цінність в історичній науці становлять праці В. Войналовича. Свої здобутки науковець представив у комплексному дослідженні “Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 — 1960-их років: політичний дискурс” [28]. Автор розкриває природу, зміст і характер еволюції цієї політики, специфіку її виявів на різних історичних етапах. У своїх пошуках науковець дослідив моделі радянської політики, які застосовували стосовно Православної, Греко-католицької, Римо-католицької, Реформаторської, протестантської церков та єврейських спільнот [21 — 27].

У монографії П. Бондарчука “Релігійність населення України у 40–80-их роках ХХ століття: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін” досліджуються політика радянської влади щодо релігії та внутрішньоконфесійне життя громад. Основна увага науковця прикута до розгляду релігійної свідомості й релігійної поведінки пересічних віруючих, переломленню релігійного віровчення у їхній свідомості, існуванню язичницьких світоглядних елементів у віруваннях і традиціях українського народу, особливостям вияву релігійних почуттів та настроїв, переживанням релігійного досвіду тощо [19].

Аналізуючи становище РКЦ у СРСР у 1940-их роках В. Байдич у статті “Римо-католицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-і роки)” дійшов висновку, що хронологічно можна виділити два найінтенсивніших періоди репресій проти конфесії у післявоєнний період: із 1944 по 1946 роки та з 1948 до 1953 року, до смерті Сталіна. Під час першої хвилі репресованим римо-католикам висували звинувачення у співпраці з польською Армією Крайовою, у колабораціонізмі й шпигунстві на користь тих чи інших “імперіалістичних держав”, але насамперед їх трактували як “агентів Ватикану”. Під час другої хвилі репресували і карали римо-католиків переважно за віросповідною, етнопонаціональною та соціальною ознакою. У випадку польського населення у мотивах переслідування з боку радянських каральних органів релігійний і етнопонаціональний чинники були тісно взаємопов'язаними [11].

Сучасна історична та релігієзнавча науки намагаються досліджувати проблеми взаємин радянської держави і римо-католицької церкви без ідеологічних штампів, дають об'єктивну картину діяльності різних конфесій в Україні, їхньої ролі в духовно-культурному житті віруючих. Зокрема, це відображено в працях П. Яроцького, О. Лисенка, Л. Воронцової, В. Дякова, А. Чернія, Л. Мітрохіна; дисертаціях О. Бажана, А. Моренчука, Л. Рябошапко, Н. Рубльової, І. Андрухова, М. Тихонова, В. Чемоданова, Ю. Вільхового, Е. Бистрицької, П. Павленка [95, 56, 71, 37, 89, 87, 9, 60, 77, 75, 20, 16, 64]. Так, Ю. Вільховий доводить, що критика міжнародних правозахисних організацій наприкінці 1960-их — першій половині 1970-их років змусила радянське керівництво ретельніше дотримуватися релігійного законодавства та не переслідувати віруючих [20]. Л. Рябошапко встановив, що національні меншини могли реалізувати свої освітньо-культурні та

релігійні права лише в місцях їх компактного проживання [76]. На думку А. Моренчука, кінець наступу на церкву в першій половині 1960-их років був зумовлений не приходом до влади Л. Брежнєва, а переосмисленням помилок М. Хрущовим [60]. Як зазначає Е. Бистрицька, використання Кремлем РКЦ у своїй міжнародній політиці спонукало Святий Престол до осудження комуністичних режимів і відлучення комуністів від Церкви. Відновлення радянсько-ватиканських дипломатичних переговорів стало можливим лише завдяки політичній волі М. Хрущова та Іоана ХХІІІ [16]. Попри фокусування цих авторів не на особливостях взаємин РКЦ і радянського державно-партійного керівництва, вони дослідили механізми й практику антирелігійної політики в Україні.

У 1993 році було утворено Українську Асоціацію релігієзнавців, яку очолив професор А.М. Колодний. Науковці асоціації розробили проблеми українського римо-католицизму, що знайшло своє відображення на сторінках періодичних видань: “Українське релігієзнавство”, “Релігійна свобода”, “Релігійна панорама” [73]. За ініціативою асоціації у Львові щороку проводять міжнародні релігієзнавчі конференції “Історія релігій в Україні”. В останні роки опубліковано фундаментальні академічні видання: “Релігієзнавчий словник” (1996 рік), “Історія Православної Церкви в Україні” (1998 рік), “Історія релігій в Україні”, де вперше системно, послідовно проаналізовано релігійно-церковні процеси, які відбувалися в різних конфесіях на теренах України (1999 рік), “Академічне релігієзнавство” (2000 рік), “Християнство і проблеми сучасності” (2000 рік), “Християнство: контекст світової історії та культури” (2000 рік), десяти томник “Історія релігій в Україні” (2001 рік), “Віра і розум — двоє крил людського духу (2001 рік). До п'ятнадцятиріччя Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України було підготовлено колективну монографію “Академічне релігієзнавство України: історія і сьогодення...” (2006 рік) [72, 46, 47, 1, 45].

Таким чином, вивченню державно-партійної політики щодо РКЦ, її організацій та становища віруючих у СРСР і УРСР присвячена значна кількість наукових праць. Римо-католицька церква в системі тоталітаризму досліджується сучасними авторами у контексті переосмислення ролі церкви у житті держави та суспільства. При цьому широко використовуються праці радянських авторів, залучаються раніше не доступні джерела. У працях вітчизняних істориків державно-церковні відносини розглядаються здебільшого через призму політики радянської держави або ж церковної опозиції та релігійного дисиденства. Українськими дослідниками здійснено серйозний аналіз ідейних підвалин, стратегії й рушійних сил політики тоталітарного режиму щодо РКЦ та віруючих. Проте нез'ясованість цілої низки принципових проблем (як-от: визначення особливостей прозелітизму серед віруючих за умов державно-партійного диктату, регіональні відмінності становища РКЦ, статево-віковий склад громад, виокремлення основних етапів політики влади щодо конфесії), частина яких ще й до цього часу не стала суто академічними, залишається надзвичайно актуальною.

Список використаної літератури

1. Академічне релігієзнавство України: історія і сьогодення. Колективна монографія. До п'ятнадцятиріччя Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України // Українське релігієзнавство. — 2006. — № 40. — 246 с.

2. Алексеев В. А. “Штурм небес” отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР / Валерий Аркадьевич Алексеев. — М.: Издат. центр “Россия молодая”, 1992. — 304 с.
3. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы: [Взаимоотношения Сов. государства и религии] / Валерий Аркадьевич Алексеев. — М.: Политиздат, 1991. — 398, [2] с.
4. Алов А.А., Н.Г. Владимиров, Овсиенко Ф.Г. Мировые религии / Александр Александрович Алов, Фридрих Григорьевич Овсиенко. — М.: “Издательство ПРИОР”, 1998. — 480 с.
5. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 — 80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз / Ігор Олексійович Андрухів; [Прикарпатський юридичний ін-т Львівського держ. ун-ту внутрішніх справ України]. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. — 432 с.
6. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 — 80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. істор. наук: спец. 07.00.01. — “історія України” / Ігор Олексійович Андрухів. — Ужгород, 2006. — 38 с.
7. Бажан О. Антирелігійна політика в УРСР в 1950-ті роки: позиція церкви, настрої серед віруючих / Олег Григорович Бажан // Релігія і церква в історії України / Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. — Полтава: АСМІ, 2006. — 556 с.
8. Бажан О. Г. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х — 1980-ті рр. / Олег Григорович Бажан, Юрій Зіновійович Данилюк; [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”]. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. — 332 с.
9. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01. — “історія України” / Олег Григорович Бажан. — К., 1996. — 193 с.
10. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні в 50 — 80-х рр. у світлі архівно-слідчих справ / Олег Григорович Бажан // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання: збірник наук. праць / Ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.; [Український держ. НДІ архівної справи і документознавства; Державний архів Служби Безпеки України]. — К.: Б. в., 1998. — С. 56 — 60.
11. Байдич В. Римо-католицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.) / Володимир Байдич // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://history.org.ua/JournALL/hisname/hisname_2010_36/19.pdf.
12. Баран В. К. Влада і церква: з історії взаємин у 1945 — 1965 рр. / Володимир Кіндратович Баран // Сучасність. — 1995. — №5. — С. 113 — 127.
13. Баран В. К. Десталінізація в Україні: перша спроба / Володимир Кіндратович Баран // Сучасність. — 1995. — №11. — С. 106 — 117.
14. Баран В. К. Україна 1950 — 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / Володимир Кіндратович Баран; [НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича]. — Львів: Б. в., 1996. — 447 с.
15. Баран В. К. Україна крізь віки: в 15 т. / НАН України; Інститут археології; [В. А. Смолій (ред.)] / Володимир Кіндратович Баран, Віктор Михайлович Даниленко. — К.: Альтернативи, 1998 — Т. 13: Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). — 1999. — 303 с.: іл.
16. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 — 1964 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: спец. 09.00.11. “релігієзнавство” / Елла Володимирівна Бистрицька. — К., 2009. — 40 с.
17. Бондаренко В. Міжконфесійний конфлікт на Україні: витоки, стан і шляхи подолання / Віктор Бондаренко // Людина і світ. — 1991. — №3. — С. 2 — 10.

18. Бондаренко В. Міжцерковний конфлікт: паростки надії / Віктор Бондаренко // Політика і час. — 1992. — №3. — С. 22-26.
19. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін) / Петро Миколайович Бондарчук. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 381 с.
20. Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х — 70-х років ХХ ст.): дис... канд. істор. наук: 09.00.11 — “релігієзнавство” / Юрій Віталійович Вільховий. — Полтава, 2002. — 298 с.
21. Войналович В. Держава і Церква в Україні в умовах трансформації радянського тоталітаризму (середина 50-х років ХХ ст.) / Віктор Анатолійович Войналович // Наукові записки / Збірник. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2003. — Вип. 24. — С. 328 — 338.
22. Войналович В. Держава і церква на Полтавщині (друга пол. 50-х — перша пол. 60-х років ХХ ст.) / Віктор Анатолійович Войналович // Наукові записки / Збірник. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. — Вип. 9. — С. 189 — 199.
23. Войналович В. Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х — перша половина 60-х років ХХ ст.) / Віктор Анатолійович Войналович // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 20-21. — К.: Рідний край, 2002. — С. 405 — 425.
24. Войналович В. Духовні навчальні заклади України (друга пол. 40-х — перша половина 60-х рр. ХХ ст.). Ч. 1: Духовна освіта в період лібералізації державно-церковних взаємин / Віктор Анатолійович Войналович // Український історичний журнал. — 2003. — №2. — С. 24 — 38.
25. Войналович В. Обмежувальні заходи влади щодо римо-католицького духовенства в Україні: причини, механізм, наслідки (друга половина 40-х — 50-ті роки ХХ ст.) / Віктор Анатолійович Войналович // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія “Гуманітарні науки”. — 2002. — № 2(6). — С.64 — 71.
26. Войналович В. Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-х — першої половини 60-х років / Віктор Анатолійович Войналович // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 2. — К.: Рідний край, 1997. — С. 193 — 217.
27. Войналович В. Сталінська модель державно-церковних взаємин перших повоєнних років: український досвід / Віктор Анатолійович Войналович // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 25. — К.: Рідний край, 2004. — С. 237 — 253.
28. Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 — 1960-х років: політичний дискурс / Віктор Анатолійович Войналович. — К.: Світогляд, 2005. — 741с.
29. Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України: час соціальних перетворень (1917-1930 рр.) / В.П. Ганзуленко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nauka.zinet.info/3/ganzulenko.php>.
30. Головащенко С.І. Історія християнства. Курс лекцій: навч. посібник / Сергій Іванович Головащенко. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
31. Горбач С. Католицька церква в країнах Східної Європи (1945-1953 рр.) / Сергій Горбач // Київська старовина. — 2000. — №2. — С. 57-70.
32. Грибанов А. Католицизм / А. Грибанов // Наука и жизнь. — 1993. — № 7. — С. 70 — 76.
33. Гудзик К. У коридорах теократії: Ватикан — духовна столиця мільярда християн-католиків світу / Клара Гудзик // День. — 2001. — 20 червня. — С. 5.

34. Данилюк Ю. Сліди “злочину” вели у Ватикан / Юрій Зіновійович Данилюк [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog%5Cdocument?id=42147>.
35. Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.) / Юрій Зіновійович Данилюк, Олег Григорович Бажан; [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”]. — К.: Рідний край, 2000. — 616 с., іл.
36. Драненко А. Кто виноват в гонениях на униатов? / Андрей Драненко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://unia-vs.narod.ru/material/gonenia.html>.
37. Дяків В. Ескалація більшовицького наступу на народну релігійність українців на межі 1920 — 1930-х рр. / Володимир Дяків // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Кн. 1. — Львів: Логос, 2009. — С.804.
38. Єленський В. Релігія і українське суспільство / Віктор Євгенович Єленський // Людина і світ. — 1996. — № 1 — 2. — С. 14 — 22.
39. Єленський В. Церква за комунізму: п'ять моделей / Віктор Євгенович Єленський [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3690/28133/>.
40. Єленський В. Є. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації / Віктор Дмитрович Бондаренко, Віктор Євгенович Єленський, Віталій Станіславович Журавський. — К.: Логос, 1996. — 37 с.
41. Єленський В. Є. Релігія. Церква. Молодь / Віктор Євгенович Єленський, Віктор Петрович Перебенесюк; [Український НДІ проблем молоді]. — К.: А.Л.Д., 1996. — 160 с. — (Бібліотечка «Молодь і суспільство»).
42. Здіорук С. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти / Сергій Іванович Здіорук. — К.: НІСД, 1993 — 60 с.
43. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: монографія / Сергій Іванович Здіорук. — К.: Знання України, 2005. — 552 с.
44. Зубкова Ю. Міжнародні зв'язки і співробітництво Ватикану і США у 60 — 80-і рр. XX сторіччя / Юлія Зубкова // Схід. — 1999. — № 7. — С. 59 — 61.
45. Інститут філософії імені Г.С. Сковороди [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.filosof.com.ua/v8.htm>.
46. Історія релігій в Україні: навчальний посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. — К.: Т-во “Знання”, ККО, 1999. — 735 с. — (Вища освіта XXI століття).
47. Історія релігій в Україні: у 10-ти т. // Редкол.: А Колодний та ін. — Т.4. Католицизм // За ред. П. Яроцького — К.: “Світ знань”, 2001. — 598 с.
48. Кабачій Р. Тоталітарна влада у стосунку до українців, депортованих з Польщі до УРСР в 1944-1946 рр. / Роман Кабачій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ethnos.lemky.com/2006/03/11/totalitarna_vlada_u_stosunky_do_ukrainziv.html.
49. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / Олег Ярославович Калакура / — К.: Знання України, 2007. — 508 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=85&c=2107>.
50. Киннемон М., Коуп.Б. Экуменическое движение. Антология ключевых текстов / Пер. с англ. А. Шурбелева, А. Дормана, Т. Тамаевой / Майкл Киннемон, Брайан Коуп. — М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2002. — 618 с.
51. Кленицкий Л., Вайгодер Д. Иудейско-христианский диалог. Словарь-справочник / Пер. с англ. М. Серебрякова / Леон Кленицкий, Джеффри Вайгодер. — М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. — 320 с.
52. Ковальський Н.А. Справилася ли католицизм с вызовами XX века? / Николай Александрович Ковальский // Новая и новейшая история. — 1999. — № 6. — С.27-31.

53. Козлов В. Дипломатія католицької церкви, Святого Престолу чи Ватикану? / Віктор Анатолійович Козлов // Зовнішні справи. — 2008. — № 9. — С. 38 — 41.
54. Корюшко М. Терціарії в Україні (Об'єднання мирян, котрі прагнуть служити Богові не виходячи з свого світського стану називають терціаріями) / М. Корюшко // Людина і світ. — 2004. — № 2. — С. 36 — 40.
55. Коханчук Р. Становлення концепції “справедливої війни” в католицизмі / Руслан Коханчук // Людина і світ. — 2004. — № 1. — С. 39 — 45.
56. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни / Олександр Євгенович Лисенко // Український історичний журнал. — 1995. — №3. — 73-80.
57. Лозинський Р. Поляки у Львові меншина / Роман Лозинський [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://postup.brama.com/010928/148_8_1.html.
58. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія / Лариса Іванівна Лойко. — К.: ПЦ “Фоліант”, 2005. — 634 с.
59. Максимова Н., Филиппов Б. Ватикан и Вторая мировая война / Н. Максимова, Б. Филиппов // Наука и религия. — 2000. — № 5. — С. 12 — 17.
60. Моренчук А.А. Релігійні процеси в Україні у 1953 — 1964 роках (на матеріалах західних областей): автореф. дис... канд. істор. наук: спец. 09.00.01 — релігієзнавство / Андрій Анатолійович Моренчук. — Острог, 2006. — 20 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/16650.html>.
61. Мурашко Г.П. Государственная власть и католическая церковь в странах Центральной Европы. 1948-52 годы / Г.П. Мурашко // Новая и новейшая история. — 2007. — № 2. — С. 33 — 49.
62. Недавня О. Римо-католицизм у контексті релігійних шукань українців / Ольга Володимирівна Недавня // Вісник НАН України. — 2001. — № 4. — С. 46 — 55.
63. Отрош М.І. Система органів зовнішніх зносин Святого Престолу: (Дипломатична служба Католицької Церкви) / М.І.Отрош // Часопис Київського університету права. — 2009. — № 2. — С. 278 — 284.
64. Павленко П. Етнічне та універсальне в ранньому християнстві: засади, особливості, тенденції.): автореф. дис... канд. істор. наук: спец. 09.00.11. — релігієзнавство / Павло Юрійович Павленко. — К., 2010. — 29 с.
65. Павленко П. Етнічні особливості релігійного буття малих народів України і нові релігійні меншини та рухи / Релігія і нація в суспільному житті України й світу / Під заг. ред. Л.О. Филиповича. — К.: Наук. думка, 2006. — 287 с.
66. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і — початок 90-х рр.) / Петро Пантелеймонович Панченко; [АН України, Ін-т історії України]. — К.: Б. в., 1993. — 49 с. — (Історичні зошити).
67. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму / Петро Пантелеймонович Панченко. — К.: Український Центр духовної культури, 2003. — 100 с.
68. Панчук М.І. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / Май Іванович Панчук. — К.: ПЕІНД, 2000. — 358с.
69. Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України: у 2-х ч. Ч. I. Історія Української церкви (1941 — 1961 рр.) / Володимир Олександрович Пашенко. — Полтава, 1997. — 354 с.
70. Поїздник І.І. Історіографія розвитку відносин греко-католицької та римо-католицької церков у роки Другої світової війни / Інна Іванівна Поїздник // Український історичний журнал. — 2009. — № 4. — С. 184 — 198.
71. Религия и права человека: на пути к свободе совести. Вып. III / Л.М. Воронцова и др. (сост.); С. Б. Филатов (ред.); Институт религии и права. — М.: Наука, 1996. — 299 с.

72. Релігієзнавчий словник / А. Колодний, Б. Лобовик (ред.); Українська асоціація релігієзнавців, Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 392 с.
73. Релігія і церква в сучасних українських реаліях Збірник матеріалів науково-практичної конференції “Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи // Українське релігієзнавство. — 2007. — № 44. — 312 с.
74. Рибачук М.Ф. Національне відродження та релігія / М.Ф. Рибачук, О.І. Уткін, М.І. Кирюшко. — К.: Асоціація “Україно”, 1995. — 208 с.
75. Рубльова Н.С. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в Україні, 20-30-ті роки ХХ століття: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — Історія України / Наталія Степанівна Рубльова. — К., 1999. — 17 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.test.ua-ru.net/inode/16586.html>.
76. Рябошапка Л. Вплив радянських і партійних органів в УСРР на діяльність релігійних громад національних меншин (середина 1920-х років) / Леонід Іванович Рябошапка // Право України. — 2000. — №9. — С.112-114.
77. Рябошапка Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917 — 2000): автореф. дис... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень / Леонід Іванович Рябошапка. — Харків, 2002 — 29 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/288470.html>.
78. Сторонський Г. Приречена на мовчання. Римо-католицька церква в Україні в 20 — 30-ті рр. / Генрік Йосипович Сторонський // Людина і світ. — 1996. — № 3 — 4. — С. 17-20.
79. Сторонський Г. Римо-католицький костюл в Україні у 20-30-ті рр.. ХХ ст. / Генрік Йосипович Сторонський // Вісник ТДТУ. — 1996. — № 1. — С. 77-86.
80. Стоцький Я. Держава і релігії в Західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944-1964 років / Ярослав Васильович Стоцький. — К.: ФАПА, 2008. — 510 с.
81. Стоцький Я. Римо-католицька церква в Західних областях України під тиском влади в хрущовський період / Ярослав Васильович Стоцький // Схід. — 2008. — № 5. — С. 73 — 78.
82. Тихонов М. В. Основные направления деятельности и теоретические концепции Британского центра по изучению религии и коммунизма (Кестон колледжа) 1970 — 1989 гг.: автореф. дисс... канд. филос. наук: спец. 09.00.06 “Научный атеизм” / Михаил Васильевич Тихонов. — М., 1990. — 18 с.
83. Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко — К.: Либідь, 1997. — 352 с.
84. Уткін О.І. Державно-церковна політика та її реалізація в збройних формуваннях на території України / Олександр Іванович Уткін. // Релігійна свобода. — № 6. — С.155-157.
85. Филипович Л.О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Людмила Олександрівна Филипович. — К.: Світ знань, 2000. — 333 с.
86. Фомиченко В. Римсько-католицька церква в Україні / В. Фомиченко // Людина і світ. — 1993. — № 6-7. — С. 36 — 38.
87. Христианство: Словарь / Под общ. ред. Л.Н. Митрохина и др. / Лев Николаевич Митрохин. — М.: Республика, 1994. — 559 с.
88. Чемоданов В. В. Социально-политические позиции религиозных организаций на Украине в условиях демократизации общества: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.06 “Научный атеизм” / В. В. Чемоданов. — М., 1991. — 20 с.
89. Черній А. Релігієзнавство: посібник / Анатолій Михайлович Черній. — К.: Академвидав, 2003 // <http://ebk.net.ua/book/religia/27.htm>.

90. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства / Валентина Миколаївна Шевченко. — К.: Наук. думка, 2004. — 560 с. — (Словники України).
91. Шестопап М. Євреї на Україні: (історична довідка) / Матвій Шестопап // Дніпро. — 1998. — №5-6. — С.38-133.
92. Шуба О. Міжцерковний конфлікт. Сподівання на мудрість і терпіння / О. Шуба // Віче. — 1995. — №7. — С. 112.
93. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. Шуба. — К.: Криниця, 1999. — 324 с.
94. Якель Р. Депортація не буває добровільною: (1944 р. Переселення українців з Польщі і поляків з України) / Роман Якель // Дзеркало тижня. — 2000. — 2-8 грудня (№22). — С.6.
95. Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Посібник / П.Л. Яроцький, А.М. Черній / Петро Лаврентійович Яроцький. — К.: Кондор, 2003. — 306 с.
96. Яськів Б.І. Релігія в контексті генези української національної ідеї. Дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.01. — релігієзнавство / Богдан Іванович Яськів. — Рівне, 1996. — 183 с.

А.А. Гура

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА И РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В УССР В ИССЛЕДОВАНИЯХ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье анализируются научные труды отечественных историков относительно проблемы взаимоотношений советского государственно партийного руководства и римо-католической церкви в Украине после Второй Мировой войны, обобщается научная наработка ученых указанного периода.

Ключевые слова: *конфессия, римо-католические общества, репрессии, верующие, национальные меньшинства, отечественная историография.*

О.А. Hura

RELATIONS BETWEEN THE SOVIET STATE AND THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN THE UKRAINIAN SSR IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHIC STUDIES

The academic studies by the Ukrainian historians focused on the relations between the Soviet State party leadership and the Roman Catholic Church in Ukraine after World War II are analyzed; the scholars' researches of the given period are generalized.

Keywords: *confession, Roman Catholic communities, persecution, believers, ethnic minorities, national historiography.*

Надійшла до редакції 4 листопада 2011 року

Освіта і культура

УДК 738:37(477.53)

Л.М. Овчаренко

ГОНЧАРНА ОСВІТА В МІСТЕЧКУ ГЛИНСЬК РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1918-1933)

Досліджується діяльність Глинської художньо-керамічної школи (1918-1920) та Глинської технічно-керамічної профшколи (1920-1930); аналізуються особливості організації навчального процесу; з'ясовано причини реорганізації гончарного навчального закладу; подано відомості про матеріально-технічне забезпечення, про учнів та викладачів; про зв'язок гончарного навчального закладу з кустарями і його вплив на гончарство регіону.

Ключові слова: Глинськ, Глинська художньо-керамічна школа, Глинська технічно-керамічна профшкола, гончарство, гончар, гончарна школа, Лев Крамаренко, Сергій Зінов'єв.

Питання гончарної освіти в Україні неодноразово розглядалося автором цього дослідження у наукових статтях [17; 18; 19; 20; 22]. Глибокий науковий аналіз державної політики в галузі гончарної освіти впродовж 1917-1930-их років здійснено в монографії Олеся Пошивайла [26].

На гончарній освіті в містечку Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії 1966 року акцентував увагу Б.С.Бутник-Сіверський, який проаналізував діяльність глинських учнів у Межигірській художньо-промисловій школі [3]. Пізніше до вивчення діяльності глинських гончарних навчальних закладів частково зверталися Леонід Борисенко [2], Є.І. Кочерженко [15], Ростислав Шмагало [31; 32], Григорій Діброва [13], Валентина Клочко [14], Володимир та Олександр Пархоменки [23; 24; 25]. Однак уперше об'єктом наукового дослідження вказана проблематика стала в статті автора, яка побачила світ 2004 року. В ній було проаналізовано діяльність Глинської навчальної гончарної майстерні (1900-1908) та Глинської школи інструкторів з гончарного виробництва (1909-1918) [21].

Основними завданнями наступного наукового дослідження є детальне відтворення історичного розвитку Глинської художньо-керамічної школи (1918-1920), реорганізованої в Глинську технічно-керамічну профшколу (1920-1930), а пізніше — в Глинський склопорцеляновий технікум (1930-1933); здійснення аналізу навчальних планів, складу учнів та вчителів, з'ясування впливу цих гончарних навчальних закладів на народне гончарство та причин згортання їх діяльності.

Гончарна освіта в Глинську Полтавської губернії бере початок від 1900 року, коли було засновано земську гончарну навчальну майстерню. В 1909 році її

реорганізували в інструкторську школу з гончарного виробництва [21; 27, арк.2]. У листопаді 1918 року відбулася чергова реорганізація в Глинську художньо-керамічну школу, що мала на меті «розвиток і покращення кустарного гончарного виробництва» [27, арк.2]. Заклад перебував у віданні Народного комісаріату освіти. Після завершення трирічного курсу навчання її випускники отримували кваліфікацію «інструктор-керамік» і перший випуск спеціалістів мав відбутися у 1922 році [7, арк.153]. Очолив його художник професор Лев Крамаренко [2]. Проте існування художньо-керамічної школи було нетривалим. Згідно з декретом Наркомосвіти № 4420 від 06.09.1920 року завідувача уповноважили ліквідувати школу [6, арк.18]. Ініціатива у цьому питанні належала Левові Крамаренку, оскільки під його керівництвом відкривалася керамшкола у Межигір'ї, що біля Києва. Найбільш цінне майно Глинського гончарного закладу планували перевезти до новостворюваного, а подальша доля розорюваної школи видалася досить сумною і безперспективною. Цього ж року її було переведено до Межигір'я, де в приміщенні колишньої порцелянової фабрики відкрили художньо-керамічну школу. Разом із гончарною школою Глинськ залишили завідувач, один інструктор, викладач скульптури Яків Манько (до революції 1917 року закінчив Московську вищу художню школу за фахом «скульптура») та майже всі учні. Чому так сталося? Спробуємо відповісти на це питання.

З одного боку, відкривалася нова школа у Межигір'ї, з другого — ліквідували таку ж школу в Глинську, яка, на відміну від першої, мала багаторічний досвід навчання гончарству і вже на цьому ґрунті — певні здобутки. Причина полягала у політиці держави в галузі гончарного шкільництва. У Постанові Народного комісаріату освіти України щодо організації Центральної державної художньо-продукційної керамічної майстерні Всеукраїнського комітету штуки (у подальшому її офіційна назва — Межигірська художньо-керамічна школа) зазначалося: «...завдання Державного органу керуючого мистецтвом Всеукраїнського комітету штуки при Наркомосвіті України є в сфері керамічної продукції ...така організація художнього життя, яка б прилучила продуцента до художньо-технічних досягнень в його фахові, — принесла б на перший час йому хоч би початкову художню грамотність, підвисила б його технічні знання» [6, арк.19]. Художньо-виробничі майстерні називали «фабриками мистецтва», яким відводили роль «найвищого джерела художньої культури» [6, арк.19]. Така позиція була не на користь кадрів, вихованих у провідних європейських мистецьких академіях, адже вони мали непролетарське походження і все частіше їх відносили до політично неблагонадійних. У більшовицькій державі справедливо вважали необхідним створення централізованої керамічної інституції, на яку рівнялися б інші, яка запроваджувала б єдину політику в галузі мистецької освіти, але її призначення набуло суттєвого ідеологічного забарвлення.

Метою діяльності установи було визначено таке: «втягуючи під свій вплив художню глиняну продукцію, постачала б художні цінності на периферію і диктувала б їй свій життєвий революційний канон» [6, арк.19]. Для розв'язання цього завдання до уваги не бралися гончарні школи в Коломиї, Опішному, Кам'янець-Подільському, Глинську, які вже мали багаторічний досвід діяльності, виховали багатьох керамістів, продукували й поширювали українську традиційну кераміку. Очевидною причиною такого ігнорування є те, що всі названі школи знаходилися на периферії й були віддаленими від столиці, а тому не могли

знаходиться під жорстким централізованим наглядом і диктувати „керамічну моду” всій країні. Знищення матеріальної бази Глинської гончарної школи, переведення основної маси учнівського й викладацького колективів на практично пусте місце відбулося досить швидко. Можливо, пояснити цю ситуацію допоможе так званий „революційний канон”, спекулюючи на якому певному колу зацікавлених осіб удалося переконати керівні органи державної влади в тому, що Глинськ — розсадник анархістських настроїв і, до того ж, у плані гончарного виробництва є абсолютно безперспективним. Існував ще один фактор, який теж відіграв роль в описуваних подіях. 1920-ті роки характерні повсюдною активізацією насильницької колективізації, посиленням податкового обкладання гончарів та їх об'єднання в артіль. Показовим є звіт Глинської волосної економічної ради, у якому зазначено: „Робота гончарів падає через погану якість місцевої глини, яка дає неміцний посуд, а тому не може конкурувати із більш міцним привозним посудом. Податки передбачалися і грошима, і продукцією, але кустарі відмовляються їх сплачувати” [11, арк.15]. Хоча така оцінка роботи глинських гончарів не була фаховою й об'єктивною, вона вплинула на владні структури, які вирішували питання подальшої діяльності гончарної школи. Загальна характеристика промислу теж була не на його користь, бо в осередках народного гончарства всюди спостерігалася тенденція до занепаду і держава не прагнула здійснити кардинальне реформування цієї галузі виробництва, а лише створювала видимість таких потуг. Тому гончарну школу, яка мала понад 10-тирічний досвід підготовки фахівців з гончарного виробництва (автор має на увазі діяльність школи інструкторів із 1909 року) було вирішено ліквідувати. Збіг складних економічних і політичних проблем, активна діяльність завідувача вибили ґрунт з-під закладу й полегшили вирішення питання її закриття на рівні органів державного управління.

Однак громадськість Глинська стала на захист школи. У згаданій вище резолюції серед числа причин, що вплинули на занепад школи, названо Першу світову та Громадянську війни й завідування Л.Крамаренка, котрий за два роки довів її як у матеріальному, так і в теоретичному відношенні до стану «повної розрухи». Нищівної критики зазнало безпідставне апелювання останнього до того, що «керамічна школа в Глинську не може існувати через невідповідні місцеві умови» [6, арк.10]. На основі проведеного наукового дослідження автор цієї статті схильний уважати, що ці умови, навпаки, були досить сприятливими [21]. Глинчани доводили виправданість подальшого існування гончарної школи, виступали проти вивезення її майна. Одним із аргументів на користь цих доказів було те, що до 1909 року було придбано переважну більшість цінного майна, серед якого обладнання хімічної лабораторії. Пізніше, крім витратних матеріалів і деякого інвентарю, нічого суттєвого не було придбано. Тобто основні матеріальні засоби закуплено за кошти платників земського податку, а отже, вони були «невід'ємним надбанням» громади Глинська. Л.Крамаренко, за словами глинчан, безконтрольно тратив гроші школи; розпродував шкільне майно, інвентар та матеріали; спекулював виробами школи на свою користь; порушив питання про закриття Глинської гончарної школи й перевезення її майна на Київщину. Він вперто протидіяв втручання місцевих органів влади у справу школи [6, арк.16]. 1 вересня 1920 року Л.Крамаренка було звільнено.

Голова Глинського міськвиконкому П.Сиротюк спрямовував діяльність очолюваного ним органу державної влади на захист інтересів гончарного закладу. Було прийнято резолюцію щодо необхідності проведення відділом народної освіти Роменського виконкому екстреної ревізії Глинської художньо-керамічної школи [6, арк.7]. 23 вересня 1920 року колишній завідувач гончарної школи Лев Крамаренко відмовився здати міськраді шкільне майно і надати звіти про суми, які були в його розпорядженні. Причин могло бути кілька: 1) особиста зацікавленість Л.Крамаренка в ліквідації Глинської гончарної школи; 2) перевірка вказаних документів могла виявити негаразди у його діяльності на посаді керівника. 25 вересня в кабінеті колишнього завідувача Глинської художньо-керамічної школи ревізійна комісія вилучила прибутково-витратну книгу та інші документи [6, арк.13-15]. Глинський міськвиконком надіслав 30 вересня 1920 року до Наркомосу відношення щодо необхідності збереження гончарної школи в Глинську в тому вигляді, в якому вона існувала до реорганізації 1918 року [6, арк.8, 9, 12]. Незважаючи на рішучу позицію мешканців Глинська, справа розвивалася у не бажаному для них напрямку. 4 жовтня 1920 року до Роменського відділу народної освіти із художньо-керамічної школи в Межигір'ї надійшло відношення стосовно передачі будинків, майна та шкільних справ колишньої Глинської художньо-керамічної школи, крім майна і речей, придбаних школою після 1 вересня 1918 року [6, арк.3]. У постанові Наркомосвіти України щодо організації Центральної державної художньої продукційної керамічної майстерні Всеукраїнського комітету штуки зазначено: „...з метою зконцентрування біля неї відповідних сил і засобів, а також, беручи до уваги, що у Глинську на Роменщині існує в страшному занедбаному занепаді керамічна школа, перебування якої там не відповідає об'єктивним умовам місцевого життя — перевести Глинську школу до Межигір'я, вливши туди все її обладнання (лабораторії, хімічні матеріали, музей та книгозбірню), педагогічний персонал та тих учнів, які того побажають” [6, арк.19]. Таку думку про Глинську гончарну школу було сформовано не без сприяння Л.Крамаренка, якому було обіцяно посаду голови шкільної ради Межигірської школи. Навіть якщо допустити часткову достовірність цієї інформації, дивним видається те, що очолити новостворювану гончарну школу запропонували тій самій особі, яка довела гончарний заклад у Глинську до занепаду. Міськвиконком вважав ліквідацію гончарної школи результатом діяльності її завідувача, тому незабаром „...гр. Крамаренка, як явного контрреволюційного саботажника і провокатора радянської влади... заарештовано й супроводжено в розпорядження відділу народної освіти” [6, арк.16].

Після переведення у 1920 році Глинської художньо-керамічної школи в Межигір'я зусиллями її колишніх викладачів Сергія Зінов'єва, Леоніда Борисенка, Ніни Митропольської, інструкторів Семена Пучка, Дмитра Сулима, Мефодія Тимченка та Олександра Захаржевського на базі восьмирічної школи було організовано Глинську технічно-керамічну профшколу із гончарним і кахельним відділами. Курс навчання був розрахований на три роки [2 с.5; 27, арк.2]. Випускники цього навчального закладу мали отримувати звання техника-технолога [23, с.4]. Шкільну раду очолив Сергій Зінов'єв.

Школа мала на меті підготовку „кваліфікованих робітників гончарної й кахельної майстерності” [6, арк.5]. У навчальному плані центр тяжіння зосереджено на спеціальних предметах. У майбутньому вважали можливим

збільшення навчального курсу на один рік із збереженням річного стажування [6, арк.6]. З метою заохочення до вступу більшої кількості учнів, було прийнято рішення про допуск до навчання тих, що закінчили підготовчі курси при школі [6, арк.6]. 15.11.1920-ого року було розроблено проект статуту і кошторису на її 6-місячне утримання [6, арк.28]. Як і раніше, об'єктом уваги школи залишалося місцеве гончарне виробництво, а визначеною у статуті метою закладу було «...служити всебічному розвитку і поширенню народної кустарної промисловості, з одного боку, шляхом підготовки свідомих робітників керамічного виробництва, які б уміли також передавати своє знання й іншим; з другого ж боку, шляхом розповсюдження серед місцевого населення зразків поліпшених як з технічного, так і з художнього боку, керамічних народних виробів, потрібних задля вживання у сучасному хатньому господарстві» [6, арк.20].

Із трьох років навчання останній відводився виключно на практичні заняття. Навчання мистецьких дисциплін провадилося двома шляхами: теоретичним — читання лекцій та практичним — через організацію системної, постійної праці в майстернях, лабораторіях, музеї керамічних виробів, книгозбірні, кабінеті навчальних посібників і підручників. До теоретичних дисциплін мистецького циклу належали хімія (неорганічна й аналітична), мінералогія, геологія, керамічна технологія, малювання, скульптура, рисування, креслення, історія мистецтва; до практичних — заняття у майстернях з гончарства (робота на гончарному крузі), кахлярства, моделювання, керамічної графіки та в лабораторіях керамічної й аналітичної хімії. Відсутність утверджених державних навчальних планів та програм для навчальних закладів подібного типу ускладнювала справу і примусила викладачів школи складати власні авторські експериментальні програми [6, арк.21; 28, арк.12].

Матеріально-технічне забезпечення Глинської технічно-керамічної профшколи становили господарські будівлі, інтернат; склад-музей; бібліотека. Більшість муфельних печей були непридатними для використання, і на їх ремонт необхідно було близько 590 тис. руб. У цілому лабораторії та майстерні перебували в задовільному стані. Відомо про діяльність у 1923 році скульптурного та рисувального класів, кахельної і поливувальної майстерень, першої та другої горнкової, фотографічної, малої та великої лабораторій [27, арк.3-11; 12, арк.7-12].

Навчання було безкоштовним, і з жовтня 1920 року почався прийом заяв від учнів [6, арк. 27]. У 1920/1921 навчальному році в Глинській технічно-керамічній профшколі навчалося 57 учнів [6, арк.1]. Наступного 1921/1922 навчального року їх кількість зменшилася до 47 учнів [8, арк.23; 27, арк.3]. Автору вдалося віднайти списки учнів підготовчих та спецкласів [8, арк.20; 6, арк.35].

Початок діяльності новоствореного закладу супроводжувався наступом на матеріальну базу, яка залишилася після 1920-ого. Хімічний відділ Губраднаргоспу вимагав передати реактиви і лабораторний посуд Глинської гончарної школи хімікові Грачову, а також прислати свого представника для обговорення питання вивезення лабораторії та реактивів із Глинської керамічної майстерні [6, арк.2]. Проте президія Роменського відділу раднаргоспу була категорично проти цього [5, арк. 60]. У травні 1924 року інспектор НКО Осип Білоскурський, який до речі у 1917 році був завідувачем гончарної школи у Глинську [30, арк.42], писав: «Межигірський технікум претендує на лабораторію Глинської школи, но забирати

у неї лабораторію і в кінець убити школу не слідє, бо вона в районі Роменщини дуже життєздатна» [28, арк.12].

Одним із джерел прибутків гончарної школи мав стати продаж власних керамічних виробів, проте ці сподівання були марними [8, арк.12, 14, 16]. Тривала і кадрова криза. Починаючи з 1918 року шкільна рада безуспішно шукала кераміста, а з 1920-ого школа існувала без завідувача. Та навіть за таких екстремальних умов викладання теоретичних і практичних дисциплін проводилося відповідно до навчального плану [8, арк.12, 14, 16].

1922 року до викладання в школі запросили Роберта Пилиповича Ульріха — інженера-кераміка, який закінчив керамічний інститут у Німеччині [8, арк.3]. Нагадаю, що до 1917 року він завідував гончарною школою в Глинську [8, арк.8]. Нестача дров і відсутність горна унеможливили випалювання посуду. Не функціонувала кахельна майстерня, а через брак хімічних препаратів не проводилися практичні заняття з хімії [8, арк.8]. Лише після переведення гончарної школи у 1923 році в підпорядкування Роменського повітового віднаросу з'явилося більш-менш стабільне її фінансування. Місцева волосна економічна рада на витрати, пов'язані з будівництвом нового горна, виділила 46 т зерна, також було передбачено придбання необхідних технологічних пристроїв [4, арк.22], а навесні 1923 року планувалося відкриття відділу з черепичної справи [8, арк.6]. З ініціативи Роберта Ульріха було відкрито відділ художньої кераміки. 14 учнів навчалися близько двох місяців, але цю ідею не підтримав відділ народної освіти, і вони перейшли на керамічний відділ [15, с.79].

У 1924 — 1929 роках Глинською технічно-керамічною профшколою завідував Яків Манько [9, арк.225; 10, арк.47; 2, с.6]. У цей період, незважаючи на складне матеріальне становище, Глинська гончарна школа брала активну участь у виставках як місцевого (вересень 1925 року, Глинськ) [9, арк.158], так і міжнародного значення. Приміром, на виставці в Парижі (1925) її вироби було відзначено грамотою та золотою медаллю [2, с.6; 15, с.79].

Три роки потому Глинський райвиконком прийняв рішення про «необхідність збільшення кошторисних асигнованих витрат та придбання наукового приладдя, а також особливо в галузі ремонту і страхування будівель...» [10, арк.87].

На жаль, інформація про діяльність школи в цей період досить обмежена. Автору вдалося з'ясувати, що на засіданні президії Глинського райвиконкому 17.12.1925 року слухали доповідь заступника директора Полтавського державного музею Віктора Риженка про наслідки вивчення цехових організацій та стану гончарства в Глинську. За виконане дослідження праці кустарів доповідачу винесли подяку і висловили прохання надіслати до району письмові висновки щодо стану гончарного кустарного виробництва та матеріального поліпшення стану цього виробництва, пов'язавши його із діяльністю гончарної школи. Присутні звернулися через Роменську інспекцію народної освіти до Головпрофосвіти із пропозицією вжити відповідних заходів для наближення школи до кустарів та впливу на кустарне виробництво [9, арк.248]. Очевидно, проблема невідповідності діяльності гончарних шкіл їхнім програмним завданням була досить гострою. Пріоритетні напрями внутрішньо-економічної політики країни, спрямовані на розвиток важкої індустрії, були не на користь народних художніх промислів. Щоб з'ясувати підстави функціонування гончарних шкіл нарком освіти у своєму відношенні від 12 лютого 1929 року розіслав гончарним

школам запит щодо виконання поставлених перед ними завдань. У відповідь на це керівництво Глинської технічно-керамічної профшколи повідомляло, що у 1926/1927 навчальному році для кустарів-гончарів школою було організовано 37-денні курси. Такі ж курси діяли у 1928/1929 навчальному році. Варто зауважити, що у навчальній програмі більше годин відвели на роботу в майстернях, приготування глиняних мас, ангобів, полив. «Слухачі набули потрібних знань і підвищили своє виробництво, частина їх, що виїхала на Донбас, в Костянтинівку, стала організаторами артілів кустарів-гончарів, частина працює на підприємствах. З курсантів у Глинську організовано також кооперативне товариство кустарів-гончарів» [29, арк.21]. Курси сприяли підвищенню продуктивності праці кустарів і робили їх більш конкурентоспроможними. У 1927-1928 роках при гончарній школі діяв гончарний гурток для 17 кустарів, яким керував В.С.Співак [31, арк.63]. Із звіту керівництва навчального закладу також стало відомо, що в 1928-1929 роках школа звернула серйозну увагу на лабораторні дослідження глини і полив. Викладачі Глинської технічно-керамічної профшколи допомагали майстрам в організації виробництва у домашніх умовах, сприяли налагодженню збуту виробів. Також було розпочато будівництво спільної майстерні з черепичного і цегельного виробництва [29, арк.21].

30 серпня 1930 року гончарна школа перейшла у відання тресту „Союзсклопорцеляна” (Москва), у зв'язку з чим її було реорганізовано в Глинський склопорцеляновий технікум зі скляним та порцеляновим відділами. Трирічний курс навчання за своїм програмним змістом практично не відрізнявся від курсу гончарної школи, тому учні II-III класів керамічного відділу гончарної школи перейшли на II-III курс порцелянового відділення технікуму. Його директором був С.С.Міняйло, навчальною частиною завідував Л.К.Борисенко, спеціальні дисципліни на скляному відділенні читав інженер С.С.Гамбург [2, с.6-7]. Також є інформація про те, що у 1930 році директором закладу був Плужник, однак установити, в які саме роки він керував технікумом і як його звали, автору не вдалося [16]. Теоретичне навчання в технікумі та практика на заводах чергувалася через кожні два місяці на всіх курсах [15, с.80]. Такий розподіл годин (50% на 50%) ставив навчальний процес у пряму залежність від виробництва заводів та навчальних планів інших технікумів. Чергове відомче перепідпорядкування (1932), цього разу „Укрсклопорцеляні”, призвело до того, що у травні 1933 року розпорядженням Народного комісаріату легкої промисловості СРСР №45423 від 15 січня 1933 року Глинський склопорцеляновий технікум (директор Деркач [16]) було ліквідовано: порцелянове відділення переведено до Будянського технікуму, а скляне — до Гусь-Хрустального (Росія) [2, с.7; 15, с.80]. Більшість викладачів було оголошено „ворожими елементами”. Яків Манько виїхав до Харкова, де викладав на архітектурному факультеті (ймовірно... інституту) та в Будинку піонерів. Помер у 1942 році під час окупації від голоду [16]. Дехто із викладачів перейшов до Глинської загальноосвітньої школи. Сергія Митрофановича Зінов'єва було заарештовано у 1938 році як „ворога народу” [1, с.14, 16].

Підводячи підсумки цьому дослідженню, автор вважає за необхідне виділити кілька важливих позицій щодо діяльності гончарних навчальних закладів у Глинську:

1. Глинські гончарні навчальні заклади мали регіональний характер і залишалися єдиними на території Роменського повіту установами, які продовжували реалізовувати започатковані земствами ініціативи щодо підтримки гончарства.

2. Політичні та економічні умови в державі наприкінці 1920-их — на початку 1930-их років істотно різнилися від тих, коли земство запроваджувало художньо-керамічну школу, її становлення відбувалося в умовах всебічної підтримки громадськості та уряду. В описуваний історичний період більшовицька Країна Рад остаточно збайдужіла до майбуття народних художніх промислів і функціонування гончарних шкіл у Глинську відбувалося швидше інертно, аніж планомірно, їх існування стало можливим лише завдяки рішучості і наполегливості мешканців Глинська й викладачів закладу та прихильному ставленню керівників місцевих владних структур, які, ризикуючи втратити займані посади, не змирилися із директивою про ліквідацію гончарної школи і зініціювали її відродження у 1920-ому році.

3. Численні вихованці закладу здобули ґрунтовні знання і застосовували їх на керамічних заводах, у гончарних артілях, у домашньому виробництві, де випускали посуд, цеглу, черепицю, кахлі, плитку, труби та іншу глиняну продукцію [2, с.6; 16; 23, с.74].

4. Гончарні школи в Глинську є прикладом довготривалої діяльності закладу, який, пройшовши низку реорганізацій, протягом 30 років сприяв розвитку гончарного виробництва. Їх діяльність після 1920-ого року, хоча і гальмувалася матеріальною скрутою, яка унеможлилювала використання потужної матеріально-технічної бази й обмежувала в реалізації навчального плану, залишалася вкрай важливою для утвердження гончарства й декоративно-ужиткового мистецтва України.

Список використаної літератури

1. Архів Управління служби безпеки України в Сумській області. — Ф. П-11958. — Спр. 14.
2. Борисенко Л.К. Історія Глинського індустріального технікуму. [Машинопис] / Леонід Костянтинович Борисенко. — Глинськ, 1973. — 10 с.
3. Бутник-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво / Б.С. Бутник-Сіверський. — К.: Наукова думка, 1966. — 224 с.
5. Державний архів Сумської області (далі ДАСО). — Ф.Р. 5577. — Оп. 1. — Од. зб. 11. — 278 арк.
6. ДАСО. — Ф.Р. 5600. — Оп. 1. — Спр. 18. — 116 арк.
7. Там само. — Спр. 131. — 175 арк.
8. Там само. — Спр. 231. — 267 арк.
9. Там само. — Спр. 358. — 94 арк.
10. ДАСО. — Ф.Р. 5698. — Оп. 1. — Спр. 720. — 246 арк.
11. Там само. — Спр. 755. — 213 арк.
12. ДАСО. — Ф.Р. 5699. — Оп. 1. — Спр. 129. — 112 арк.
13. ДАСО. — Ф.Р. 5704. — Оп. 1. — Спр. 139. — 176 арк.
14. Діброва Г. Осередок народного мистецтва / Григорій Діброва // Український церковно-історичний журнал. — 2002. — №2 (3). — Вересень-жовтень. — С.109-111.
15. Ключко В. Глинська справа (з архівних джерел) / Валентина Ключко // Полтавський краєзнавчий музей : Збірник наукових статей 2001-2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава: Дивосвіт, 2003. — С.230-245.

16. Кочерженко Є.І. Глинська керамічна школа / Є.І.Кочерженко // Північне Лівобережжя та його культура XVIII — поч. XX ст. Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Федора Людвіговича Ернста (1891-1949). — Суми, 1991. — С.78-80.
17. Лист Зінов'євої О.С. до Людмили Овчаренко від 04.05.2004 року. — (Приватний архів Людмили Овчаренко).
18. Овчаренко Л. Земська гончарна навчальна майстерня в селі Олешня Чернігівської губернії (1895-1898) / Людмила Овчаренко // Український керамологічний журнал. — 2004. — №2-3 (12-13). — С.105-118.
19. Овчаренко Л. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа: уроки історії / Людмила Овчаренко // Проблеми історії та археології України. Збірник доповідей Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові. 25-26 жовтня 2002 року. — Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. — С.172-174.
20. Овчаренко Л. Макарово-ярівська керамічна кустарно-промислова школа (1927-1935) / Людмила Овчаренко // Український керамологічний журнал. — 2002. — №3 (5). — С.56-67.
21. Овчаренко Л. Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні / Людмила Овчаренко. — Опішне: Українське народознавство, 2008. — Керамологічне трикнижжя „Гончарний здвиг Донбасу”. — Книга 2: Академічна керамологічна серія „Гончарні школи України”. — Випуск 1. — 160 с.
22. Овчаренко Л. Гончарні школи містечка Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії (кінець XIX — початок XX століття) / Людмила Овчаренко // Український керамологічний журнал. — 2004. — №1 (11). — С. 119-132.
23. Овчаренко Л. Роль губернських земств у відродженні визначних центрів народної художньої культури українців / Людмила Овчаренко // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. — Опішне: Українське народознавство, 2002. — Книга 2. — С.362-366.
24. Пархоменко В. З історії народної освіти в с. Глинськ [Машинопис] / Володимир Пархоменко. — Глинськ, 2001. — 19 с.
25. Пархоменко В. Нарис історії Глинська (пробний випуск) / Володимир Пархоменко. — Глинськ — К., 2002-2003. — 148 с.
26. Пархоменки В. і О. Нарис історії Глинська / Володимир Пархоменко, Олександр Пархоменко. — Глинськ — Суми — К., 2002 — 2005. — 504 с.
27. Пошивайло О. Гончарна велич і трагедія Макарового Яру доби Розстріляного Відродження / Олесь Пошивайло. — Опішне: Українське народознавство, 2008. — Керамологічне трикнижжя „Гончарний здвиг Донбасу”. — Книга 1: Академічна керамологічна серія „Гончарні школи України”. — Випуск 1. — 240 с.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). — Ф.166. — Оп.3. — Спр.271. — 235 арк.
29. ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп.4. — Спр.602. — 303 арк.
30. Там само. — Оп.6. — Спр. 6990. — 328 арк.
31. Там само. — Ф.2581. — Оп.1. — Спр. 229. — 129 арк.
32. Шмагало Р.Т. Гончарные промыслы Украины конца XIX — начала XX веков (исследование организационно-творческих процессов): диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения [Рукопись] / Р.Т.Шмагало. — М.: Московское высшее художественно-промышленное училище (б.Строгановское), 1992. — 164 с.
33. Шмагало Р.Т. Мистецька освіта в Україні середини XIX — XX ст.: структурування, методологія, художні позиції / Р.Т.Шмагало. — Львів: Українські технології, 2005. — 528 с.

Л.Н. Овчаренко

ГОНЧАРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ГОРОДКЕ ГЛИНСК РОМЕНСКОГО УЕЗДА ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ (1918-1933)

Исследуется деятельность Глинской художественно-керамической школы (1918-1920) и Глинской техническо-керамической профшколы (1920-1930); анализируются особенности организации учебного процесса; выяснены причины реорганизации гончарного учебного заведения; представлены данные о материально-техническом обеспечении, об учениках и преподавателях; о связях гончарного учебного заведения с кустарями и его влиянии на гончарство региона.

Ключевые слова: Глинск, Глинская художественно-керамическая школа, Глинская техническо-керамическая профшкола, гончарство, гончар, гончарная школа, Лев Крамаренко, Сергей Зиновьев.

L.M. Ovcharenko

POTTERY EDUCATION IN THE TOWN OF GLYNS'K OF ROMNY DISTRICT, POLTAVA PROVINCE (1918-1933)

The activity of the Ceramic Art School of Glyns'k (1918-1920) and the Technical and Vocational Ceramic School of Glyns'k (1920-1930) is researched; the peculiarities of organization of study are analysed; the reasons of reorganization of the school of pottery are found out; the information about material and technical providing, about students and teachers, about the connection of the educational institution of pottery with artisans and its influence on the pottery of the region is given.

Keywords: Glyns'k, the Ceramic Art School of Glyns'k, the Technical and Vocational Ceramic School of Glyns'k, pottery, potter, the school of pottery, Lev Kramarenko, Sergiy Zinov'yev.

Надійшла до редакції 7 вересня 2011 року

ЛАВРЕНТІЙ БЕРІЯ: ГЕРОЇЗАЦІЯ ТА АНАФЕМА У СВІДОМОСТІ ОСВІТЯН

У статті подано аналіз ставлення освітян до постаті Лаврентія Берії — як символу двох епох: сталінської ери та доби ранньої десталінізації. Наведено приклади умов зміни свідомості та технологій впливу на світогляд педагогів і студентської молоді.

Ключові слова: Лаврентій Берія, свідомість, умови, технології, освітяни, десталінізація.

За ширмою великої політичної кухні завжди залишається безліч таємниць. Однак навіть інформаційний голод творить дива з людською свідомістю, і вона сама породжує те, про що замовчують офіційні джерела, часом перетворюючи реальність на те, чого насправді ніколи не існувало. У такі моменти, коли люди починають самі витлумачувати явища дійсності, навіть державники відчують необхідність підхопити загальний рух, очоливши його, щоб не опинитись у немилості натовпу. Схожі умови витворились у 1953 році з формуванням образу одного з провідних керманців держави. Мова йде про Лаврентія Павловича Берію, якого нині вважають зачинателем десталінізаційних процесів, хто чи не першим відчув на собі всю подвійність ситуації, у якій опинилася країна після смерті генераліссимуса Сталіна. Пропонуємо поглянути, яким чином змінилося ставлення працівників Полтавського педінституту до лауреата Сталінської премії за зміцнення миру між народами, повного кавалера ордена Леніна Лаврентія Берії, за знаменний для Країни Рад 1953 рік, коли, з одного боку, тиснули ідеологічні шаблони, а з іншого — «найдемократичніша у світі» преса.

Умови зміни бачення Лаврентія Берії у свідомості колективу ПДІІ

Говорячи про систему умов формування свідомості замкненої групи, можемо вивести основну її характеристику: існування колективної свідомості «попереднього зразка». Лише враховуючи її базовість, можна переходити до застосування набору відповідних технологій зміни.

Розсіювання акцентів уваги людей. Радянська влада більшість політичних кампаній робила саме в атмосфері повного зміщування акцентів уваги народу. У часи, коли народ годують різновекторними новинами, легко прибирати з дороги «невірних» і виводити у передні ряди «героїв». Та, попри наявність штучно створеного розсіювання уваги, життя також вносило свої корективи. Такою «рукою історії», що всупереч волі владних кіл вплинула на формування нового образу Лаврентія Берії у свідомості освітян Полтави, була смерть Йосипа Сталіна. З одного боку вона завдала поштовх для перекроювання системи державного управління в СРСР, а з іншого — була доволі потужним фактором відволікання уваги від самої боротьби за владу. «Таємна» революція назовні виглядала як вірна ленінсько-сталінська еволюція.

Найбільш активно до політики відволікання уваги народу від головної проблеми (питання Берії) влада вдається вже після арешту опального політика. Тоді, протягом тримісячного періоду, з вересня по листопад 1953 року,

педагогічний колектив вишу змусять звертати більшу уваги на проблеми сільського господарства та на підйом політичної зорі Микити Хрущова, ніж на перебування за ґратами колишнього міністра [19, арк. 12]. Його ім'я жодного разу не з'явиться на сторінках обласної преси; про це нагадуватимуть лише поодиноким натяками партійних лекторів про недопустимість культу особи у партійній освіті. Та й самі викладачі ПДП у коловороті нових політичних свят удаються до пропаганди одвічних соціалістичних цінностей, не звертаючись жодного разу до постаті Лаврентія Павловича [31].

З іншого боку, справа Берії також слугувала своєрідним засобом відволікання уваги людей від більш хитких питань. Головним з них, безперечно, було питання відповідальності Сталіна за всі гріхи, у яких можна було поки що звинуватити когось іще. Під цим «іще» вирішили розуміти Берію. Тому занадто швидке переведення уваги людей з проблем соціалістичного будівництва і мирних демонстрацій на справу Лаврентія Павловича у липні 1953 року грало на руку осиротілій політичній верхівці, яка щойно поховала свого проводиря. У такий спосіб «політичні комбінатори» знімали соціальну психологічну напругу, яка виникала разом з усвідомленням того, що Сталіна вже не було, однак, залишились наслідки його діяльності, за варте було б судити якщо не самого Генералісімуса, то хоча б його світлий і чистий образ. Не даремно Абрахам Брумберг, аналізуючи з-за океану події в СРСР, зазначив, що Берія був насправді найбільш вдалим цапом-відбувайлом за Сталіна [33, р.75-76], що пригальмувало на деякий час ідеологічну розправу над самим вождем народів.

Однією з умов, що допомогли швидко сформувати новий образ Берії-ворога з образу ревнителю радянського ладу було створення інформаційного голоду. Коли ж ми говоримо про формування образу Берії у колективі викладачів вишу Полтави, до цієї умови маємо додати і так звану «інформаційну самоізоляцію» міністра. Освітяни (зрештою, як і більшість радянського суспільства) не мали повного уявлення про ініціативи міністра з «оздоровлення» країни від «сталінської лихоманки». Звичайно, періодична преса області друкувала й Указ «Про амністію» [32], і повідомлення МВС СРСР про хибність кримінальних справ щодо «банди» кремлівських лікарів [27], і згадку про заборону повторного обвинувачення та арешту державних злочинців, що діяли з 1948 року [3, с.93-94]. Ці документи лише у черговий раз підтвердили, що в СРСР населення поділялося на три категорії: в'язнів, колишніх в'язнів та майбутніх в'язнів [35, р.453]. Однак подальший аналіз дає підстави говорити, що потужного впливу на свідомість вони не зробили. Вони вмщувались лише у 5% усього обсягу інформації, що виливалась на освітян чи не щодня (три повідомлення на 63 числа газет за три місяці).

Політика формування умов інформаційного голоду буде активно застосована уже відразу після гучної справи міністра. У період з вересня по листопад преса жодного разу не згадає про ув'язненого політика, аж до нового вибуху короткочасної інформаційної лавини. Після цього влада знову перекриє всі можливі шляхи обміну інформацією про Лаврентія Берію. Період інформаційного голоду стане тривалим і досягатиме іноді 4 років (!).

За 12 років головне періодичне видання області згадає Л.П. Берію 292 рази, з них після старту міністра — всього лише 12 разів. І то тільки у поворотні для партії роки з'їздів (1956, 1957, 1959, 1961). Та чи варто так критично говорити про

рупор влади — пресу, якщо навіть «Велика Радянська Енциклопедія» пропонувала вирізати статтю про Лаврентія Павловича? Не дивно, що весь цей процес професор Александр Даллін назвав перетворенням Берії в «не-людину» [34, р.478].

Третім виділеним нами компонентом з ряду умов формування свідомості освітян є існування ініціативної групи підтримки реформ. Воно є особливо важливим за умови домінування консервативно налаштованої аморфної більшості. Ядром такої «ініціативної групи» у ПДП у перекроювання ставлення до Берії як «затискувача науки» [12, арк.5 зв] стає кафедра марксизму-ленізму. Лише дізнавшись про арешт Лаврентія Павловича, педагоги долучаються до непрямой атаки на міністра: через наступ на невиправдані авторитети [22, арк.5]. «Голосом» Полтавського педагогічного з цього питання стає завідувач ідеологічної кафедри Дмитро Степанов. На одному із засідань кафедри після ув'язнення Берії він переконував колег у тому, що у нову добу «треба менше наголошувати на значенні особи» [16, арк.211]. Проте освітяни Полтави навіть для таких нейтральних зауважень чекали санкцій центру. Прикметно, що Дмитро Степанов почав боротьбу з «культами» тільки після того, як на сторінках обласної преси з вуст секретаря ЦК П. Поспелова пролунали заклики про рішуче усунення з практики пропагандистської роботи немарксистського висвітлення питання про роль особи [28]. Він читатиме обвинувальні лекції про зменшення ролі народу в історії на прищепленні культу особи сам та залучатиме до цієї роботи колег по кафедрі до самого завершення слідства над Берією [21, арк.37].

Секретні доповідні МДБ обкому зберегли згадки про реакцію окремих педагогів, приховану в буденних розмовах. Так, математик Юрій Копкін (який по всіх донесеннях МДБ пройшов як «Ю. Койкін», звідки під «чужим» ім'ям перекочував до історичних досліджень М.Брегеди) ділився роздумами про те, що «Берія претендував на пост вождя» і заради «своїх гнилих цілей» використовував доволі ніщі методи: «провів чистки на Кавказі, зняв Ігнат'єва і Рюміна, знайшов «хиби» у національній політиці» [8, арк.31-32].

Цікавим також є факт наявності «борців» за чистоту ідеологічної роботи і серед користувачів читальнею вишу. Зараз уже не відомий автор «ревізії», проте у «Літературній газеті» 1953 року, що і нині зберігається у книгозбірні Полтавського педагогічного, фігура Берії на трибуні Мавзолею та його ім'я були вже постфактум прискіпливо замальовані чорнилом від ока нащадків [25].

Серед колективу були особливо активні викладачі, які у своїх лекціях не оминали постаті одіозного чиновника. Серед них голова парторганізації вишу Микола Різун, який у курсі історії Великої Вітчизняної війни відверто говорив про те, що частина командного складу Радянської армії була знищена чи репресована в результаті «злочинної діяльності Берія та інших ворогів» [20, арк. 214]. А економіст В.Євтушенко, свого часу демонструючи вдалу сільськогосподарську програму партії, не оминув можливості згадати про провал діяльності берієвських годуванців [13, арк.1-3].

До речі, у стінах ПДП після шельмування пам'яті Лаврентія Павловича бути охрещеним «берієвським годуванцем» майже нічого не коштувало. Вираз уходив до найбільш образливих зворотів, якими не гребував навіть директор Михайло Семиволос [11, арк.81-82].

Технології зміни політичної свідомості освітян

Першу технологію ми назвали «шоковою терапією» недаремно. Це різкі, не пояснювані логікою зміни, які група має сприйняти як належне. Технологія дозволяє якнайглибше ввірватися у сформоване попередніми стереотипами світобачення замкненої групи.

На початку року Лаврентій Павлович разом з іншими політичними гравцями перебуває у тіні месіанської епохи Сталіна. Проте у багатьох відеохроніках, що їх демонструють радянським громадянам, він чи не частіше за інших стоїть поруч із вождем [1]. Ще після закінчення Великої Вітчизняної війни з радіоприймача на весь Союз інколи лунають величальні пісні великому маршалові Берії:

«Суровой чести верный рыцарь — народом Берия любим.

Отчизна славная гордится бесстрашным маршалом своим [26].

Різка анафема Берії у липні після тривкого поклоніння просто не залишить часу колективові педінституту для зайвих роздумів. Кампанія з ліквідації решток образу «вірного сталінця» з однаковою потужністю триватиме до кінця місяця. Ми не знаємо дати партійних зборів, на яких інститутським працівникам роз'яснили причини падіння Лаврентія Берії, та їхньої достеменної реакції на події, бо партійні документи вишу мовчать з цього приводу. Однак, знаючи практику тогочасних ідеологів і факти проведення подібних зборів по інших освітніх установах [14, арк.21] (школах, облВНО та технікумах), можемо стверджувати, що у період з 7 по 31 липня колектив ПДП пройшов через процедуру «роз'яснення». Це стає очевидним з того, що на обласних зборах 7 липня 1953 року директор сільськогосподарського інституту Полтави Ванцак услід за секретарем міськкому Селіщевим уже від імені всіх партійних освітян ВНЗ міста осудив «субтропічного змія» Берію [7, арк.2]. Нам достеменно відомо, що на заочному відділі Полтавського педінституту навіть провели мітинг для 2 000 чоловік з одностайним схваленням рішення компартії із зачитуванням матеріалів «Зорі Полтавщини» [18, арк.20].

У ході тотальних чисток доволі закономірною є поява звітів директорів бібліотек вищих педагогічних навчальних закладів, які до 20 липня форсованими темпами провели «чистку» книжкових полиць, звільнивши їх від творів «анафемованих» авторів. Іван Козін, завідувач бібліотеки Полтавського педагогічного інституту, після цих подій періодично звітував і просив заносити до характеристики, що «систематично проводить роботу з очищення книжкових фондів від політично шкідливої та застарілої літератури» [2, арк.10]. В інститутській бібліотеці за участі цензора облліту за рік з 105 000 книжкового фонду було вилучено 2 394 одиниць «шкідливої літератури» [17, арк.51]. На превеликий жаль, ми не можемо судити, скільки книг було за авторством Берії. Однак звернемося до сусідніх навчальних закладів. Так, у Глухівському педагогічному інституті за десять днів було вилучено 210 примірників книг, з них 196 (93,3%) належали перу колишнього міністра внутрішніх справ: від промов на XIX з'їзді ВКП(б) та на зборах Тбіліського виборчого округу до видань про історію більшовицької організації на Закавказзі [23, арк.7-8]. Проте і цього цензором було замало. Вже 1 серпня вони просили Міносвіти надати їм дозвіл на повторне проведення чистки бібліотеки вишів Полтави від шкідливої літератури непотрібних авторів [10, арк.56].

Інформаційна лавина. У справі з оцінкою освітянами Берії інформаційний тиск мав не останнє місце, бо сам статус політика вимагав його ліквідації шляхом роздутої публічності справи [4, с.102]. Для цього варто лише поглянути на динаміку згадок опального державника на шпальтах «Зорі Полтавщини» за 1953 рік (чиї матеріали у пропаганді нового образу міністра використовували і диктори обласного радіо [15, арк.12]).

Після «затишшя січня-лютого» основними піками згадок Берії у пресі були березень (58 згадок), липень (79 згадок) і грудень (118 згадок). Пік березня, як уже зазначалось, належав не Лаврентію Павловичу, а пам'яті його геніального попередника Йосипа Сталіна. Дві хвили інформаційної лавини проти Берії помітні у липні та грудні 1953 року.

Наступ на постать міністра внутрішніх справ обласна газета почала з оприлюднення широкому загалу 10 липня постанови Пленуму ЦК КПРС, яка чітко визначила нову канву для світогляду громадян: Лаврентій Берія — ворог Комуністичної партії та народу [24]. У липні ім'я Берії з'явилося на сторінках газет 79 разів (!), однак це саме той випадок, коли множинність згадок не є показником політичного успіху.

Початок новій інформаційній лавині покладе оголошення 18 грудня радянському народові про закінчення слідства Прокуратурою СРСР у справі Л.П. Берія, разом з яким звинуватять і українських чиновників. У 94% публікацій, що впливали на свідомість освітян, підігрівалася ворожнеча та розбурхувалася злість: вони закликали до фізичного знищення злочинців. «Собакам — собача смерть!» [30], «Прокляття вбивцям і шпигунам» [29] — такими заголовками рясніли газети у передноворічні дні. Ім'я Берії з негативними епітетами та посиланнями 118 разів з'являється у газетах. Партійні працівники констатують, що у первинних парторганізаціях міста чи не всюди вимагали лише найвищої міри для «зрадників» [9, арк. 4]. Відверто говорячи, стояти осторонь уже було нічого: всесильний Берія після виконання вироку суду, котрий тлумачили як вирок народу [5], уже не стояв вартовим над свідомістю. Кампанія з завоювання лояльності живих партійних богів продовжувалася. Для того, щоб переконатись у підтримці освітян вищої школи розправі над «виродками суспільства», у місті провели спеціальні збори за матеріалами вироку, де були присутні й представники ПДП [7, арк. 63].

І лише коли крапку в справі було остаточно поставлено й очікувати на можливі розправи було нічого, свій голос у сонм вихвалень мудрості партії, піднесли і студенти та викладачі Полтавського педінституту, радіючи з того, що «підлі зрадники зметені з лица землі» [6].

Реверсний хід. Характерним проявом реверсного ходу (повернення до старої проблеми) може бути практика виправлення документів Полтавського педінституту вже після розвінчування Берії. Ми вже згадували про те, як кафедри звітували про вивчення промови Лаврентія Павловича на похороні Сталіна. Однак пізніша ревізія документів змінила долю цієї згадки, як і інших. Невідомий перевіряючий протоколів старанно замальовав прізвище Берії фіолетовими чорнилами, аби не полишити згадки, що кафедри займалися вивченням його доповідей протягом року. Через якийсь час повторна згадка про роботу з доповіддю Берії викладачами та студентами на спеціальних семінарах була ревно

обведена у коло, а побіля неї розмістився великий знак питання, який ніби перепитував: «Для чого подібні згадки»? [17, арк.2]

Еволюцією поглядів на Берію педагогічні працівники ВНЗ, ще вповні не відчувши свіжого вітру десталінізації, зберігають вражаючу консервативність, яка затрощить по швах уже у 1954 році, коли поодинокі виступи освітян перетворяться на шквал відкритої критики та питань до влади, що так і залишаться риторичними. Їхня реакція у 1953 році така ж передбачувана, як і раніше; їхні заяви такі ж ідеологічно сухі та одноманітні, як і за часів Сталіна; навіть жага «кривавої помсти» була підтримана ними вповні — хай і в останній раз.

Список використаної літератури

1. Архів Олександра Лук'яненка. — Ф.1: Історія УРСР. — Опис 1. — Справа: День повітряного флоту СРСР (Режисер: Бойков В., 1951).
2. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. — Ф. 2: Особові справи співробітників та професорсько-викладацького складу. — Опис К-2. — Справа: Козін Іван Андрійович. — 25 арк.
3. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991) / Володимир Кіндратович Баран. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. — 680 с.
4. Білокінь С.І. XX з'їзд КПРС на півсторічній відстані / Сергій Іванович Білокінь // Україна. XX століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Випуск 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С.100-111.
5. Вирок суду — вирок народу! // Зоря Полтавщини. — 26 грудня 1953 року. — С.1.
6. Голос студентів // Зоря Полтавщини. — 26 грудня 1953 року. — С.2.
7. Державний архів Полтавської області. — Ф. П-15. — Оп. 2. — Спр. 1291. — 111 арк.
8. Там само. — Спр. 1298. — 39 арк.
9. Там само. — Спр. 1318. — 98 арк.
10. Там само. — Спр. 1340. — 71 арк.
11. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 230. — 207 арк.
12. Там само. — Ф. П-244. — Оп. 1. — Спр. 4489. — 41 арк.
13. Там само. — Ф. П-251. — Оп. 1. — Спр. 4832. — 258 арк.
14. Там само. — Спр. 5244. — 54 арк.
15. Там само. — Спр. 5894. — 15 арк.
16. Там само. — Ф. Р-1507. — Оп. 1. — Спр. 392. — 233 арк.
17. Там само. — Спр. 395. — 127 арк.
18. Там само. — Спр. 406. — 62 арк.
19. Там само. — Спр. 440. — 154 арк.
20. Там само. — Спр. 681. — 425 арк.
21. Там само. — Ф. Р-6829. — Оп. 1. — Спр. 27. — 103 арк.
22. Державний архів Сумської області. — Р-5369. — Оп. 1. — Спр. 164. — 57 арк.
23. Там само. — Спр. 175. — 8 арк.
24. Інформаційне повідомлення про Пленум ЦК КПРС // Зоря Полтавщини. — 10 липня 1953 року. — С.1.
25. Літературна газета. — 7 травня 1953 року. — С.1
26. Лугин А. Песня о Берия / Александр Лугин // [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.sovmusic.ru/text.php?from_sam=1&fname=s9830
27. Повідомлення Міністерства Внутрішніх Справ // Зоря Полтавщини. — 5 квітня 1953 року. — С.1.
28. Поспелов П. П'ятдесят років Комуністичній партії Радянського Союзу / П.Поспелов // Зоря Полтавщини. — 2 серпня 1953 року. — С.1.
29. Прокляття вбивцям і шпигунам! // Зоря Полтавщини — 23 грудня 1953 року. — С.2.

30. Собакам — собача смерть! // Зоря Полтавщини. — 27 грудня 1953 року. — С. 2.
31. Степанов Д. Патріотичний обов'язок радянської інтелігенції / Дмитро Степанов // Зоря Полтавщини. — 10 жовтня 1953 року. — С.2.
32. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію» від 27 березня 1953 року // Зоря Полтавщини. — 27 березня 1953 року. — С.1.
33. Brumberg A. Iconoclasm in Moscow — a commentary / Abraham Brumberg // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism [Edited by Abraham Brumberg]. — New York: Frederick A Praeger, 1962. — P. 71-76.
34. Dallin A. Recent Soviet Historiography / Alexander Dallin // Russia under Khrushchev... — P. 470-488.
35. Lipson L. Social Legacy: The Road Uphill / Leon Lipson // Russia under Khrushchev... — P. 444-469.

А.В. Лукьяненко

ЛАВРЕНТИЙ БЕРИЯ: ГЕРОИЗАЦИЯ И АНАФЕМА В СОЗНАНИИ ПЕДАГОГОВ

В статье дан анализ отношения педагогов к личности Лаврентия Берии как к символу двух эпох: сталинской эры и периода ранней десталинизации. Приводятся примеры условий изменения сознания и технологий влияния на мировоззрение педагогов и студенческой молодёжи.

Ключевые слова: Лаврентий Берия, сознание, условия, технологии, педагоги, десталинизация.

О.В. Лукьяненко

LAVRENTIY BERIA'S ADORATION AND ANATHEMA IN THE TEACHERS' CONSCIOUSNESS

The paper presents the educators' attitude towards the personality of Laurence (Lavrentiy) Beria as the symbol of two epochs: Stalin's era and the period of the early de-Stalinization. The examples of conditions of altered consciousness and the technologies of influencing the teachers' and students' minds are given in the article.

Keywords: Lavrentiy Beria, consciousness, conditions, technologies, educators, de-Stalinization.

Надійшла до редакції 6 жовтня 2011 року

Історія релігії і церкви

УДК 2-523.42(09)(477.53):070.482 «17/18»

Л.І. Шаповал

З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВ В ОПІШНІ (ПОЛТАВЩИНА) У XVIII-XIX СТОЛІТТЯХ ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОЛТАВСЬКИХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ»

Автор статті подає опис церков в Опішні Зіньківського повіту Полтавської губернії у XVIII-XIX століттях, ґрунтуючись на маловідомих аспектах регіональної історії культових споруд, що висвітлювались на сторінках «Полтавських єпархіяльних відомостей» у другій половині XIX століття. Наголошується на вагомій ролі культових споруд, які є складовою архітектурно-мистецької творчості у житті мирян, виявом їх ментальності. Зазначається, що свідчення про Духовне правління, від якого залежали Опішнянське духовенство і церкви, через недостатню кількість джерел є обмеженими.

Ключові слова: церква, церковні споруди, єпархія, духовенство, митрополія, євангеліє, метрична книга, ікона, хрест, гробниця, священик.

Церква і християнська мораль протягом усієї історії відігравали надзвичайно важливу роль у духовному й суспільному житті українського суспільства. Вона виступала гарантом успішної діяльності багатьох видатних діячів України: київського князя Володимира; гетьманів Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи. Доля українських церков — це доля українського народу. Церква вперто, крізь століття утисків, тюрем і таборів, пронесла ідею національної незалежності. Ментальність українців, естетичне розуміння прекрасного в кожному історико-етнографічному регіоні реалізуються своєрідно, що й дало право етнологам, мистецтвознавцям, історикам (С.Ульяновська [7, с.403-416], Г.Логвин [2, с.417-462], Д.Степовик [6, с.463-485]) виділити окремі школи майстрів, але вони не на всіх етапах історичного розвитку чітко простежуються. Тому уявлення про школи народної творчості в архітектурі та образотворчому мистецтві спираються на фрагментарно представлений джерельний та речовий матеріал, який ми маємо на сьогодні. Про церковну архітектуру більше відомостей починаючи з ХУІІ — ХУІІІ століть, але культові споруди того часу не всі збереглися внаслідок відомих трагічних історичних подій.

Автор статті ставить за мету подати опис церков в Опішні Зіньківського повіту Полтавської губернії, ґрунтуючись на маловідомих аспектах регіональної історії, які висвітлювались на сторінках Полтавських єпархіяльних відомостей у другій половині XIX століття.

Полтавська школа майстрів — будівничих церковних споруд — славилась витонченою композицією силуетів, певною ліричністю і затишністю образів, розробленням тонких масштабних співвідношень складових частин, особливих підходів до розв'язання співвідношень архітектури й ландшафту. Були розроблені типи тридільних, хрещатих храмів з різною кількістю верхів. Хоча церковних споруд дерев'яної архітектури майже не збереглося, про їх досконалість можемо судити по мурованих церквах, на яких лежить карб архітектурної естетики. Яскраво це помітно на планово-просторовій структурі Троїцької, Преображенської церков Зінькова, Опішні. Серед хрещатих у плані дерев'яних церков слід виділити Миколаївську (середина XVIII століття) в с. Попівці, яка розвивала тему баштового типу, оскільки середній верх (9,5 x 9,5 м) у плані восьмигранний удвічі перевищував бічні зруби, коники дахів яких ледве досягають карнизу основного об'єму.

Містечко Опішня (як поселення відомо з XII століття) у XIX столітті знаходилось від кордону Харківської губернії, в 5 верстах, від губернії — м. Полтави в 40 верстах, а від свого повіту м. Зінькова — в 35 верстах [3, с.119]. У церковно-ієрархічному відношенні Опішня зазнала багато перемін. Свідчення про духовне управління, від якого залежали Опішнянське духовенство і церкви, через нестачу джерел, є обмеженими. У справах церкви з часу свого існування Опішня була у залежності спочатку від Київської митрополії, потім від Переяславської єпископії, а з відкриттям у 1803 році Полтавської губернської єпархії — від Полтавської єпископії. Опішнянські церкви і духовенство, знаходились під управлінням єпископів полтавських, які до 1847 року, мали свою кафедру у Переяславі. До 1796 року вони знаходились у залежності від митрополитів київських, коад'юторами, або вікаріями, яких були єпископи Переяславські.

У період залежності місцевих церков і духовенства від митрополії Київської, в Опішні у 1768 році було встановлено Духовне правління, в залежності якого були ще дві протопопії: Зіньківська та Куземинська. Духовне правління проіснувало в Опішні до 1795 року. В цьому році, а може, й раніше Опішнянське правління зачислялося до Миргородського. Таке свідчення взято із запису в метричній книзі 1795 року, на якій написано «Книга метрична єпархії Київської, протопопії Миргородської, благочинія Опішнянського» [1, с.112]. Після утворення у 1803 році Зіньківського повіту Опішня підпорядковувалася Зіньківському правлінню. Після перенесення Духовної консисторії в Полтаву Зіньківське правління закривалося, тому церкви і духовенство Опішні підпорядковувались у справах консисторії. На 1870 рік у містечку нараховувалось п'ять приходських церков: Успенська, Троїцька, Преображенська, Покровська, Михайлівська (Кладовищенська) [8, с.613].

Успенська церква

До будівництва Успенської церкви на тому місці дуже близько були розташовані дві дерев'яні церкви, які існували одна після одної на ім'я Успенія Пресвятої Богородиці. У якому році вони були побудовані, невідомо. На цьому ж місці розміщувались поряд дві каплички. За 18 років перед цим названі каплички були розібрані й на місце двох споруджена доволі велика одна церква. Давність існування церкви Успенія Пресвятої Богородиці беззаперечна. Дерев'яна Успенська церква була збудована у 1770 році на кошти поміщиці Анни Якубиhi. Зовнішній вигляд її такий: вигляд хреста з п'ятьма куполами. З правої сторони

Успенського престолу розміщувався другий престол названий ім'ям Благовіщення Пресвятої Богородиці. У 1854 році церква була відбудована як усередині, так і назвні. У 1856 році поновлений іконостас. На 1870 рік церква була міцною й прекрасною. У 1846 році окремо від церкви збудовано дерев'яну дзвіницю. Як церква, так і дзвіниця вкриті листовим залізом, пофарбовані зеленою фарбою. Незважаючи на міцність церкви та дзвіниці, у 1866 році розпочалось з дозволу єпархіального керівництва будівництво нової кам'яної церкви з трьома престолами, яке завершилось 1869 року. Будівля була великого розміру, тому могла розмістити близько 1000 чоловік. До Успенської церкви приєднано Хрестовоздвиженську кам'яну церкву, що згоріла у 1848 році. Після приєднання до Хрестовоздвиженської церкви з приходом і майном у 1862 році церква Успенська «по прошенію причту іної й по ходатайству Преосвященного Олександра Єпископа Полтавського була зачислена у штат 6-ого класу, по причту надано можливість користуватися утриманням 7-ого класу за наказом Святого Синоду» [1, с.114]. Під час приєднання до церкви прихожан Хрестовоздвиженської церкви, їх нараховувалось в Успенській церкві 311 чоловік обох статей, після — відповідно 945 чоловік. Нижче подаємо опис цінних речей, майна церкви за матеріалами Полтавських єпархіальних відомостей (назва, підписи речей) мовою оригіналу:

Ікони: 1. Ікона Пресвятої Богородиці Боголюбської. Вона знаходиться у величавому кіюті. Мала великі розміри — в половину людини, багато оздоблена срібно-позолоченою ризою (11 фунтів золота). Голова Богоматері прикрашена короною з дорогоцінним камінням. Голова предвічного немовляти також оздоблена короною. Ця ікона подарована церкві невідомим купцем. 2. Ікона Богородицька — Володимирська у срібній ризі. На ній викарбовано 1760 рік, під яким ікона надійшла до церкви. 3. Маленька срібна ікона кільцеподібної форми з мощами святих з грецькими надписами, що засвідчує її давній час.

Крім названих ікон, були десять ікон богоматірних й інших угодників Божих у срібно позолочених ризах [1, с.115]:

1. Євангеліє надруковане в Москві 1748 року з срібно-позолоченою оправою. Вага срібла 12 фунтів 30 зол. На верхній дошці п'ять фініфтяних ікон, із яких на середній надпис «Воскресеніє Христово», а на бокових — «св. Євангелісти». 2. Євангеліє надруковане у Львові 1644 року, оправлено плисом з п'ятьма срібними іконками, із яких на середній викарбовано Розіп'яття, а на бокових Євангелісти. На ньому внизу надпис «Я раб Божій Афанасій Рибка надав це Євангеліє церкві Господній в Опушном Пресвятую Богородицю Ринкову 1661 року, яке було б вічно при оному храмі». 3. Євангеліє з бархатною оправою та п'ятьма срібними іконками, на яких зображені: по центру Богоматір, а по обидва боки угодники Божі. Надруковане у Москві 1664 року з надписом: «року 1667, 17 вересня, я раб Божій Іоанн Вакуленко-Манкувський з женою Анною, надали це Євангеліє до церкви Успенія Пресвятої Богородиці в Опішні, на вічні часи за відпущення своїх гріхів, жени і дітей. А ще б хто від того храму віддалити і продати на свій пожиток узяв, нехай буде проклятий у цьому віці та в будущему» [1, с.116].

Богослужбні книги: «Тріод» (Львів, 1642), Книга проповідей (Львів, 1660), «Апостол» (Москва, 1722), «Статут» (Москва, 1745) з надписом «від числа книга храму Успенія Пресвятої Богородиці, міста Опішні, священствующому Григорію

Корташевському», дванадцять книг «Мінеї» (Москва, 1720) з надписом «ця книга направлена по обіцянці від мене Іоанна Кирякова до храму Успенія Пресвятої Богородиці, м. Опшні», «Требник Митрополита Петра Могили» (1608).

Святі хрести, чаши:

1. Срібно-позолочений хрест з п'єдесталом, на якому викарбовано Розіп'яття Спасителя і знаряддя, що використовувались при його муках вагою 2 фунти, 80 зол. Цей хрест надійшов до церкви із Скельського монастиря, що був закритий у 1775 році. 2. Срібний хрест із розіп'яттям Спасителя, вагою 2 фунти, 7 лотів. 3. Чаша срібно-позолочена, вагою 2 фунти, 12 лотів. 4. Гробниця срібно-позолочена, вагою 2 фунти, 6 лотів. На ній викарбовано «Благовіщення Пресвятої Богородиці, Розіп'яття Спасителя і положеніє його у домовину». Внизу вирізьблений 1797 рік.

Ікони на дерев'яних бляхах без окладів: ікона — Розіп'яття Спасителя попереду стоячими Богоматері і Іоанном Богословом, витиснута на шкірі золотом; ікона мученика Спасителя з надписом: «Ессе Ното», ікона Богоматері мучениці з надписом «Mater Dolorosa».

Ризи:

1. Фелонь шовкової тканини зеленого кольору, розшита золотом. Сріблом і шовком. Опліччя золотої парчі з великим хрестом, підшито жовтим полотном. На підкладці опліччя вишито шовком надпис: «1757 р. 23 листопада, святу ризу надала в місто Опшню до храму Успіння Пресвятої Богородиці, за спасіння душі померлого мужа свого Василя Биковського Гадяцького полкового обозного, Олену Биковську, купно с подризником і спатрахилієм». 2. Фелонь золотої парчі з подризником, спатрахилем та поясом, дарована поміщицею Олександрою Івановою Пороховниковою у 1867 р. 3. Спатрахиль, на якій золотом по вишневому бархату вишиті імена: Серафим, Херувим, св. Антоній і Феодосій Печерській і багато інших святих.

Лампади і кадила: срібно-позолочена лампа вагою 1 фунт 7 зол.; срібна лампа вагою 2 фунти 24 зол.; срібне кадило вагою 1,5 фунти.

Актові книги: метрична книга 1741 року, метрична книга 1759 року з надписом: «Кієвскої Митрополії, Зіньківської і Опішнянської протопопії, Священнослужителю Стефану Мартиновичу в причетники», метрична книга 1795 року з надписом « Книга Єпархії Київської, протопопії Миргородської, благочинія Опішнянського, м. Опшні, церкви Успенської».

Землі та угіддя: 1. У 1827 році земля площею 74 десятини подарована поміщиком, поручиком Олександром Павловичем Ніжинцовим на користь священно-церковнослужителям, для молитов про нього святої церкви, яка зафіксована у копії з духовного заповіту і вводному листі: 2. Церковна левада у дві десятини невідомо ким і коли подарована. 3. Садок в розмірі десятини і ліс з нивою розміром до десятини, а також плац довжиною 20 сажнів, шириною 15 сажнів подаровані дворянином Павлом Шкарадеєвим у 1827 році за духовним заповітом. 4. Плац, де в той час знаходився будинок для життя причетників у розмірі 50 квадратних саж. 5. Білет 4%, на 286 руб., покладений козаком Антонієм Варвинським на користь приходу в 1823 році.

Дзвони: П'ять дзвонів, із них: перший — 68 пудів, другий — 23 пуди, третій — 7 пудів, четвертий — 3 пуди, п'ятий — 1,5 пуда.

Настоятелями при церкві були: священник Ісидор Карташевський (дати невідомі), Григорій Карташевський (1731-1765 роки), Іоан Карташевський (1769-1793 роки), Стефан Мартинович (дати невідомі), Василій Пирський (переведений митрополитом Київським Гаврилом з Диканьки у 1797 році, по 1811 рік), Василь Васильович Пирський (1811-1851 роки), Іоаков Васильович Пирський (1852-1870 роки).

До числа речей, що надійшли до Успенської церкви із приєднаної до неї Хрестовоздвиженської церкви, називаємо такі:

1. Святий Антимінс 1750 року підписаний Митрополитом Тимофієм Київським і Галицьким;
2. Ікона Спасителя у срібно-позолоченій ризі вагою 8 фунтів 4 зол.
3. Ікона Богоматері у срібній ризі вагою 8 фунтів 4 золота.
4. Ікона Воздвиження Чесного Хреста у срібно-позолоченій ризі, вагою 2 фунта 30 зол.
5. Ікона св. Хр. Миколая у срібно-позолоченій ризі вагою 10 фунтів 6 зол.
6. Ікона Богоматері округлої форми у срібній ризі вагою 4 фунти.
7. Ікона Успенія Божої Матері в срібно-позолоченій ризі 84 проби вагою 2 фунти 6 зол. По низу ікони маємо цікавий надпис: «зображення і міра чудотворної ікони Успення Пресвятої Богородиці, яка знаходиться у Лаврі Києво-Печерській над царськими воротами».
8. Євангеліє піваркуша олександріївського паперу, висотою в аршин з четвертю, шириною в $\frac{3}{4}$ аршина, оправлене в мідні дошки, на яких п'ять фініфтяних іконок, оправлених у срібло, на середній написаний Спаситель, а на бічних Євангелісти, яке надруковане у Москві 1759 року.
9. Євангеліє оправлене у срібло, позолочені дошки, на яких на верхній посередині Спаситель, що сидить у славі, навколо нього — його муки, а по боках євангелісти. Внизу на дошці зображені: Богоматір, Іссей і 12 пророків (Москва, 1735).
10. Чаша золота вагою 82 зол. На ній знаходяться надписи: вгорі — «ядий мою плоть і пий мою кров і мають жінот вечний», внизу — «цей сосуд зроблений для церкви св. Андрія Первозванного і чесного Хреста в Опошні, із золотої шпаги жалуваній його Превосходительству флоту капітану, командиру і кавалеру Григорію Івановичу Тимченку на якій викарбовано: «за хоробрість і мужність у битві 7 червня 1788 року на лимані Очаковському, виготовлена 1811 року.
11. Срібно-позолочений потир вагою 2 фунта 57 зол. з надписом: «коштом і стараннями раби Божієї Марії Демяновни Тимченкової, в Опошньому 1739 р.».
12. Хрест срібний з п'єдесталом 1735 року, вагою 2 фунта 40 зол.
13. Хрест срібний з п'єдесталом і надписом: у містечку Опошні 1740 року вагою 1 фунт 14 зол.
14. Гробниця срібно-позолочена вагою 3 фунта 27 зол. із зображенням уверху розіп'яття Спасителя з поряд стоячими Богоматір'ю та Іоанном Богословом.
15. Гробниця срібна з трьох сторін позолочена із зображенням розіп'яття Спасителя вагою 1 фунт 15 зол. з надписом: «1748 р. з церковного срібла за церковні гроші до храму Андрія Первозванного, зроблена ця гробниця і бути оній в цій церкві ні від кого не порушими в вечние роди».
16. «Апостол» (Київ, 1738).

Спираючись на архівні матеріали, зокрема на відомості з «Полтавських Єпархіальних відомостей» можемо констатувати факт існування Андріївської церкви на місці Хрестовоздвиженської (1824-1833 роки) [1, с.121]. Хрестовоздвиженська церква 1798 року будівництва проіснувала до 1848 року. Знищена внаслідок пожежі, тобто проіснувала 50 років. Священнослужителями в ній були: Стефан Короставцов (помер у 1802 році), Іоанн Горковський (1806-1833 роки), Михайло Стришинський (вступив до церкви у 1834 році).

При Успенській церкві існувала церковно-приходська школа, яку відвідував Іларіон — влади́ка Полтавської єпархії. Вчителька цієї школи — Тетяна. Людкевич, яка закінчила Полтавське єпархіальне жіноче училище працювала плідно, з помітним досвідом. При цьому ж у дівчаток вела курси крою і шиття. Серед учнів церковно-приходської школи були єврейські діти (6 чоловік), які названі християнськими іменами: Олександра, Єлизавета, Софія [5, с. 518].

Троїцька церква

Церква на ім'я Пресвятої Трійці була кам'яною. Побудована у 1836 році на місці згорілої у 1811 році дерев'яної однокупольної церкви у формі хреста. Вона знаходилась на площі містечка, вирізнялась прекрасною архітектурою. Особливо величавим був купол та престол. У 1864 році було добудовано до кам'яної церкви дзвіницю, західна сторона якої підтримувалась колонадою. Церква і дзвіниця вкриті залізом, зовні й внутрішньо поштукатурені. Стіни церкви були товстими, тому церква мало вмщувала прихожан. Іконостас у ній був новим, але малого розміру, не відповідав висоті церкви, різьби і позолоти на ньому майже не було.

До числа цінних речей відносимо: плащаницю, вишиту золотом і сріблом на чорному бархаті. Посередині зображення лежачого в труні Спасителя, а по кутах св. Євангелісти. Плащаниця була досить давньою, але міцною. Ким подарована церкві й коли невідомо. Інші речі: хрест срібно-позолочений вагою 3 фунти, на якому зображено розп'яття Спасителя; гробниця срібно-позолочена вагою 4 фунти, на лицьовій стороні якої зображено «поломеніє» Спасителя в труну. Начинням церква не багата, тому що під час пожежі мало що вдалося врятувати.

Священниками при цій церкві були: протоієрей Іоанн Стришинський, Федір Григорович, Іларіон Григорович, Михайло Туницький (1861-1865 роки), Алексій Туницький (1865 рік, півроку). На 1870 рік — Харитон Захарович Чернишенко (з 1865 року).

У «Полтавських Єпархіальних відомостях» знаходимо звіт про діяльність товариства тверезості при Троїцькій церкві: «2 грудня 1910 року виповнилось 3 роки від часу відкриття товариства тверезості при Троїцькій церкві містечка Опішні Зіньківського повіту. Протягом року до нього записалось 94 чоловіка. Кожний з них отримав статут товариства, листок про шкоду пияцтва та «пам'ятку». Товариство головним завданням ставило відродити краще для народу християнське життя, закликаючи до тверезості. Цього слід досягти таким чином: проповіді проти пияцтва, народні читання, загальнонародні співи, безкоштовну роздачу листівок проти пияцтва, паломництво, видача для читання додому книг із бібліотеки [4, с.427-430].

Преображенська (Спасопреображенська) церква

Церква Преображення Господнього була дерев'яною, а побудована у 1852 році на місці згорілої від пожежі у 1848 році дзвіниці, однокупольна. Престолів у ній два: на ім'я Преображення і св. Христова Миколая. Останній розташовувався у правому північному куті. Церква й дзвіниця вкриті залізом, зовні та внутрішньо пофарбована фарбами. Вона має вигляд корабля є великою, міцною і величавою. Іконостас був новим, прикрашений живописом та позолотою і побудований відповідно до церкви.

Серед цінних речей церкви називаємо: 1. Євангеліє, надруковане в Москві 1748 року, оправлене в срібно-позолочені дошки з п'ятьма фініфтяними іконками, із яких на середній зображений Спаситель, а по кутках Євангелісти, вага срібла 11

фунтів. 2. Хрест срібний, позолочений, вагою 2 фунти, дуже давній. 3. Фелон золотої парчі, на опліччі якої вишито сріблом і золотом Преображення Господнє. 4. Плащаниця розшита золотом на малиновому оксамиті. Середню частину займає лежачий у труні Спаситель, а по кутках зображені Євангелісти. 5. Плащаниця є давньою, подарована поміщиком Яковом Івановичем Пашенком. При Спасо-преображенській церкві містечка Опішні зберігалася книга з давньою назвою «Синодик», написана священнослужителем ієреєм Стефаном Кириловичем, яка була власністю храму святого Преображення Господня 11 березня 1693 року [3, с. 121].

Церковнослужителями при церкві були: протоієрей Стефан Яснопольський, священник Григорій Іваницький, священник Андрій Станіславський, який переведений з Опішнянської Покровської церкви (1846-1855 роки), священник Флор Миколайович Смеречинський (вступив до церкви 1865 року).

Покровська церква

Церква Покрова Пресвятої Богородиці була дерев'яною, однокупольною і престольною, хрестоподібною. Побудована у 1760 році, з прибудованою до неї дерев'яною дзвіницею. Церква та дзвіниця вкриті листовим залізом, стіни і покрівля пофарбовані фарбами. Іконостас у недавній час поновлено позолотою і живописом. До числа цінних предметів церкви належать: ікона Пресвятої Богородиці у срібній ризі вагою у 3 фунти; Євангеліє оправлене фіолетовим оксамитом, з п'ятьма срібними на ньому іконками. На середній з них зображений Спаситель, а по кутках Євангелісти, надруковане у Львові 1644 року; Хрест срібно-позолочений з п'єдесталом, на якому зображено розп'яття Спасителя вагою 1 фунт 95 зол., подарований прихожанами у 1818 році; Гробниця бронзова позолочена, досить давня; Плащаниця розшита золотом по фіолетовому оксамиту із зображенням гробу Спасителя і по кутках — Євангелістів, подарована у 1851 році прихожанами. При церкві настоятелями були: священники Василій Лашовський, Севастіан Луб'яний, Андрій Станіславський (1820-1846 роки), Захарій Чернишенко (1847-1868 роки), Олександр Ананійович Шереметинський (з 1868 року).

Михайлівська церква

Церква святого архістратига Михаїла була дерев'яною, однокупольною, однопрестольною. Мала вигляд хреста з прибудованою до неї напівкам'яною дзвіницею. Церква побудована у 1785 році зусиллями приходу, а дзвіниця прибудована до неї у 1849 році, за кошти поміщика Стефана Коновалова. Церква і дзвіниця вкриті залізом та пофарбовані. Іконостас був величавий. Із речей церкви слід назвати такі: ікона Богоматері у срібно-позолоченій ризі, що знаходилась у кіюті в західному притворі, вагою 2 фунти. Риза виготовлена зусиллями поміщиці Марії Миколаївни Пашенко; Євангеліє розміром піваркуша, оправлене червоним оксамитом, на ньому знаходилась срібна ікона з викарбованим на ній образом святого Миколая, надрукована у Львові 1544 року, вага срібла 1 фунт 65 зол.; Чаша срібно-позолочена вагою 1 фунт 72 зол., на якій знаходився надпис: «подарована 1846 року козаком Григорієм Лохвицьким»; Хрест кипарисний, оправлений у срібло вагою 2 фунти, подарований монахом Салафіїлом 1777 року; Гробниця срібно-позолочена вагою 5 фунтів 72 зол.; Книга «Пентакостиріон» (Москва, 1746); два білети 4% — у 429 руб., покладені прапорщиком Окаровим у

1845 році, і в 100 руб. покладені поміщицею Тетяною Васецькою в 1854 році, перший на користь приходу, другий на користь церкви.

Священиками цієї церкви були: Іоанн і Олексій Базилевичі, Василь Якович Стефанович.

Михайлівська (Кладовищенська) церква

Церква побудована на кошти благодійних внесків мирян у 1867 році. Вона була дерев'яною, однокупольною, однопрестольною, невеликою за розмірами, мала вигляд хреста. Ця церква приписана до Троїцької церкви і знаходилась за межами містечка Опішні, але недалеко. Покрівля церкви вкрита залізом і пофарбована. Іконостаса тут не було [1, с.125].

Загалом слід відмітити, що мешканці Опішні не були заможними, але благочестивими та зацікавленими у величавості Божих храмів. Приходи названих церков мали утримання від одержаних благодійних внесків, від приватних пожалувань за требовиконання, які були мізерними. Приходські попечительства засновувалися при всіх церквах, але діяльність їх обмежувалась тільки піклуванням про церкву. Існували бібліотеки при церквах, фонди яких представлені церковно-богослужбовими книгами, давніми творами. При ремонтах і будівництві церков використовувалися не тільки власні прибутки, а й пожертвування, набуті через прохальні книги, зазначав священник Іоаким Пирський [1, с.128].

На всьому просторі розселення українців у будівництві церковних споруд панували спільні інженерно-конструктивні прийоми, спосіб виготовлення зрубів і верхів, декору різьблення як на архітектурних деталях, так і в іконопису й композиції іконостасів та настінних розписів; єдине розуміння в побудові плану в організації внутрішнього простору й вияв його в геометрії форм. Такі особливості архітектури та начиння характерні для описаних церков Опішні (Полтавщина) ХУІІІ-ХІХ століть. Отже, як бачимо, церкви завжди будували ретельно й із доброго дерева, каменю, дбайливо підтримували, тому церковних споруд збереглося на кінець ХІХ століття відносно більше, ніж виробничих чи господарських споруд. Це свідчить про вагомий роль культових споруд, які є складовою архітектурно-мистецької творчості народу, в житті мирян, суспільства загалом, також виявом їх ментальності.

Список використаної літератури

1. Краткие историко-статистические сведения о святых храмах местечка Опшны Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная, 1870. — Полтава: Типограф. Л.Фришберга. — С.111-128.
2. Логвин Г. Культурні споруди в Україні / Г.Логвин // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Кн.2. — Опішне: Українське народознавство, 1999. — С. 417-462.
3. Местечко Опшны Зеньковского уезда Полтавской губернии (археографический этюд) // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная, 1901. — Полтава: Типограф. Л.Фришберга. — С. 119-124.
4. Отчет о деятельности общества трезвости при Троицкой церкви м.Опшны Зеньковского уезда за 1910 год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная, 1911. — Полтава: Типограф. Л.Фришберга. — С. 427-430.

5. Посещение преосвященным Илларионом местечка Опошни Зеньковского уезда // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная, 1892. — Полтава: Типограф. Л.Фришберга. — С. 518-519.
6. Степовик Д. Національні особливості храмовлаштування / Д.Степовик // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Кн.2. — Опішне: Українське народознавство, 1999. — С. 463-485.
7. Ульяновська С. Церква в етнічній історії України / С.Ульяновська // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Кн. 2. — Опішне: Українське народознавство, 1999. — С. 403-416.
8. Церкви старинной постройки в Полтавской Епархии. Список составленный по клировым ведомостям 1886 года Порфырием Мартыновичем и Василием Горленком // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная, 1888. — Полтава: Типограф. Л.Фришберга. — С. 613-615.

Л.И. Шаповал

ИЗ ИСТОРИИ ЦЕРКВЕЙ ОПОШНИ (ПОЛТАВЩИНА) В XVIII-XIX ВЕКАХ ЗА МАТЕРИАЛАМИ «ПОЛТАВСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ»

Автор статьи описывает церкви Опошни Зеньковского уезда Полтавской губернии в XVIII-XIX веках, используя малоизвестные аспекты региональной истории, которые размещались на страницах Полтавских епархиальных ведомостей во второй половине XIX века. Акцентируется на важной роли культовых сооружений, составной части архитектурно-художественного творчества верующих, результатом их менталитета. Отмечается, что сведения Духовного Правления, от которого зависели Опошнянское духовенство и церкви, были ограниченными через недостаточное количество источников.

Ключевые слова: *церковь, церковные сооружения, епархия, духовенство, митрополия, евангелие, метрика, икона, крест, гроб, священник.*

L.I. Shapoval

FROM THE HISTORY OF CHURCHES IN OPISHNYA (POLTAVA GOVERNORATE) IN THE 18-19TH CENTURIES ON THE MATERIALS OF THE POLTAVA DIOCESAN GAZETTE

The article presents the description of the churches in Opishnya of Zinkivsky County (Uezd) of Poltava Governorate in the 18-19th centuries based on the little-known aspects of regional history that were covered on the pages of the Poltava Diocesan Gazette in the second half of the 19th century. The importance of church buildings as a part of architectural and artistic creativity of the believers and the manifestation of their mentality is emphasized. It is noted that the information given by the Spiritual Board that coordinated the Opishnya clergy and churches was insufficient because of the limited number of sources.

Keywords: *church, church buildings, the diocese, the clergy, the metropolia, gospel, the metric, icon, cross, coffin, the priest.*

Надійшла до редакції 12 жовтня 2011 року

ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВ'Я НА МАШІВЩИНІ

У статті досліджується історія православної церкви в Машівському районі Полтавської області в контексті існування її храмів та діяльності священнослужителів з XVIII століття і до сьогодні.

Ключові слова: православна церква, храми, священнослужителі.

Більше від тисячі років існує православ'я в нашій країні. Протягом століть воно відіграло значну роль у державотворчих процесах і консолідації народу в скрутний час. І сьогодні більшість українців вважають себе православними. Водночас, у порівнянні з минулими часами, церква вже не має вагомого впливу на суспільство. Більше того, в Україні вона переживає розкол, кількість її дійсних adeptів зменшується. На таке становище значною мірою вплинула попередня владна політика щодо Російської православної церкви (РПЦ). Тому корені сучасного варто шукати в минулому.

Мета нашого дослідження — вивчення становлення й розвитку православних церков на території Полтавщини, зокрема на Машівщині. Історія православ'я на Полтавщині — тема не нова, окремі її аспекти вже досліджувалися істориками. Так, у працях В. Ревегука [13] і Ю. Волошина [3] показано процес відновлення церковного життя на Полтавщині в умовах окупації та діяльність РПЦ у період виокремлення УАПЦ. Робота В. Пашенка [7] характеризує державну політику щодо церкви в роки радянської влади. Певні фактичний матеріал та інформація з історії міст і сіл краю наявні в енциклопедичних довідниках «Полтавіка» [8], «Полтавщина» [12] та з «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область» [4]. Інформацію про становлення православ'я й розбудову церковного життя в Машівському регіоні отримано з клірових книг Полтавської єпархії [5; 6] та «Полтавских епархиальных ведомостей» [9; 10; 11], які містяться в Державному архіві Полтавської області. Втім, окремих робіт, у яких би висвітлювалося православне минуле саме Машівщини, немає. У зв'язку з браком наявної літератури і джерел з теми ми послуговувалися свідченнями очевидців подій та матеріалами, наданими краєзнавцями сіл Базилівщини, Ряського, Машівки, Нового Тагамлика. Саме факт малодослідженості спонукав нас до вибору заявленої теми публікації та визначив її завдання: опрацювати наявні літературу і джерела з теми; зібрати свідчення жителів регіону про історичне минуле РПЦ; проаналізувати еволюцію православної храмової мережі на території району; простежити вплив владної політики на становище православної церкви на Машівщині.

Сьогодні достеменно невідомо, коли була вперше хрещена територія нинішньої Полтавщини. Є відомості про існування в середині XI століття окремої Переяславської єпархії, а отже, щонайменше великі населені пункти повинні були мати власні храми. Після монгольської навали наш край, межуючи із Диким полем, був прикордонним, а тому перебував у занепаді. Територія нинішньої Машівщини була рідко заселена. Зростання людності розпочалося в період XIV — на початку XVI століття. На цей час припадає посилення польсько-литовських

впливів і наступ католицизму. Найбільший його розмах спостерігається в першій половині XVII століття. На землях князя Я. Вишневецького, а саме в Лубнах та Снітині, будуються костьоли. Тому припускаємо, що найбільш ревні православні люди, які хотіли уникнути покатоличення, стали переселятися на південь нинішньої Полтавщини.

Події кінця XVI — XVII століть привели в край козацтво — носіїв переважно православної культури, а згодом регіон потрапляє під вплив православної Російської імперії. У 1731–1738 роках за наказом царського уряду на території Машівщини будується одна з найбільших фортифікаційних споруд. Будівництво лягло на плечі українських селян, яких нерідко примусово переселяли на нові місця. Залишки фортеці збереглися біля с. Ряське, на узбережжі р. Орелі. Всередині фортифікаційної будови було закладено двори. Саме там була заснована і перша Ряськівська церква Божої Матері з дзвіницею. Держава дбала про забезпечення храму образами, одягом для священиків, книгами та «всім належним» [1, с.217–218]. Рясчани і сьогодні впевнено показують на те місце, де ще й зараз забороняють зводити будинки. Приблизно в той же час була закладена православна споруда і в с. Мала Нехвороша.

З просуванням Російської імперії на Південь та ліквідацією залишків української державності у 1775–1776 роках формується нова єпархія — Слово'яно-Херсонська, до складу якої увійшла значна частина полтавських земель. Із 1784 року до єпархії, окрім 15 повітів, увійшов і Костянтиноградський, на території якого знаходилися і перші поселення нинішньої Машівщини. Останнє територіальне розмежування, завдяки якому було створено Полтавську єпархію, відбулося за указом Синоду від 17 грудня 1803 року. Межі її збіглися з кордонами створеної у 1802 році Полтавської губернії. Новостворена єпархія досить швидко розвивалася. У 1824 році вона мала вже 1030 церков. У цей період зростає кількість храмів і на території Машівщини. У ході колонізації землі разом із селянами царська влада щедро роздала панам, передусім лояльними до царату. Нові господарі були значною мірою організаторами культурного, духовного життя, а тому нерідко будували за власні кошти храми. Саме так у середині XIX століття було закладене будівництво кам'яної церкви Вознесіння Господнього у селі Новий Тагамлик, яке завершилося у 1855 році. Храм розташовувався у центрі села, в мальовничому місці, тому споруду видно було навіть із сусідніх поселень. Церква збудована паном Джунковським за проектом петербурзького архітектора. Вона мала чотири білі каплиці по кутах в огорожі. У середині їх красувалися художні розписи у стилі італійського ренесансу. Старожили згадують кам'яні половецькі баби на території храму.

Церква була огорожена міцними, металевими решітками чудової форми. Із північної сторони, глибоко під церквою, знаходилася панська усипальниця. До неї вели дубові двері та сходи. Під склепом у герметичних саркофагах покоїлася рідня самого князя Джунковського, зокрема поховання його доньки Ольги. Другу усипальницю було побудовано за брамою огорожі з південної сторони від річки, за двором церкви [18]. При церкві діяли: церковна бібліотека, недільна школа, міністерське двокласне училище з релігійним відділенням. Цей храм був центром культурного і релігійного життя не тільки Нового Тагамлика, а й навколишніх сіл. До Новотагамлицької парафії у 1859 році належали жителі сіл Паськівки, Сухоносівки та Василівки (Вільного). На жаль, вона була знищена в 1985 році.

У Селещині, незважаючи на те, що село інтенсивно розбудовувалося в кінці XIX століття, власного храму не було. Його мешканці відносилися до Базилівщинської парафії, в якій дерев'яний храм (О. Невського) побудовано у 1884 році. А вже у 1895 році закладено новий цегляний храм – Казанської Божої Матері, який відкрився в 1905 році. Церква здавалася великою, оскільки стояла на височині. Із дзвіниці з 18 дзвонами в ясну погоду можна було побачити церковні споруди Полтави. При храмі діяла церковнопарафіяльна школа на чотири класи (нині це частина Базилівщинської школи) [14; 15], яка була для Селещини замала. Тому місцева поміщиця Хілкова після закінчення польових робіт у 1912 році за допомогою місцевої громади розпочала будівництво ще однієї школи.

У Рясках у 1885 році замість старого храму XVII століття була побудована церква Вознесіння Господнього [10, с.89]. У цій парафії на честь коронації Миколи II була відкрита в 1897 році ще й Миколаївська церква, до неї віднесли жителів Новогригорівки, Громаківки, Маркової Гірки. Священиками були Іван Юзефович і Георгій Леусов. Усього до парафії входили 3105 віруючих чоловіків і 3080 жінок [5, с.244]. У селі Ряске з 1890 року при Вознесенській церкві існувала школа. Викладали в ній священнослужителі Іван Романовський та Іван Клепачевський, крім них учителем була Пелагея Чубова [5, с.260].

Поблизу Машівки (село Жуківка) в 1897 році на кам'яному фундаменті була збудована дерев'яна Миколаївська церква. До цієї парафії належали жителі Машівки, Герівки, Яковлівки, Коновалівки, Новогригорівки, Володимирівки (821 чоловік і 788 жінок). Церкві належали 1-1/2 десятини присадибної й 33 десятини навколишньої землі. Першим священиком став Кирило Войтенко, псаломщиком — Іоан Хілецький, заштатним псаломником – Тит Здоров. Церковним старостою обрали селянина Михайла Займака. При церкві діяла жіноча церковна школа [5, с.261].

У 1892 році побудовано церкву Різдва Іоана Предтечі у Дмитрівці. Її споруда збереглася і до сьогодні, хоча й використовувалася за радянської влади не за призначенням — під клуб, а пізніше комору. Через два роки будується дерев'яна Троїцька церква в Малій Нехворощі. При ній традиційно діяли бібліотека, школа грамоти та земське училище [9, с.81–84]. У с. Михайлівці школа існувала з 1891 року при церкві О. Невського. Законотителем був священик Іван Кобзарев, учителем — псаломник Петро Гонтаревський [6, с.303]. Як бачимо, православна церква, крім релігійних, виконувала ще й освітні функції. Священики приділяли увагу освіті, вихованню молодого покоління.

У 1900 році господар цегельного заводу купець Лев Колесников побудував церкву в селі Іванівці (Латишівці) до цієї парафії належали жителі Іванівки (Латишівка), Тимченківки, Тагамлика-1 (Щербанів), Коновалівки-2 (Сухоносівки), Яківлівки, Носівки. При храмі діяла жіноча церковнопарафіяльна школа [16; 20].

На початку XX століття взаємовідносини церкви та держави можна характеризувати як єдиний організм, і церква всіляко освячувала ініціативи й політику самодержавства. Духовенство зобов'язувалося стежити за революційними і національно-визвольними рухами та інформувати поліцію. Було заборонено будувати церкви й малювати ікони в українському стилі. Але серед духовенства існувала значна кількість людей, які намагалися надати церкві українського характеру. З початку революції 1905 року духовенство та парафіяни виступали за право звертатися до Бога рідною мовою. Почали з'являтися церковні

книги українською мовою. Проте Св. Синод майже не реагував на такі вимоги віруючих. Усе це значно загострювало стосунки громади і церкви. Про настрої селян свідчили події, які відбулися через 15 років, з утворенням УАПЦ, яка відразу здобула визнання значної частини українців Машівщини.

Після революційних подій 1917 року відбулися зміни в церковному житті краю. З ініціативи єпископа Полтавського Парфенія (Левицького) у центрі губернії відбувся Єпархіальний Собор духовенства Полтавської єпархії, який прийняв постанову про українізацію церкви та встановлення традиційного церковного устрою в Україні. Єпископ Полтавський Парфеній став першим пастирем незалежної Української церкви, згодом почала формуватися нова церковна ієрархія. Однак цей процес призупинився після встановлення більшовиками контролю над Україною, які поволі стали проводити антицерковну політику. Під час громадянської війни та червоного терору церква зазнала значних моральних, матеріальних і людських втрат. Церковнослужителі оголошувалися ворожими пролетаріату контрреволюційними елементами, нерідко усувалися фізично. Зокрема, сумною була доля К. Войтенка, священника церкви Вознесіння Господнього села Кошманівки Машівського району, який був замордований владою у 1918 році, а В. Войтенко – у 1922 році. За спогадами місцевих старожилів відбулися погроми Новотагамлицької та Жуківської церков. Можна припустити, що такою була доля більшості храмів регіону [7]. Навчальні заклади при всіх храмах Машівщини припинили свою діяльність, на їх базі відкривалися й діяли радянські школи.

Проте більшовики не мали змоги повністю покінчити з релігією і церквою. Люди у своїй масі, особливо жінки, залишалися віруючими, тому частина православних громад отримала дозвіл на діяльність. При цьому громади РПЦ співіснували й діяли поряд із громадами УАПЦ. Так, продовжували діяти церкви у селі Базилівщині, Новотагамлицька церква. У селі Жуківка (Машівка) продовжувала діяльність Миколаївська церква. Священником місцевої громади був Федір Стрижак. Він закінчив Полтавську духовну семінарію і в 1925 році висвячений на священника УАПЦ, був місцевим жителем і, за спогадами людей, користувався авторитетом та довірою віруючих. Дияконом з 1924 року працював також місцевий житель Тихін Оніпко [19]. До 1928 року діяла громада УАПЦ у селі Мала Нехвороща при Троїцькій церкві. Керівниками громади були місцеві жителі – Андрій Герасименко і Пилип Жовницький, священником — Симон Войтенко [21].

Після короткого часу відносної толерантності більшовики розпочали терор проти православної церкви, особливу увагу при цьому приділяючи священникам і активістам УАПЦ. У Машівському районі у ході цих подій було репресовано значну кількість віруючих, тільки священників — близько 20 [7]. Зокрема, у Машівській громаді були заарештовані Федір Стрижак (священник місцевої громади УАПЦ), Тихін Оніпко (диякон), Павло Хобта (у минулому чернець, охоронець місцевої церкви). Судова трійка Колегії ДПУ УСРР в 1930 році осудила Стрижака до розстрілу (вирок виконано в Полтаві), Оніпка — до 5 років позбавлення волі, а Хобту — до 7 років позбавлення волі [19].

Після арештів 1929–1930 років та ліквідації УАПЦ місцеві громади на Машівщині продовжували свою діяльність як громади РПЦ. Проте місцеве керівництво та органи ДПУ намагалися всіляко завадити й цій діяльності. Між

віруючими і новим священиком не було згоди та довіри. За таких обставин Машівська Миколаївська церква припинила свою діяльність. Пізніше дзвіниці були зруйновані, дзвони скинуті й відправлені на переплавку. Рішенням місцевих властей було розпочато перебудову церкви у селищний клуб. Церква була дерев'яною, тому вирішили її обкласти цеглою. Для цього в 1937 року було розібрано церкву Казанської Божої Матері у селі Базилівщина. Ще живі люди, котрі пам'ятають, як із церкви скидали один за одним 18 дзвонів, луна від них ішла на все село. Багато людей плакало. Із цегли цієї церкви було «окультурено» центр Машівки, нею обкладено стіни клубу і побудовано нинішню школу естетичного виховання. По-господарському поставилися і до унікальної огорожі ручної роботи. Із неї були зрубані хрести, а саму огорожу використали пізніше, обгородивши територію будинку на вулиці Жовтнева, де проживало місцеве керівництво. Ще десять років тому на територію колишнього райкому партії можна було зайти через ковану церковну хвіртку. Цвинтар біля церкви було сплюндровано й засаджено парком. Аналогічною була доля і церкви Іоана Предтечі у Дмитрівці.

Того ж 1929 року були заарештовані та засуджені трійкою церковні активісти й діячі УАПЦ у селі Михайлівці: Григорій Бринза, Іван Бринза, Пилип Сибірний, Федір Сибірний. Усі отримали по 10 років ув'язнення. Покарання відбували в Архангельській області, з ув'язнення ніхто не повернувся. У селі Павлівці в лютому 1930 року був засуджений до 5 років ув'язнення Степан Чеснійший, місцевий священик. Церкви по селах були закриті [2]. З усіх церков Машівщини вціліла лише церква у Новому Тагамлиці, втім службу правити в ній заборонили.

З початком Другої світової війни та в роки німецької окупації закриті раніше храми відчиняються. В перший рік окупації німці дотримувалися політики невтручання у внутрішньоцерковні справи, що сприяло відродженню релігійного життя. На території Машівщини восени 1941 року з ініціативи віруючих відновили діяльність церкви у Машівці, Новому Тагамлику та в Ряському. Церкви відкривалися в старих церковних спорудах, як це було в Новому Тагамлику, або в перебудованих приміщеннях. Так, у Машівці (Жуківці) церква була відкрита в будинку культури, який був колись переобладнаний з церкви. Предмети культу та ікони місцеві жителі зносили здому. Старожили пам'ятають, що під час війни не проводилися вінчання, а от померлих завжди проводжали в останню путь із відправленням служби священиком [21].

Із поверненням у 1943 році радянської влади на Полтавщину керівництво на місцях продовжувало діяти за старим сценарієм, церкви відразу закривали, а священиків виганяли. Якщо ж церква і продовжувала діяти, то в її роботу постійно втручалася влада. У Новому Тагамлиці й Ряському служба продовжувалася, а от Миколаївська церква у Жуківці з 1945 року знову була переобладнана під клуб [17; 22]. У 1947 році віруючі добилися дозволу на обладнання молитовного будинку на вул. Жовтневій, біля парку на території Машівської школи. Місцевими активістами стали Ганна Скрипник, Марія Тютюнник, Поліна Тютюнник, Кирило Матяш, Поліна Химич, Олена Займак [22]. Із приїздом у 1953 році до Машівки із Дніпропетровщини отця Семена (Семена Вітнева) серед парафіян розпочалася робота зі збору коштів на будівництва нового приміщення церкви, і згодом будівля була зведена по вул. Фрунзе (тепер будівля пожежної частини). Священик був колишнім учителем і директором школи, мав вищу освіту, закінчив духовну

семінарію. Ця людина користувалася великим авторитетом. Місцева влада дуже ревно ставилася до діяльності нового священика, у діяльність церкви постійно втручалися, стягували всілякі грошові побори, а в разі відмови погрожували закрити церкву [22].

У 1960-і роки різко посилюється тиск на релігію. У 1960 році була знята з державної реєстрації громада села Дмитрівки. Спочатку у церкві знову зробили сільський клуб, а з 1979 року будівля використовується як колгоспна комора. Була знята з реєстрації й церковна громада Нового Тагамлика, проте храм діяв до кінця 1970-их років. Припинила свою діяльність церква у Ряському. Приміщення передали на баланс селищної ради. Жирківська церква діяла до 1962 року, була знята з реєстрації після влучення в неї блискавки. У 1975 році при 52 зареєстрованих громадах РПЦ в області нараховувалося сім «безрелігійних районів». Серед них і Машівський, хоча в Новому Тагамлиці діяла ще Вознесенська церква. Вона була знищена (підірвана вибухівкою) в 1985 році [16; 20].

В умовах загострення кризи кінця 1980-их років у суспільстві зріс інтерес населення до релігії та до православ'я зокрема. Перебудова зняла заборони на розповсюдження релігійної літератури, проповіді, місіонерську діяльність. Тому після розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності України різко збільшується кількість храмів. У Машівському районі, а саме у Машівці, впродовж 1991–1992 років тривала активна робота з відродження церкви Св. Миколая, у приміщенні якої на той час там діяли районний будинок піонерів і районна бібліотека. Після відродження храму в Машівці реєструються громади в інших селах району: в Кошманівці – в 1996 році, в Новому Тагамлиці й Ряському — в 1997 році, у Дмирівці та Кустолово-Суходілці — в 1998 році, у Базилевщині – у 2003 році. Цей процес триває і до сьогодні. Більшість населення, яке є прибічником православ'я, не ідентифікують церкву за належністю до Київського чи Московського патріархату. Кількість православних віруючих, які регулярно відвідують церкву, — відносно невелика. Наприклад, у сьогодні найбільшій Святомиколаївській церкві Машівки таких не більше ніж 60 чоловік, здебільшого це жінки. Тоді як у 1898 році, при значно меншій кількості населення, таких було 1609, а найбільшу колись церковну громаду у Ряському (6185 осіб) зараз постійно відвідує не більше ніж 50. Значна кількість людей у храмах збирається тільки на великі релігійні свята, що свідчить передусім про традиційний характер вірувань, ніж про світоглядні переконання віруючих.

Насамкінець зазначимо, що православне християнство протягом століть відіграло визначну роль у духовному житті мешканців Машівщини. Його поширення в регіоні йшло паралельно з його заселенням. Перші храми були побудовані у XVIII столітті, проте більшість храмів збудовано у XIX – на початку XX століття за кошти громад або місцевих меценатів. Найбільшими були споруди церков Вознесіння Господнього (село Новий Тагамлик), Казанської Божої Матері (Мокрий Тагамлик (Базилівщина)). Найчисельнішою була громада у селі Ряске. Саме навколо храмів зосереджувалося культурне життя майбутніх машівчан, при них діяли школи і бібліотеки. Священик на селі користувався довірою та авторитетом. Проте церква одночасно виступала і як головний ідеолог самодержавства, тому на початку XX століття поступово втратила свій вплив на українське селянство.

Після революції 1917 року, в роки українських державотворень, за першої нагоди в селах Машівщини утворюються громади УАПЦ. Їх діяльність продовжувалася до 1929 року, доки майже всі священики й активісти були знищені комуністичним режимом за сфабрикованими звинуваченнями у контрреволюційній діяльності. Повне знищення церковного життя відбулося у 1937 році в ході «безбожної п'ятирічки». На території Машівщини церква вціліла лише в Новому Тагамлиці. У роки війни була відновлена діяльність трьох церков, вони діяли як храми УАПЦ. Після повернення радянської влади були реорганізовані у громади РПЦ. Крім цих храмів, були зареєстровані громади ще в кількох селах. Факти свідчать, що наступ на релігію не припинявся ніколи, він лише періодично то пом'якшувався, то ставав жорсткішим. У 1975 році Машівський район разом із десятком інших районів був зарахований до «безбожних», хоча в Новому Тагамлиці церква діяла до 1985 року. Після проголошення Україною незалежності починається процес відродження церковного життя. Під храми було передано споруди, які були на балансі селищних рад, але цим не було компенсовано втрати православної церкви, які були нанесені протягом радянського періоду. За чисельністю реально діючих віруючих церкві не вдалося відновити свої позиції і у суспільстві. Однією із причин є ворожнеча УПЦ КП і УПЦ МП та певні стереотипи, які залишилися з часів СРСР. Проте більша частина населення району все ж вважає себе православними.

Список використаної літератури

1. Білоусько О.А., Мирошніченко В.І. Нова історія Полтавщини кінець XVI — поч. XVIII ст. — Полтава: Оріяна, 2003. — 387 с.
2. Біографічні довідки репресованих діячів релігійних культур та віруючих. (http://poltava-repres.narod.ru/cerkva/biogr_dovid.htm).
3. Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944) / Юрій Володимирович Волошин. — Полтава, 1997. — 128 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. — К.: УРЕ, 1967. — 1028 с.
5. Клировая книга Полтавской епархии на 1902 год. — Полтава: Литография А.Т. Фришбергъ, 1902. — 261 с.
6. Клировая книга Полтавской епархии на 1912 год. — Полтава: ХСІІ, 1912. — 303 с.
7. Пащенко В.О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років) (http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2005_19/19/paschenko.pdf).
8. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 т.: Т.І. Релігія і церква / [Гол. ред. О.А. Білоусько]. — Полтава: Полтавський літератор, 2009. — 755 с.
9. Полтавские епархиальные ведомости. — 1863. — №1. — С.81–84.
10. Там само. — 1907. — №3. — С.89–94.
11. Там само. — 1895. — №8. — С.94–126.
12. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / [За ред. А.В. Кудрицького]. — К.: УЕ, 1992. — 1024 с.
13. Ревегук В.Я. Полтавщина в роки Другої світової війни / (http://orthodox.pl.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=82:uapc-v-chasi-okupaciyi&catid=43:propovidi&Itemid=57).
14. Свідчення Брах С.М.
15. Свідчення Гизили А.В.
16. Свідчення Довгої П.П.

17. Свідчення Займак Т.В.
18. Свідчення Миланича О.Г.
19. Свідчення Оніпка М.Т.
20. Свідчення Приходько Г.В.
21. Свідчення Решетило А.В.
22. Свідчення Скрипника В.С.

Р.А. Ситарчук, А.Ю. Мельничук

ИСТОРИЯ ПРАВОСЛАВИЯ НА МАШЕВЩИНЕ

В статье исследуется история православной церкви в Машевском районе Полтавской области в контексте существования ее храмов и деятельности священнослужителей с XVIII века и до сегодня.

Ключевые слова: *православная церковь, храмы, священнослужители.*

R. A. Sitarchuk, A. J. Melnychuk

HISTORY OF ORTHODOXY IN MASHIVSCHYNA

The article examines the history of the Orthodox Church in Mashivsky District of Poltava Region in the context of the existence of its churches and clergy from the 18th century until today.

Keywords: *the Orthodox Church, churches, clergymen.*

Надійшла до редакції 15 вересня 2011 року

Національні меншини в Україні

УДК 63.3(2)622.5

В.Є. Поляков

ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ОКУПАЦІЇ КРИМУ ТА ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ 1941-1944 РОКІВ

До теперішнього часу вклад етнічних євреїв у партизанський рух Криму ще не розглядався. У роки другої світової війни через цілу низку суб'єктивних чинників значна частина єврейського населення півострова не мала можливості евакуюватися і стала жертвою Голокосту, але і при цьому ніколи не порушувалося питання про те, чи можна було врятувати людей і що для цього робилося.

Ключові слова: війна, євреї, партизани, Крим, Голокост, евакуація.

Сімферополь був зайнятий окупантами лише на четвертий місяць війни. До цього часу вже була відома трагедія, що ввійшла до історії людства під назвою Бабин Яр, яка була повторена в кожному місті України за тим же сценарієм. Про те, що чекає євреїв на окупованих територіях, прекрасно знали в ЦК КПРС, але не було жодної директиви про те, щоб врятувати єврейське населення тих областей, які можуть бути зайняті окупантами. Більше того, безпосередньо в Криму власті перешкоджали масовій евакуації населення. Через географічне розташування півострова жителі Криму не мали можливості самостійно відступати на схід, оскільки Перекопський перешийок знаходився в руках противника й евакуація могла здійснюватися лише морем або через Керченську переправу. У цих умовах, коли постало питання про те, що рятувати — людей або устаткування заводів — власті без коливань вибрали друге.

Лише ті євреї Криму, які були пов'язані з роботою на підприємствах всесоюзного значення, отримували талон на евакуацію — талон на життя. В результаті на території Кримського півострова було винищено понад сорок тисяч євреїв і шість тисяч кримчаків, реліктового народу, що проживав лише в Криму [3, с.6].

Як показав аналіз спогадів мешканців Сімферополя, що пережили окупацію, про проблему майбутнього геноциду люди навіть не замислювалися. До того ж багато хто мав досить позитивний досвід спілкування з німецькими військами на самому початку Громадянської війни.

Так, окупація не обіцяє нічого доброго, але і, судячи за тим, що було в 1918 році, не було нічого надординарного.

Перші вісті про геноцид прийшли до Криму після того, як у зайнятому окупантами Генічеську були розстріляні всі євреї. Ймовірно, це сталося 16 вересня 1941 року. Інформація про це через біженців потрапила спочатку до тих, хто

знаходився на Арабатській стрілці, а вже звідти за принципом «з вуст у вуста» до Сімферополя.

На жаль, ні власті, ні населення на це ніяк не відреагували. Втім, Іван Андрійович Козлов у своїй книзі «В Кримському підпіллі» згадує про ці дні так: «24 вересня. Міськом партії отримав секретну директиву — негайно евакуювати всіх небоеспроможних комуністів» [7, с. 11].

Комуністів рятувати треба, а ось про євреїв ні слова. Далі наводиться його діалог з дружиною: «Я вирішив залишитися з підпільниками. — А що робити мені? — Ти єврейка і тому не можеш залишатися зі мною» [7, с. 13]. Значить, серед партійних працівників тієї пори все ж було чітке розуміння того, що станеться з приходом окупантів, і відносно своїх рідних вони заходи безпеки вживали.

1 листопада 1941 року німецько-румунські частини входять до Сімферополя. Вже наступного дня свідки описують таку картину: «2 листопада. У дворі пожвавлення. Одна жінка розповідає: «Панове, я можу повідомити вам приємну новину, є наказ Гітлера, в якому говориться, що він воює не з нами, а з жидами і комуністами. Були такі, хто, почувши це, раділи, цілувалися і обнімалися» [5, арк. 112].

10 листопада стали створюватися органи місцевої національної самоврядності — татарські, болгарські, грецькі, українські комітети, серед них комітет з керівництва діяльністю єврейських общин. Головою комітету став скрипаль з оркестру кінотеатру «Більшовик» Бейлісон. Була організована «рада євреїв», через яку вирішувалися всі організаційні питання.

Завдання ради були найрізноманітніші. Одного дня членові ради, якомусь Браніцькому, наказали знайти і принести п'ять золотих годинників. «Якщо завтра до шостої вечора наказ не виконаєш, ти нам не потрібний». Браніцький обійшов усіх родичів, але зібрав лише чотири, які й приніс. Годинники у нього забрали, але після нетривалої наради наказали принести п'ять. На заперечення, що він не зможе цього зробити, його тут же жорстоко побили і викинули на вулицю [5, арк. 35].

Головна ж робота комітету полягала в налагодженні суворого обліку всього єврейського населення Сімферополя, і робота ця була виконана найбільш ретельним чином. Думається, що якби сталося так, що радянські війська раптом до кінця листопада звільнили Крим, то всі члени комітету за співпрацю з окупантами були б репресовані НКВС, як це згодом сталося зі всіма членами мусульманського, болгарського та інших комітетів.

Реєстрація євреїв проходила у дворі колишньої міліційної їдальні біля базару. Співробітники перевіряли паспорти, записували ім'я, прізвище, адресу, рік народження. Після реєстрації всі євреї повинні були носити знак Соломона величиною 10 см² [5, арк. 113].

Всі євреї Сімферополя були зобов'язані щодня приходити в общину, звідки їх направляли на різні малокваліфіковані роботи: щось вантажити, прибирати в громадських туалетах, чистити картоплю на консервному заводі. Надходили накази зібрати десять костюмів із коверкоту, потім зібрати стільки-то посуду, стільки-то подушок і т.д.

Працівники комітету метушилися, виконуючи один наказ за іншим, ще вірячи в свою потрібність властям і відганяючи найстрашніші думки. Не обмежуючись цими завданнями, представники комендатури самі стали їздити по єврейських

квартирах і забирати речі, що сподобалися. Постійно виникали інциденти, пов'язані з биттям євреїв. Приводом найчастіше служило те, що людина із зіркою йшла по тротуару. Виявляється, це було суворо заборонено. Побачивши таке «порушення порядку», німецький солдат або офіцер одразу бив «порушника».

10 грудня на стовпах і огорожах з'явився наказ про те, що всьому єврейському населенню, незважаючи на вік, слід з'явитися в медінститут або в будівлю колишнього обкому, маючи із собою носильні речі й на п'ять днів запас продуктів. Збереглися спогади людини, яка пройшла всю цю страшну дорогу.

«При вході в обком партії у вестибюлі сидів перекладач — німець і двоє росіян-поліцейських. Вони забрали паспорт і документи. Ми ввійшли до внутрішнього дворика. Один мій знайомий привіз речі на двох лінійках та вимагав розписку. Йому сказали, що речі відправлять окремо й жодної розписки не дали. Люди прибували, але німці постійно по сорок чоловік кудись відвозили. Дітей відправляли окремими партіями. Потім прийшов офіцер і відібрав молодих дівчат.

Нарешті й мене посадили в автобус. Сорок чоловік охороняли всього два солдати, але задушити їх нам навіть не прийшло в голову. На шосе Феодосії, на повороті на Червону Гору, стояли люди, вони махали нам і кричали: «Прощайте!».

Нас привезли на тринадцятий кілометр. Там уже стояли військовополонені з лопатами, і я зрозумів, що вони закопуватимуть трупи. Напроти нас стояли кулемети. Я побачив в натовпі дві своїх сестри й одну двоюрідну. З рову вже доносилися стогони та крики. Німець підвів мене до купи одягу і змусив вантажити речі на машину. Це були піджаки, хустки, жіночі кофтини, взуття.

У мене з'явилася думка тікати. Закінчивши вантаження, я зарився в ці речі. Машина рушила. Почекавши декілька хвилин, я висунув голову, в кузові нікого не було. Прихопивши чесь пал'то, біля Сергеевки я вискочив з машини» [6, арк. 113-116].

Чому люди так покірливо йшли на реєстрацію, а потім і на смерть? Мимоволі згадується, про те, як перед розкуркуленням багато кримських селян: росіяни, кримські татари — буквально напередодні вирушали з села. Хто до Сімферополя, хто до Євпаторії, а хто й далі, за межі півострова, і цим вчинком вони кардинально міняли своє життя. У хід ішли всілякі липові довідки. У людей спрацьовував інстинкт самозбереження.

Треба сказати, що процес цей був повсюдний. У ту пору до Сімферополя хлинула безліч українців, що рятувалися від розкуркулення. Вони селилися за залізницею, заснувавши селище із самотньою назвою Українка. Примітні й назви виниклих там вулиць — Київська, Харківська, Полтавська.

Чому ж цей інстинкт самозбереження не спрацював в 1941 році? Відповідь мені вбачається в тому, що справа тут не в національному менталітеті. Ті ж євреї в страшні роки погромів створювали загони самооборони і деколи давали таку відсіч, що число загиблих нападаючих навіть перевищувало число жертв погрому.

На мій погляд, річ у тому, що останні півтора десятки років проживання в тоталітарній, поліцейській державі, яким був Радянський Союз, з його безкінечними викриттями то «правих», то «лівих» ухильників, з судами над шкідниками, шпигунами й іншими «ворогами народу» в радянських людей повністю придушили волю та інстинкт самозбереження.

Примітно, що коли чотири роки опісля в аналогічному становищі виявилися кримські татари, то вони повелися точно так же. Навіть ті, кого за добу, за дві попереджали про грядущу депортацію, нічого не зробили!

З іншого боку, в 1927-1930 роках суспільна свідомість з розумінням ставилася до втікачів. У ті роки не було прийнято задавати зайвих питань, кожен повідомляв про себе рівно стільки, скільки вважав за потрібне.

Усі подальші роки радянською владою була створена система тотального стукацтва. Саме тоді з'явився термін «сексот» — ця абревіатура означає «секретний сотрудник» ДПУ, а потім НКВС. Нічого не змінилося і в роки окупації. Колишні радянські люди в найнеймовірніших масштабах продовжували доносити на своїх сусідів, але вже в німецьку або румунську поліцію.

Поряд з цим не можна не відзначити і приклади справжнього благородства й гуманізму. В дитячому будинку, який розміщувався в селі Мамак, Сімферопольського району, знайшли притулок двадцять п'ять єврейських дітей!

Перш за все, це була заслуга завідувачки Марії Станіславівни Прусс. Вона приймала дітей за «липовими документами», які сама й виготовляла, і, ризикуючи своїм життям, оберігала їх довгих два з половиною роки. Ось приклади лише двох дитячих доль: Павлуша Палатник потрапив до неї після того, як йому вдалося вибратися із ями з розстріляними, де він лежав серед трупів.

Майя Лакшина була врятована німецьким солдатом-шофером. Він прикрив її плащем і вивіз з місця розстрілу. Дівчинка сама прийшла в дитячий будинок, де й розповіла про те, що сталося.

Восени 1943 року старші вихованці, що підросли, з благословення Марії Станіславівни пішли в ліс і стали партизанами [4, арк. 87].

Тепер детальніше про партизанський рух у Криму в світлі розглядуваної проблеми.

За задумом його організаторів, число загонів в Криму повинне було відповідати числу райкомів ВКП(б) — двадцять дев'ять, але виявилось, що на початок окупації, на 1 листопада 1941 року, в ліс прибули лише двадцять чотири загони. Планувалося, що в партизанах буде виключно партійно-радянський актив усіх без винятку районів Криму.

Проте життя внесло серйозні корективи. Абсолютно несподівано для Кримського обкому ВКП(б) у ліс прийшли, бійці, що опинилися в оточенні, й командири Червоної армії, військові моряки, прикордонники.

Процес не паперового, а реального формування загонів продовжувався з 1 по 10 листопада. Серед тих, хто в ті перші дні виявився в лісі, були з РСЧА: кавалеристи — Мирон Бланк, Ісаак Генхель, Юхим Попов, Микола Фурік; танкіст — Ема Грабовецький; військові моряки — Леонід Віхман, Іосиф Певзнер, Зяма Канторів, Олександр Шимановіч; військова лікарка Соломон Мітлер; захисник Одеси — Іосиф Слітвінський; військова перекладачка — Бела Трахтенберг; із НКВС: Борис Ваксман, Натан Кобрін, Макар Халанський; із партійно-радянського активу Криму: перший секретар Карасубазарського райкому ВКП(б) Тимофій Каплун, інструктор райкому ВКП(б) Есфір Волинська, Василь Кулініч з Ялти; Ілля Аптекарь з Сімферополя, Єва Рабінович з Фрайдорфа і фактично хлопчисько, комсомолец, школяр із селища Колай — Яша Кушнір.

Згодом саме Яків Кушнір стане єдиним партизаном єврейської національності, хто пройде всю епопею з першого по останній день. Подібно до його товаришів

він не помре з голоду, не загине в бою, не буде в стані дистрофії або внаслідок важкого поранення евакуйований на Велику землю. У 1942 році одним з перших він буде нагороджений орденом Червоного прапора, в 1943 стане командиром партизанського загону.

Якщо в листопаді 1941 року в лісі було близько 3700 партизан, то через різні причини: загибель в боях, смерть із голоду, евакуація на Велику землю — на 1 січня 1943 року в усіх загонах було близько 400 чоловік [3, с.193], серед них: Леонід Віхман, Еммануїл Грабовецький, Тимофій Каплун і Яків Кушнір. Незабаром троє перших відбули на лікування на Велику землю, але до Якова Кушніра приєднався секретар Кримського обкому ВКП(б) Рувім Ямпольський. Улітку 1943 року в ліс повернулися Леонід Віхман, Ема Грабовецький, Тимофій Каплун. До закінчення партизанської епопеї серед кримських партизан уже було сорок п'ять євреїв.

Серед інших національностей це за чисельністю досить скромне восьме місце: росіяни — 2185; татари — 598; українці — 313; грузини — 145; греки — 106; вірмени — 98; азербайджанці — 83; євреї — 45 осіб. Всього на 10 квітня 1944 року було 3750 партизан [5, арк. 9].

Абсолютно інша картина з'ясувалася при аналізі нагороджених партизан. Тут євреї вже були на четвертому місці, а якщо дивитися за питомими показниками — відношення числа нагороджених до загальної чисельності, то навіть на першому. Пояснюється це тим, що практично повністю ці люди були представлені в чотирьох найважливіших іпостасях: командир, комісар, начальник розвідки, лікарка.

На завершальному етапі євреї-партизани були представлені такими командними посадами: вища посада в партизанській ієрархії Криму — командир Північного з'єднання Рувім Ямпольський; командир бригади Південного з'єднання Леонід Віхман; комісар бригади Північного з'єднання Тимофій Каплун; командир загону Яків Кушнір; комісар загону Еммануїл Грабовецький, Наум Руманов.

Ця стаття не ставить своєю за мету представити поименний список всіх партизан-євреїв. До того ж за рамкою дослідження свідомо залишені такі реліктові народи, як кримчаки і караїми, які теж залишили помітний слід у партизанській боротьбі.

Переважна частина євреїв-партизан першого етапу боротьби (листопад 1941 — жовтень 1942 років) була представлена бійцями і командирами РСЧА, ВМФ, НКВС. На завершальному етапі, після масового розгортання партизанського руху, поповнення йшло виключно по лінії Кримського обкому ВКП(б) і в поодиноких випадках за рахунок тих євреїв, котрі ховалися на окупованій території.

Судячи по нагородах і посадах, вклад євреїв у партизанський рух Криму був значним. На жаль, були величезні й втрати. З тих, що прийшли в ліс у листопаді 1941 року, загинув кожен другий!

Список використаної літератури

1. Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне 1941-1945 / А.В. Басов. — М.: Наука, 1987. — 334 с.
2. Брошеван В.М. Крымский штаб партизанского движения / В.М. Брошеван. — Симферополь: Экспресс-печать, 2001. — 103 с.

3. Гельман Б.Н., Глубочанский А.Д. Холокост: катастрофа в Крыму / Б.Н. Гельман, А.Д. Глубочанский. — Симферополь: Экспресс-печать, 2004. — 232 с.
4. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі ДА АРК). — Ф. 151. — Оп. 1. — Спр. 202.
5. Там само. — Ф. 156. — Оп. 1. — Спр. 31.
6. Там само. — Ф. 156. — Оп. 1. — Спр. 40.
7. Козлов И.А. В Крымском подполье / Иван Андреевич Козлов. — М.: ОГИЗ, 1949. — 340 с.

В.Е. Поляков

ЕВРЕЙСКИЙ ФАКТОР В ОКУПАЦИИ КРЫМА И ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ 1941-1944 ГОДОВ

До настоящего времени вклад этнических евреев в партизанское движение Крыма еще не рассматривался. В годы второй мировой войны в силу целого ряда субъективных факторов значительная часть еврейского населения полуострова не имела возможности эвакуироваться и стала жертвой Холокоста, но и при этом никогда не поднимался вопрос о том, можно ли было спасти людей и что для этого делалось.

Ключевые слова: война, евреи, партизаны, Крым, Холокост, эвакуация.

V.Ye. Poliakov

THE JEWISH FACTOR IN THE OCCUPATION OF THE CRIMEA AND THE PARTISAN MOVEMENT OF 1941–1944

The contribution of the ethnic Jews to the partisan movement of the Crimea has not been studied yet. As a result of a number of subjective factors, during the Second World War a considerable part of the Jewish population of the peninsula could not be evacuated and became the victims of the Holocaust, but the question of chances to save people and the measures taken for it has never been raised.

Keywords: war, the Jews, partisans, the Crimea, the Holocaust, the evacuation.

Надійшла до редакції 29 листопада 2011 року

Питання зарубіжної історії

УДК 2-584:94(44)(415)

І.В. Цебрій

РОЛЬ АЛКУЇНА ЙОРСЬКОГО В УПРОВАДЖЕННІ ІРЛАНДСЬКОЇ ВЧЕНОЇ ТРАДИЦІЇ В ДУХОВНЕ ЖИТТЯ ІМПЕРІЇ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Стаття ознайомлює з етапами впровадження ірландської вченої традиції у духовне життя Імперії франків та особистим внеском Алкуїна Йоркського в поширення світського та сакрального знання.

Ключові слова: ірландська вчена традиція, світське та сакральне знання, реноваційний напрям у культурі, каролінгська академія.

Дослідження проблеми спадковості Каролінгського відродження від ірландської вченої традиції дає можливість відповісти на цілу низку питань про передумови, зміст і наслідки тимчасового культурного піднесення на землях франків в останній чверті VII — першій половині IX століття, про особистий внесок Алкуїна Йоркського у підготовку дітей знаті та священнослужителів вищого рангу — в майбутньому керівників держави й кафедрально-єпископальних шкіл.

Творчим доробком Алкуїна в контексті Каролінгського відродження займалися радянські історики середини XX століття (Ю.Безсмертний, М.Гаспаров) [2; 3], зарубіжні мистецтвознавці (Є.Дуккетт, Е.Кламберг) [4; 5]. Світоглядні позиції вченого в ракурсі становлення середньовічної філософії стали предметом дослідження В.Сильвестрова [7].

Витокам європейської культури з її особливою моделлю підготовки державних кадрів присвячені праці Г.Пікова та В.Безрогова, В.Уколової і Л.Харитонова [6; 1; 8; 9]. Вчені довели, що вища школа і протоуніверситетська модель у країнах Західної Європи з'явилися вже у VII — IX століття, та в силу об'єктивних зовнішніх факторів змогли ствердитися лише в середині XI століття. Зважаючи на те, що питання спадковості духовного життя Імперії франків від ірландської вченої традиції досліджено недостатньо, автор статті ставить за мету проаналізувати основні етапи впровадження монастирської культури „Зеленого острова“ на європейський континент.

Отже, після заснування св. Бенедиктом Нурсійським одного з перших європейських чернецьких орденів у Монте Кассино, а потім відкриття 12 обителів навколо міста Субіако в Італії на зміну античній школі прийшла аскетична християнська традиція служіння Христу. Висока освіченість відтепер уже не вважалася однією з головних християнських чеснот.

Справжня освіченість продовжувала жити лише серед учителів „Зеленого острова“ (Ірландія), і на те були свої причини. За чотири століття після

завоювання Британії цезарем Клавдієм латинська вченість увійшла в побут Ірландії, й викоренити її було практично неможливо. Однак справжня культурна „латинізація“ країни почалася вже тоді, коли римляни майже втратили владу над Британією [8, с. 255]. У IV — V століттях сюди активно починають переїздити родини галло-римлян, котрі тікали з Галлії, смертельно боячись германоварварського нашествия. В свою чергу, Галлія була однією з римських провінцій, де християнство прижилося дуже рано. Тут виникли й найперші на Заході прототипи монастирів, чому сприяла діяльність відомого св. Мартина Турського, розуміння яким основ чернецтва значно відрізнялося від Бенедикта Нурсійського. На відміну від ордену ченців в Монте Кассино і Субіако, в містах південної Галлії монастирі стали культурними центрами кращого зразка пізньоантичної християнської освіченості.

Родини, які переїхали з Галлії до Ірландії, перевезли сюди християнську традицію високої монастирської культури, що незабаром ствердилася на території острова. Ця традиція була сприйнята ірландською племінною знаттю. Її вожді стали засновувати власні монастирі на своїх землях. Так виникли християнські культурні осередки — Клонард, Бангор, Іона. Ірландські монастирі були дуже самостійними, далекими від релігійної боротьби, яка відбувалася в Середземномор'ї. Їх ченці поступово й мирно наворачтали у христову віру місцеве населення, займалися землеробством, будували скрипторії та переписували книги.

Вражаючий контраст між високоосвіченими вчителями і майже диким народом (як пізніше про це напише Алкуїн) призвів до того, що ченці усамітнилися й замкнулися в своїх монастирях-фортецях. У бібліотеках цих монастирів зберігалися дорогоцінні рукописи творів великих письменників і поетів Античності — Вергілія, Горация, Овідія, Стація, Ювенала, твори пізньоримських філософів. Тут навіть ще не забули й грецької мови. В Ірландії також продовжувало жити мистецтво складання глос (тлумачень незрозумілих слів і виразів, пізніше — глосаріїв).

Кожен монастир в Ірландії мав власну бібліотеку та скрипторій, де переписували книги, привезені свого часу сюди з європейського материка. Рукописи не лише переписувалися, а й вишукано прикрашалися, деякі з них навіть нагадували зелені луки в Ірландії. В ірландських монастирях формувалися навички засвоєння книжної латинської культури, велике значення мала просвітительська діяльність ченців, продовжували створюватися підручники з орфографії, риторики та інших наук. У VI столітті вчені-ірландці починають з'являтися в розореній війнами Європі. Першим сюди прибув чернець Колумбан (546-616) і привіз із собою дванадцять учнів. Він заснував у Галлії два культурно-просвітницьких центри — монастирі Люксейль та Санкт-Галлен, а з 612 року переїхав до Ломбардії, де за його наказом почалося будівництво абатства Боббіо — найвизначнішого центру ранньосередньовічної філософської традиції [8, с. 256].

За Колумбаном з Ірландії до варварської Європи приїхав Уїнфрід-Боніфацій, який хрестив Німеччину і заснував тут монастир зі скрипторієм та бібліотекою. Саме ірландці стали опорою Каролінгського відродження. Так, один із рукописів XI століття стверджує: „Боніфацій навчав Міха Феодора, Міх Феодор навчав абата Адріана, Адріан навчав Альдхельма, Альдхельм навчав Беду Достопочтенного, Беда навчав Егберта, Егберт навчав Алкуїна“ [9, с. 390].

Флакк Альбін (Алкуїн Йоркський, 730-804 роки), улюблений учень Егберта Йорського, не був винахідником чогось принципово нового. Народившись недалеко від Йорка (Нортумбрія) в знатній англосаксонській родині, він отримав найфундаментальнішу для тих часів освіту. Хлопчик досконало вивчив тривіум і квадвіум та блискуче склав іспит у присутності найвищих церковних осіб Нортумбрії, серед яких були Єпископи Егберт й Еанбалд [3, с. 30].

На думку Г. Пікова, ще при народженні Алкуїна його батьки вирішили віддати його на служіння церкви, бо тоді популярною була така традиція в окремих родинах. Він потрапив до числа *ruerę oblati* (дослівно — хлопчики на пожертву церкви), яких батьки з дитинства віддавали до монастиря, щоб із них там виховали благочестивих та освічених ченців. Однак Алкуїну надзвичайно пощастило, що його вчителем став Егберт, продовжувач бібліотечної справи Флавія Кассіодора, засновник найбільшої для тих часів Йоркської бібліотеки.

Лише трьох випускників Йорської єпископальної школи, в тому числі й Флакка Альбіна, залишили у Йорку для наставницької і діяльності. У 778 році після смерті Егберта Йорського Алкуїн очолив школу. Йому вже виповнилося 48 років, це був сформований учений-богослов і педагог, який користувався великою повагою не лише серед освічених людей церковних кіл та європейських монархів, а й мав беззаперечний авторитет в очах Святого Престолу. Саме в ці роки під своїми працями він почав ставити підпис латиною — *Alcuin*. Під цим іменем увійшли до наукової скарбниці всі його твори [3, с. 30].

На початку 80-их років VIII століття з Флакком Альбіном побажав познайомитися Адріан I, папа Римський. 781 року на його вимогу вчений поїхав до Рима, щоб там залагодити певні справи з папою стосовно школи [4, с. 30]. Ця подорож виявилась для Флакка Альбіна вирішальною: у Пармі вченому довелося зустрітись з Карлом Великим, і ця зустріч суттєво змінила останні два десятиліття його дещо одноманітного життя. Король франків, ствердивши свого сина, Людовика Благочестивого на Аквітанському престолі, повертався до Ахена і зупинився в Пармі. Після бесіди з Алкуїном він був дуже вражений всебічною освіченістю вченого, його загальною ерудицією. Наступного дня Карл запросив і навіть умовляв Алкуїна прибути на службу до його палацу.

У 782 році Алкуїн разом зі своїми чотирма кращими учнями Йоркської школи (серед яких був Сигульф, у майбутньому св. Сигульф) прибув до Франкського королівства. Вже немолодий, 52-річний учений розгорнув тут бурхливу діяльність. Цьому сприяла загальна обстановка Ахенівського палацу: стабільне становище Алкуїна як придворного вченого дуже відрізнялося від тих політичних суперечностей, від яких потерпала Англосаксонська держава в останній чверті VIII століття через постійні війни зі скандинавами. Безумовно, що єпископи Йорка і всі освічені люди, котрі там проживали, були змушені брати участь у розв'язанні нагальних проблем держави. То навряд чи науковий і викладацький потенціал Алкуїна, якому часто доводилося брати на себе відповідальність за дипломатичні місії, повністю б там реалізувався.

Та англосаксонський учений не відразу порвав зі своєю державою. Ще впродовж 12 років він неодноразово подорожував між Ахеном і Нортумбрією за згодою короля, продовжуючи залишитися на посаді настоятеля школи і собору в Йорку, лише 793 року остаточно перебрався до Ахена [4, с. 67].

За часів правління Карла Великого (768-814) в Імперії франків почалося

справжнє культурне піднесення, якому сприяла активна діяльність короля в цьому напрямку. Цей період прийнято називати Каролінгським відродженням (768-840). Під впливом загальної творчої атмосфери Алкуїн написав 785 року, що „...на землі франків визрівають нові Афіни, ще більш блискучі, ніж у стародавні часи, бо наші Афіни запліднені Христовим ученням, а тому й перевершать у мудрості недосконалу на сьогоднішній християнський погляд платонівську Академію“ [9, с.355].

Король був покровителем усіх вчених. Під впливом Алкуїна 786 року він віддав наказ про відкриття шкіл при монастирях і церквах, а через рік — „Капітулярій“ про освіту“, відповідно до якого навчання дітей вільних громадян ставало обов'язковим. Проте „Капітулярій“ не набув чинності, бо на той час у країні не було достатньої кількості освічених людей, які могли б навчати всіх дітей вільних громадян. Освіта продовжувала залишатися прерогативою обраних.

При палаці Карла за участю Алкуїна відкрили особливу школу — „Палаціум“, де готували кадри для управління державою. У «Палаціумі» для юридичної підготовки дітей короля та підлітків зі знатних родин Алкуїн розробив спеціальну навчальну систему. Тут професійно вивчали римське право: „Інституції“ Гая, а також „Презумпції невинуватості“. Окреме місце займала п'ята книга з „Етимологій“ Ісидора Севільського — „Про закони і часи“. Окрім дослідження діяльності легендарних законодавців усіх часів розглядалися загальні розділи законодавства: цивільного, природного, сімейного, зародки процесуального тощо [4, с. 30]. Алкуїн вивчав із майбутніми правителями і співправителями держави Франків конкретні юридичні норми, визначав форми власності, види тілесного покарання, в основному базуючись на еволюції римського права. Є підстави думати, що Алкуїн, як і його попередник Ісидор, використовував відомі римські підручники права Гая та Ульпіана, він звертався й до кодексу імператора Феодосія. Отже, ми можемо стверджувати: юридична підготовка випускників Палаціуму була для тих часів надзвичайно серйозною.

Король запрошував на найвищі державні й церковні посади освічених людей з усієї Європи. Деякі з них увійшли до гуртка, що мав назву «Академія». Вчені хотіли відтворити щось на зразок філософської школи Платона. „Академія“ виступала проміжною інстанцією між зборами друзів і вченим товариством, де в формі вільної бесіди за столом обговорювалися філософські й богословські питання, а також народжувалася латинська поезія, знайомство з якою відбувалося у формі своєрідних „конференцій-змагань“ між ученими-поетами. Найкращі твори латинської поезії, які є сьогодні хрестоматійними прикладами, були створені саме тут в період від 785 до 796 року [4, с. 62].

Члени „Академії“ були наділені особливими прізвиськами, у яких яскраво виявлялося поєднання античних і християнських ідей. Сам Карл мав прізвисько „Давид“ на честь відомого біблейського героя, ідеалу всіх „боголюбивих“ монахів; його син Людовик, пізніше прозваний „Благочестивим“, „Соломон“. Алкуїн у ньому мав прізвисько „Горацій“ (за що його й прозвали Флакком), Ангібельд — „Гомер“. До вченого гуртка також уходили вестгот Теодульф (750-820), італійці Петро Пізанський (723-799 роки) і Павло Диякон (720-799), відомий своїм твором „Історія лангобардів“, написаним приблизно в цей період [2].

Навіть попри всі старання Алкуїна, засновник французької держави до кінця свого життя так і не зміг навчитися грамотно писати, хоча й осягнув таємниці

латинської поезії. Однак імператор не був байдужим до знань. Спробувавши незадовго до смерті освоїти граматику, Карл зберігав під подушкою дощечки з воском і сторінки пергаменту, у вільний час із великим завзяттям виводив літери та радів, як дитина, коли це виходило в нього гарно [3, с. 31].

Літописець Карла Великого Ейнгарт оповіщає, що імператор присвячував багато часу вивченню риторики, діалектики, а передусім астрономії: „Він опанував мистецтво обрахунків і полюбляв поговорити з мудрою розважливістю про те, якими шляхами ходять по небу зорі. Він намагався також опанувати науку письма і тримав у себе в ліжку під подушками таблички й малі книжечки, щоб у години дозвілля при звичаювати руку до виписання літер. Проте він заходився вже наприкінці життя й не досяг великого поступу“ [4, с. 90].

Алкуїн спонукав Карла до будівництва собору в Ахені та єпископальної школи при ньому на зразок Йоркської. Саме під його впливом за наказом короля був побудований костел в Ахені. Вченим-ченцям король віддав розпорядження розробити граматику французької мови і збирати німецькі народні пісні (ми маємо право думати, що у Карла були думки започаткувати освіту та літургію рідною мовою). Алкуїну він наказав очолити школу.

Ставши радником Карла Великого, Алкуїн особисто продовжував навчати королівських синів і дітей магнатів. Працюючи над граматику майбутньої французької мови і збираючи німецькі народні пісні, вчений дуже серйозно замислюється над потенційною можливістю і значенням кожного слова, кожного виразу. Наведемо приклад із зазначеної вище „Слова-суперечки шляхетного юнака Піпіна з Альбіном Схоластиком“ (як він себе називав):

1. Піпін: Що таке літера? — Алкуїн: Сторож історії.
2. Піпін: Що таке слово? — Алкуїн: Зрадник душі.
3. Піпін: Хто народжує слово? — Алкуїн: Язык.
4. Піпін: Що таке язык? — Алкуїн: Батіг повітря.
5. Піпін: Що таке повітря? — Алкуїн: Хранитель життя.
6. Піпін: Що таке життя? — Алкуїн: Щасливим радість, нещасним горе, очікування смерті.
7. Піпін: Що таке смерть? — Алкуїн: Невблаганний кінець, невідомий шлях, для живих ридання, виконання заповіту, хижак людей.
8. Піпін: Що таке людина? — Алкуїн: Раб смерті, подорожній, що проходить повз, гість у своєму домі.
9. Піпін: На що схожа людина? — Алкуїн: На плід.
10. Піпін: Як розміщена людина? — Алкуїн: Як лампада на вітрі.
11. Піпін: Чим вона оточена? — Алкуїн: Шістьма стінами.
12. Піпін: Якими? — Алкуїн: Зверху, знизу, спереду, позаду, справа і зліва.
13. Піпін: Скільки в неї супутників? — Алкуїн: Чотири.
14. Піпін: Які? — Алкуїн: Спека, холод, сухість, волога.
15. Піпін: Скільки з нею відбувається? — Алкуїн: Шість.
16. Піпін: Які саме? — Алкуїн: Голод і ситість, спокій і праця, активність і сон.

Зазначимо, що для вивчення шкільного тривіуму Алкуїн розробив окремі підручники (керівництва) з кожного з мистецтв („Граматику“, „Риторика“, „Діалектика“). Ними користувалися практично в усіх без винятку європейських

школах до кінця Середньовіччя, хоча на початку підручники планувалися вченим як необхідні засоби для навчання самого короля Карла [5, с. 27].

Ахен відвідували освічені люди з усіх кінців неписьменної Європи, щоб запропонувати свої знання і вміння. Великою заслугою Карла можна вважати збирання античних рукописів. Вони переписувалися в спеціально організованих Алкуїном скрипторіях (спеціальних чернечих кімнатах Ахенського собору, де вичиняли й обробляли шкіру для переписування Святого Письма та його ілюстрування). Тут працювали ченці, які виробили особливий почерк — каролінгський мінускул. Рукописи тих часів ставали художніми і вважаються й сьогодні великою мистецькою та науковою цінністю [3, с. 39].

790 року за дорученням Карла Великого Алкуїн поїхав до Англії (Мерсії) з дипломатичною місією до короля Оффе, який на той час підкорив Кент і Сассекс. Завдячуючи дипломатичному таланту Алкуїна, між обома державами був досягнутий мир. Отже, як ми бачимо, Карл повністю довіряв соратнику, незважаючи на те, що останній вів переговори зі своїми співвітчизниками [4, с. 30].

На початку 793 року Алкуїн остаточно перебрався з Йорка до Ахена, назавжди покидаючи рідну Нортумбрію. Із цього року він став вже не просто членом Академії і придворним учителем дітей Карла в палаціумі, а керівником обох закладів [4, с. 33]. Через три роки здоров'я Алкуїна значно погіршилося: все відчутніше давав про себе знати вік, перенавантаження та хвороби. Коли вчений прийняв рішення відійти від державних справ, король Карл із болем відпустив від себе відданого друга. Він віддав у його ведення монастир св. Мартина в Турі, призначивши абатом. Чотири наступних роки Алкуїн утілював у практику свою теорію з ведення святої літургії та драматизації Біблейського дійства. Саме в його діяльності повною мірою реалізувалася шкільна реформа папи Григорія I Великого щодо видовищних фрагментів окремих частин Біблії для варварських язичницьких народів.

Близько 800 року Алкуїн повністю усамітнюється в Турському монастирі. Однак до кінця свого життя він не припиняє листування з королем Карлом та своїми друзями по Академії й Палаціуму. Він давав настанови королю Карлу, як треба поводитися з Римським папою, розподіляючи сфери впливу світської та духовної влади. Визначаючи свої позиції, Карл так звернувся до папи Адріана I: „На нас покладено за допомогою милосердного Господа повсюди боронити святу Христову Церкву від поганів і зміцнювати її через осягнення католицької віри. А твій обов'язок, Святий Отче, здіймаючи руки до Бога, як то робив Мойсей, допомагати нашим арміям, щоб твоїми молитвами до нашого небесного Царя і заступника християн, ми завжди здобували перемогу над ворогами Його Святого Імені й щоб ім'я Господа нашого було проголошено в усьому світі“ [7, с. 31].

Саме у 800-ому році він написав віршоване „Послання“ до Карла Великого з приводу його урочистої коронації імперською короною „римських імператорів“ папою Левом III. У посланні Алкуїн бажає новому „римському“ імператорові, щоб тому „...вдалося дробитися внутрішнього спокою і миру Рима, столиці всього світу.“ Широ вірячи в потенційні можливості свого друга, вчений дійсно був переконаний, що Карлу вдасться втілити на практиці ідеал християнської держави за Божими законами та законами Святої Церкви [9, с. 373].

Активна вчена і викладацько-просвітительська діяльність Алкуїна сприяла тому, що від 793 року двір Карла Великого став не лише головним культурним осередком Франкської держави, а й інтелектуальним центром усієї Європи. Тут Алкуїн написав два своїх найвідоміших твори — „Про розум душі“ та „Діалектику“. Трактат „Про розум душі“ став першою західноєвропейською працею, присвяченою проблемам людської психології й останнім твором ученого. Алкуїна поховали в Турі в церкві святого Мартина. На плиті над його могилою зберігся напис: „Нині тут покояться одні залишки. Алкуїном я звався і мудрість любив. Нехай це пам'ятає той, хто читає молитви за мою душу“.

У західноєвропейському світі прийнято читати молитву Алкуїна тим, хто мріє здійснити наукову кар'єру. Ось її зміст: „Боже Всемогутній, коли у важкий і варварський час Ти покликав свого диякона Алкуїна, щоб він заново запалив світло знання, благаємо Тебе, просвіти наші душі, щоб серед сумніву та тривог нашого часу ми могли промовляти Твою вічну істину, через Господа нашого Ісуса Христа, Твого Сина, котрий живе з тобою і царствує в єдності з Духом Святим і нині, і повсякчас і на віки вічні. Amen“ [7, с. 33].

Таким чином, Каролінгське відродження завдяки поступовому впровадженню ірландської вченої традиції мало великий вплив на молоді варварські королівства. Вагомий внесок у західноєвропейську культуру Алкуїна Йоркського, авторитетність його підручників і схоластичного методу пізнання не викликають сумнівів. В Імперії франків відродження тривало до кінця правління Людовика Благочестивого. 841 року сини короля почали між собою братовбивчу війну. Вирішальна битва, що відбулася біля населеного пункту Фонтанете, прискорила кінець єдності імперії Каролінгів, а разом з нею зупинила тимчасове піднесення духовного життя країни.

Ця проблема багатогранна, вона не вичерпується існуючими на сьогоднішній день працями і має перспективи для майбутніх досліджень.

Список використаної літератури

1. Безрогов В.Г. Педагогика Средневековья / В.Г.Безрогов // Антология педагогической мысли христианского Средневековья. — М.: Евразия, 1994. — Т. 1. — С. 11–28.
2. Бессмертный Ю.Л. Об изучении массовых социально-культурных представлений Каролингского времени / Ю.Л.Бессмертный // Культура и искусство западноевропейского средневековья. — М.: Искусство, 1989. — С. 49-81.
3. Гаспаров М.Л. Поэзия риторического века / Михаил Леонович Гаспаров // Поздняя латинская поэзия. — М.: Худ. лит., 1988. — С. 5-34.
4. Ducett E. Sh. The Gateway to the Middle Ages / E.Sh. Ducett. — N.Y.: Macmillan, 1973. — 199 p.
5. Klamberg E. Medieval monasticism: Forms of religious life in Western Europe Middle Ages / E. Klamberg. — N.Y.: Longmans, 1985. — 260 p.
6. Пиков Г.Г. Реновационная педагогика Каролингского Возрождения и педагогические идеи Алкуина / Геннадий Геннадиевич Пиков // История и социология культуры. — Вып. 1. История и социология образования. — Новосибирск: НГУ, 2000. — С. 32-81.
7. Сильвестров В.В. Проблемы преемственности в философской культуре (античность — средневековье и новое время) / В.В.Сильвестров // Философия и история культуры. — М.: Наука, 1985. — С. 25-42.
8. Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V — начало VI века) / Виктория Ивановна Уколова. — М.: Наука, 1989. — 381 с.
9. Харитонов Л.А. Алкуин / Л.А.Харитонов. — М.: Евразия, 2006. — С. 354-461.

И.В. Цебрій

**РОЛЬ АЛКУИНА ВО ВНЕДРЕНИИ ИРЛАНДСКОЙ
УЧЕНОЙ ТРАДИЦИИ В ДУХОВНУЮ ЖИЗНЬ
ИМПЕРИИ КАРЛА ВЕЛИКОГО**

Статья знакомит с этапами внедрения ирландской ученой традиции в духовную жизнь Империи франков и личным вкладом Алкуина Йоркского в распространение светского и сакрального знания.

Ключевые слова: *ирландская ученая традиция, светское и сакральное знание, реновационное направление в культуре, каролингская академия.*

I.V. Tsebrij

**THE ROLE OF ALCUIN OF YORK IN THE IMPLEMENTATION OF THE
IRISH ACADEMIC TRADITION IN THE SPIRITUALITY OF
CHARLEMAGNE'S EMPIRE**

The article presents the stages of implementation of the Irish Academic tradition in the spiritual life of the Frankish Empire and Alcuin's personal contribution to the spread of secular and sacred knowledge.

Keywords: *Irish Academic education, secular and sacred knowledge, renovative trend in culture, Carolingian Academy.*

Надійшла до редакції 21 вересня 2011 року

СХІДНА НІМЕЧЧИНА В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

У статті на основі новітніх радянських, російських і зарубіжних публікацій документів і матеріалів робиться спроба критично розглянути діяльність Радянської воєнної адміністрації в Німеччині і процес формування нового суспільного ладу.

Ключові слова: Німеччина, окупаційна влада, антифашистські сили, германістика, реформи, комуністичний рух, соціал-демократія, СЄПН, історіографія, РВАН.

Наприкінці минулого століття як закордонні дослідники, так і наукова громадськість у пострадянських державах визнали застій історичної науки і наявність тупиків, які спричинила командно-адміністративна система зі своїми ідеологічними догмами [12, с.221]. Зокрема, це стосується і германістики. Ще всесоюзна нарада істориків у Москві в Інституті всесвітньої історії (25-26 січня 1990 року) відверто заявила про стагнацію радянської германістики, що стало наслідком панування „командно-заборонних методів у визначенні пріоритетних напрямків дослідження” [12, с.226].

Розвиток Східної Німеччини у перші роки радянської окупації в історичній літературі розкривається дещо однобоко. Окремі аспекти цього розвитку не знайшли вичерпного адекватного висвітлення, хоча є цілий ряд праць із зазначеної проблеми. Зокрема, це стосується утворення і діяльності Радянської військової адміністрації в Німеччині (далі — РВАН), яка суттєво вплинула на процес формування нового суспільного ладу. До таких розвідок належать переважно статті — і жодного ґрунтовного монографічного дослідження, у якому б комплексно й аналітично розглядалася роль цієї адміністрації в Німеччині. Разом з тим діяльність РВАН приховує потаємні механізми, які спричинили і першу Берлінську кризу 1948 року, і різку конфронтацію з Заходом, і утворення Німецької Демократичної Республіки (далі — НДР). Головним завданням нашого дослідження є об'єктивний і всебічний, неупереджений аналіз діяльності радянської окупаційної влади у контексті суспільно-політичних процесів у Західній і Східній Німеччині упродовж другої половини 1940-х років.

Перші відомості про РВАН читачі отримували зі шпальт газет 1940-х років. Ті відомості носили суто пропагандистський характер. Під знаком заідеологізованих узагальнень фрагментарна історія Радянської воєнної адміністрації в Німеччині подавалась у колективних працях радянських істориків, присвячених зовнішній політиці СРСР та історії Німецької Демократичної Республіки [2; 3; 4; 9]. Ролі РВАН у формуванні нового суспільного ладу у Східній Німеччині присвячена стаття Д.С.Давидовича, у якій переважають не конкретні дані про її діяльність, а політичні оцінки РВАН з позицій того часу [5, с.21-30]. Цей недолік певною мірою виправлявся публікаціями спогадів начальника Управління інформації РВАН генерал-майора С.І.Тюльпанова [4] та члена військової ради РВАН

генерал-полковника Ф. Є.Бокова [1]. Цінність цих публікацій полягає насамперед у наведенні цілого ряду маловідомих і невідомих фактів як щодо організаційної побудови РВАН, так і її функціональної діяльності.

Стосовно політичної спрямованості спогадів, то вони, по-перше, обертаються в колі партійно-державного ангажування, а по-друге, мають відбиток суб'єктивізму.

Історіографія РВАН у Німецькій Демократичній Республіці найбільше представлена, працями відомого історика С.Дьорнберга. Це і його історичні нариси, і численні статті [6; 7; 17]. Окремі з них перекладено російською мовою. Праці С. Дьорнберга, як і багатьох інших авторів марксистської історіографії НДР, відзначаються апологією створеного в НДР суспільного ладу та догідливістю радянській партійно-державній номенклатурі.

Спроба аналітичного підходу до наказів шефа РВАН періоду антифашистсько-демократичних перетворень зроблена в дисертаційному дослідженні І.Кьольма [23]. Зрозуміло, що проведений автором аналіз наказів Г.К.Жукова, В.А.Соколовського та інших Головнокомандувачів РВАН міг бути — і був! — лише під знаком показу позитивних наслідків розпоряджень голів радянських адміністрацій. Заслуговують на увагу праці істориків НДР, присвячені діяльності Радянських воєнних адміністрацій у регіонах Східної Німеччини [19; 21]. Вони вмішують порівняно більше конкретних даних про діяльність органів окупаційної влади на місцях, які підпорядковувалися центральній РВАН, розміщеній у Карлсхорсті. Їх загальний недолік — повторення політичних оцінок ролі РВАН, зроблених в апараті КПН, згодом СЄПН.

По-іншому висвітлюється діяльність РВАН у західнонімецькій історіографії. Авторів наукових праць споріднює прагнення довести, що РВАН використовувалася радянським комуністичним керівництвом як інструмент окуліровки соціалістичної системи в усій Німеччині, а насамперед у її східній частині [27; 20].

З висоти часу, який віддалив людство від того моменту, коли було розгромлено фашизм і постало питання майбутнього Німеччини, стає все більш зрозумілим, що на багато питань, пов'язаних з політикою країн-переможців щодо Німеччини, потрібні повніші, а головне — точніші відповіді. Це стосується і ролі СРСР, який здійснював верховну владу у Східній Німеччині до 1949 року.

У цій статті, виконаній на основі доступних документів та новітньої літератури, робиться спроба новим поглядом виявити те, що в діяльності РВАН не лежало на поверхні і що закамouflувалося офіційною пропагандою та зашореною історіографією в СРСР і НДР.

Після Другої світової війни радянське партійно-державне керівництво претендувало на особливу місію вершителя долі німецького народу. Заради справедливості слід сказати, що інакше і бути не могло. По-перше, жодна із союзних по антигітлерівській коаліції держав не зазнала таких великих людських і матеріальних втрат, як СРСР. По-друге, не заперечуючи внеску у перемогу США та Англії, саме на радянський народ ліг основний тягар війни з усіма її важкими наслідками. Таким чином, СРСР сподівався на те, що в Німеччині після війни сформується соціалістичний лад.

Природно, що про інший соціально-політичний устрій у переможеній Німеччині ніхто з вищого керівництва у тодішньому Радянському Союзі не міг

навіть подумати. Але відкритим текстом про це мова ніколи не йшла: треба було зважати на союзників по антифашистській коаліції та на волю німецького народу. Тим паче, що союзники домовилися розглядати Німеччину як єдине ціле. Тому компромісною концепцією, погодженим принципом політики країн-переможниць щодо Німеччини було її відродження на демократичних засадах. Про це союзники заявили у своїх рішеннях на Потсдамській конференції. До речі, у потсдамських угодах ми не зустрінемо терміну „антифашистсько-демократичні перетворення", тим більше „антифашистсько-демократична революція" в Німеччині. Ці штампи з'явилися пізніше у радянській політичній літературі та історіографії [9].

У потсдамських угодах була зафіксована лише формула про необхідність „остаточної перебудови німецького політичного життя на демократичних засадах" [24]. При цьому запевнялося, що „в радянській зоні німцям буде надано право самим вирішувати, який суспільний лад повинен існувати в Німеччині" [8].

Уперше офіційна заява про перехід центральної влади у поваленій фашистській державі до рук переможців була зроблена 5 червня 1945 року у „Декларації про поразку Німеччини і взяття на себе верховної влади" [24]. До речі, в цьому документі, як і в решті угод з німецького питання, опублікованих німецькою мовою, на відміну від публікацій потсдамських документів російською мовою, перелік країн-переможниць починається з Англії, а не з СРСР [11, с.42]. Напевне, так було зроблено не випадково.

Контроль за проведенням у життя потсдамських рішень покладался на Контрольну раду, про що союзники домовилися ще в листопаді 1944 року. Згідно з угодою про контрольний механізм у Німеччині проведення в життя узгоджених рішень в окупаційних зонах спочатку покладалося на Головнокомандуючих збройними силами [11, с.27]. З утворенням воєнних адміністрацій Головнокомандувачі стануть Головноначальниками окупаційних властей. Цю посаду в радянській зоні окупації зайняв маршал Г.К.Жуков. За назвою Радянська воєнна адміністрація була органом влади не у Східній, а загалом у Німеччині. На таку деталь варто звернути увагу. І була вона, очевидно, не простим недоглядом, а продуманим кроком. У цьому випадку можуть бути заперечення щодо радянських планів стосовно майбутнього всієї Німеччини, її суспільного ладу на взірць радянського. Мовляв, у назві Радянської воєнної адміністрації фігурує Німеччина, а не східна її частина, бо союзники домовилися розглядати Німеччину як єдине ціле. Але вся діяльність РВАН, як побачимо далі, була спрямована на створення такого суспільного ладу в країні, який би повністю відповідав радянським неофіційним проектам.

РВАН була заснована 6 червня 1945 року [11, с.25]. Створенню РВАН передували ряд заходів Радянського уряду. Відразу після вступу частин Червоної армії на звільнені від фашизму землі постало питання про заснування там органів місцевого управління. До початку червня 1945 року в усіх районах, містах і сільських громадах такі органи, в основному, були засновані. До їх складу були залучені активні антифашисти, насамперед з числа комуністів. Їх діяльність спрямовувалася на відбудову будинків, водогонів, налагодження медичного обслуговування і продовольчого забезпечення. Створення органів виконавчої влади на місцях було важливою передумовою подальших антифашистсько-демократичних перетворень.

Повноваження цих органів місцевої влади були обмеженими, тому, на наш погляд, немає підстав називати їх органами самоврядування, як це робилося навіть в офіційних документах [18, с.54]. Справжнього самоуправління там, по суті, не було.

Спробуємо новим поглядом подивитися на роль РВАН у формуванні суспільно-політичного ладу в Східній Німеччині. Впродовж липня-серпня 1945 року були відпрацьовані політичні принципи її фундації та визначені функції і завдання. Особливо наголошувалося, що вона покликана допомогти „самому німецькому народу здійснити реконструкцію життя на мирній основі” [3, с.339]. Крім того, в числі першорядних завдань зазначалось „викорінення фашистської ідеології зі свідомості німецького народу і оновлення життя на демократичних засадах”. До речі, про ці завдання йшлося і в документах воєнних адміністрацій у Західній Німеччині. Але корінною відмінністю в цьому випадку було те, що у поняття демократизації вкладався не один і той же зміст. Якщо на Заході окупаційні власті підтримували спільну вимогу викорінення фашизму і прагнення німецького народу створити державну політичну систему на взірць Веймарської республіки з її парламентаризмом, то на Сході РВАН культивувала ідею антифашистсько-демократичних перетворень, а точніше антифашистсько-демократичної революції з перспективою переростання в соціалістичну.

Радянська воєнна адміністрація мала розгалужену структуру. Найважливішим її підрозділом було Управління інформації (пропаганди), яке очолював полковник С.І.Тюльпанов. У цьому Управлінні були задіяні, крім досвідчених політпрацівників з числа офіцерів, фахівці господарського профілю, освіти, культурної сфери, делеговані з Союзу. На Управління інформації покладалася особлива місія пропаганди соціалістичного суспільного ладу і спрямування демократичних перетворень у Німеччині. С.І.Тюльпанов у своїх спогадах досить прозоро писав, що завданням Управління було "здійснювати керівництво і контроль в усіх галузях політичного, ідеологічного і культурного життя радянської зони окупації" [13, с.122]. Звернемо увагу: завдання Управління полягало у керівництві і контролі за ходом перебудови. Уже йшла мова про те, куди спрямовувався курс антифашистсько-демократичних перетворень, тому виникає питання, чи залишалось при цьому місце для самостійної творчої демократичної діяльності навіть передовим антифашистським силам?

Структурними одиницями РВАН по вертикалі були військові адміністрації земель і провінцій, штати яких укомплектовувалися так само, як і центральна воєнна адміністрація. У регіонах, тобто в округах, районах, у містах та великих сільських громадах засновувалися воєнні комендатури, які діяли за директивами РВАН.

Про те, куди і до якої мети скеровувався перебудовчий рух, може говорити підбір осіб-виконавців, на яких радянське керівництво повністю покладалося. Так, ще 30 квітня 1945 року літаком з Москви у Східну Німеччину прибула група працівників ЦК КПН на чолі з В.Ульбріхтом. [4, с.328]. Її першим завданням був збір антифашистських сил і включення їх у перебудовчий процес. Прибувши до Німеччини, В.Ульбріхт встановив тісний контакт з радянським військовим командуванням, за рекомендаціями і за допомогою якого у Шпандау був заснований збірний пункт комуністів-підпільників та звільнених з концтаборів активних антифашистів [5, с.22]. Усіх їх забезпечили одягом, взуттям, продуктами

і направили на роботу в залежності від досвіду і бажання. То були „активісти першої години”. С.І.Тюльпанов, як шеф Управління інформації, свою діяльність розпочинав з налагодження зв'язків з німецькими комуністичними лідерами. На це його націлював Г.К.Жуков під час службового візиту 20 серпня 1945 року. Тоді була розписана черговість аудієнцій до німецьких політичних лідерів: 1) В.Пік; 2) В.Ульбріхт; 3) О.Гротеволь. А вже потім — до лідерів буржуазно-демократичних партій [5, с.22]. Висновок з такого ранжування візитів один: розпочинати антифашистсько-демократичні перетворення у задуманому руслі можна було, лише спираючись на ліві сили.

Управління інформації, як одне з найбільших у структурі РВАН, мало досить розгалужену мережу. Воно нараховувало добрий десяток відділів, кожен з яких налічував 25-30 співпрацівників. Всі відділи очолювалися комуністами. У відділі з роботи з молоддю особливим авторитетом користувався підполковник І.А.Бейдін, якого добре знав і високо цінував за „великі заслуги у розвитку нашого молодіжного руху” Е.Хонекер [15, с.117]. Цим відділом все робилося для того, щоб німецьку молодь перевиховати, організаційно, політично й ідеологічно спрямувати на революційно-демократичні перетворення. У відділі пропаганди працювали досвідчений політпрацівник майор Я.С.Драбкін (у майбутньому відомий історик), підполковник А.Л.Димшиць, на той час доктор філологічних наук, знавець історії німецької літератури та інші. Вільне володіння німецькою мовою, знання історії та психології людини допомагали таким співробітникам РВАН успішно спілкуватися з німецькою аудиторією і пропаганді радянського суспільного ладу і соціалістичної культури.

Одним з перших важливих політичних розпоряджень РВАН був дозвіл на діяльність антифашистсько-демократичних партій і організацій. Так, 10 червня 1945 року видано наказ Головноначальника Радянської воєнної адміністрації за №2, яким закладалися правові основи відтворення або створення нових демократичних партій та організацій [5, с.24]. Показово, що першою реалізувала дозвіл на політичну діяльність Комуністична партія Німеччини (КПН). Знову, як і у випадку з РВАН, своєю назвою партія заявляла про себе, як про партію не лише Східної Німеччини. І вже 11 червня 1945 року ЦК КПН звернувся з відозвою до всього німецького народу. Комуністи заявили, що їх метою є встановлення антифашистсько-демократичного режиму, парламентсько-демократичної республіки, в якій народ користуватиметься усіма демократичними правами і свободами [14, с.345]. Тоді партія ще не заявляла про соціалістичну мету як завдання моменту. Але те, що першим секретарем ЦК КПН став В.Ульбріхт, якого навіть один з функціонерів найближчого партійного оточення вважав „гусаром” у політиці, „сталіністом”, не ставило під сумнів плани КПН щодо майбутнього німецької демократії [29, с.357]. В.Ульбріхт з властивою йому енергією розгорнув активну діяльність, тісно співпрацюючи з органами РВАН. За його власним визнанням, успіхів у цій справі не можна досягти без „систематичної допомоги і вказівок радянських офіцерів і солдат” [29, с.368].

Слідом за оголошенням про легітимність діяльності КПН було надано дозвіл на відновлення забороненої фашистським режимом СДПН. Така черговість виходу на політичну арену партій цілком зрозуміла: СДПН теж належала до партій лівого спрямування, хоч і не була такою радикальною, як КПН. РВАН

влаштовувало, що на керівництво СДПН рекомендувалася кандидатура О.Гротевоя — політика прорадянської орієнтації.

Радянській военній адміністрації було зрозуміло, що забезпечити надійну соціальну базу антифашистсько-демократичного перевороту неможливо без залучення до руху антифашистських буржуазно-демократичних сил. Тому й було надано дозвіл на створення Християнсько-демократичного союзу та Ліберально-демократичної партії. Прийняти таке рішення для РВАН було не просто, адже лідерами цих партій були відверті антикомуністи А.Гермес, В.Шрайнер, В.Кох та ін.

Щоб забезпечити провідну роль лівих сил, особливо КПП, у демократизації Східної Німеччини, німецьким комуністам було рекомендовано виступити ініціаторами створення блоку антифашистсько-демократичних партій, в рамках якого вони могли б схилити буржуазно-демократичні сили на шлях задуманих реформ. Про цю ініціативу КПП заявила у своїй відозві до німецького народу [14, с.348]. 14 липня 1945 року відбулася перша зустріч представників чотирьох партій, на якій було прийнято ухвалу про створення єдиного Блоку антифашистсько-демократичних партій [5, с.32]. Метою створення Блоку партій проголошувалася необхідність співробітництва у боротьбі за ліквідацію залишків фашизму і відродження країни на принципах демократії. Але, як показало життя, у лідерів партій Блоку були різні уявлення про демократію на німецькій землі. Наприкінці листопада 1946 року РВАН вимушена була провести нараду представників партій Блоку, на якій політична ситуація в землях радянської зони окупації характеризувалася зростанням негативних явищ, впливом Заходу і проявами антирадянщини. У зв'язку з цим на адресу лідерів буржуазно-демократичних партій прозвучала критика за „їх слабку боротьбу з антидемократичними настроями" [13, с. 108]. На той час А.Гермес і В.Шрайнер відмовилися підписати звернення Блоку партій про підтримку демократичної земельної реформи, запропонованої комуністичною партією. Вони були усунені з керівних посад і на їх місце прийшли Я.Кайзер та В.Лемер, котрі теж не влаштовували радянське військове керівництво.

Отже, альтернативність, деклароване право вибору німецьким народом шляхів реформування політичного ладу й економічної системи наражалися на перепони. За змістом і ходом реформ уважно стежила РВАН.

Керівництву Радянської воєнної адміністрації ставало очевидно, що створення органів місцевої влади лише на рівні сільських громад, міст і районів було недостатнім для забезпечення масштабних антифашистсько-демократичних перетворень. Тому 14 липня 1945 року маршал Г.К.Жуков підписав наказ РВАН про заснування органів влади земельного і провінційного рівнів у Саксонії, Бранденбурзі і Макленбурзі, а 16 липня— у Тюрінгії і Саксонії-Ангальт [16, с.41]. Утворені згідно з наказом глави РВАН земельні і провінційні адміністрації стали першими тимчасовими урядами з повноваженнями приймати постанови місцевого значення, рівні за силою законам. Першою постановою стало розпорядження про проведення земельної реформи. Конкретно про це мова піде далі.

Успіхи реформування у Східній Німеччині значною мірою залежали від того, наскільки ліві партії будуть одноставними у своїх цілях і діях. Тому РВАН за вказівками з Москви наполегливо націлювало німецьких комуністів на подолання „розколу робітничого руху" на комуністичний і соціал-демократичний.

Розв'язання цього завдання покладалося на голову КПН В.Піка і Першого секретаря ЦК КТШ В.Ульбріхта — лідерів, ідейно вихованих на марксизмі-ленінізмі. Вирішення питання об'єднання КПН і СДПН на Сході Німеччини полегшувалося тим, що у соціал-демократичному русі значно зміцніли сили лівого крила на чолі з О.Гротеволем. Підготовка до об'єднання партій велася з 1945 року. Врешті у квітні 1946 року КПН і СДПН, об'єднавшись, утворили Соціалістичну єдину партію Німеччини. Ідейною платформою і для соціал-демократів став марксизм-ленінізм. Що те об'єднання не було доброю волею всіх соціал-демократів, показали події в НДР наприкінці 80-х років минулого століття. Не випадково на Заході те об'єднання було названо примусовою акцією [25]. Про себе СЕПН заявила як про загін, що діє з інтернаціональних позицій спільності ідей та завдань свідомих робітників усіх країн [18, с.10]. Об'єднавчий з'їзд прийняв програмний документ „Принципи і цілі Соціалістичної єдиної партії Німеччини”. У ньому на відміну від „Відозви КПН” червня 1945 року уже йшла мова і про боротьбу за соціалізм. Партія заявляла, що вона „прагне йти до соціалізму демократичним шляхом, та якщо капіталісти відійдуть від принципу демократії, вона вдасться до революційних засобів” [20, с.406]. Звернемо увагу на останні слова. Вони містять неприховану перспективу диктатури. За визнанням самих членів СЕПН в основі „Принципів і цілей...” лежали положення марксизму-ленінізму, що знайшли стратегічне втілення в соціалістичному будівництві в СРСР [22, с.423]. Що стосується РВАН у цьому випадку, то, як уже говорилося, її завданням було „допомагати і контролювати” в процесі антифашистсько-демократичних, а невдовзі і соціалістичних перетворень.

Роль РВАН у виробленні азимутів перетворень у Східній Німеччині добре проявилася під час підготовки і проведення земельної реформи. Вона зробила все, щоб КПШ стала не лише її ініціатором, але і проектантом. Уже та деталь, що реформа починалася не в аграрній землі Мекленбург, а в промисловій Саксонії з її робітничим класом і більшим впливом комуністів, говорить сама за себе. У Саксонії 12 лютого 1946 року земельна адміністрація прийняла постанову „Про допомогу новим селянам”, якою передбачалися ряд заходів підтримки безземельних селян-переселенців [10, с.241]. Через два тижні, РВАН видала наказ №62 „Про кредитування незаможних селян”. Цим вона разом з КПН дбала про соціальну базу революційних перетворень на селі. Зміст таких перетворень був окреслений ще в постанові ЦК КПН 4 серпня 1945 року [28, с.27]. Основне в ньому — землю відібрати у великих землевласників і передати її селянам на правах приватної власності Гасло „Юнкерланд ін Бауерханд!” (землю в руки селян) було досить привабливим. І все було б гаразд, якби не комуністичні плани соціалізації села. Проект закону про земельну реформу, погоджений з РВАН, направлявся для обговорення усім партіям Блоку. У саксонському місті Галле за участю В.Ульбріхта та представників Блоку партій відбулася дискусія про принципи аграрної реформи. Врешті після тривалого і нелегкого обговорення представники чотирьох партій поставили свої підписи під проектом закону. Але у центральному берлінському комітеті Блоку партій лідери буржуазно-демократичних партій виступили проти закону про реформу у комуністичній редакції. Гермес, Кайзер, Кох вважали, що відібрану у воєнних злочинців та великих землевласників землю не треба ділити між безземельними та малоземельними селянами, бо це неминуче приведе до скорочення

сільськогосподарського виробництва, а потім і до колективізації. Їх як саботажників реформи було усунуто з керівних постів у партіях і на їх місце прийшли лояльні до ССПН та РВАН лідери [26, с.51]. Реформа була проведена так, як вона була задумана.

Після вирішення питання про земельну реформу на чільне місце в діяльності РВАН постала проблема місцевої влади у підопічній зоні на виборній основі. Адже створення органів влади у сільських громадах, містах, районах і землях шляхом делегування за рекомендацією комуністів і під контролем РВАН було, зрозуміло, доречним на перших порах, але не демократичним кроком. Виходячи з завдання здійснити в Німеччині демократичну перебудову всього життя, РВАН націлювала демократичні сили на своєчасність виборів до місцевих зібрань. КПН першою виступила з гаслом „Голосуйте за партію демократії, миру і соціалізму!” [13, с.51]. До кінця серпня 1946 року такі вибори були проведені повсюди. Вони, однак, показали, що багато виборців не обирали соціалістичне майбутнє. Це зрозуміло, турбувало керівництво РВАН і ССПН. У своїй постанові від 18 вересня 1946 року Правління партії на чолі з В.Піком та В.Ульбріхтом зазначило, що в час виборчої боротьби „реакційні і фашистські елементи..., забарикадувавшись в буржуазно-демократичних партіях, підлими методами фашистської пропаганди і брехні вносили замішання у ряди виборців” [18, с.89]. Далі робився висновок про необхідність усунення таких елементів, що і було зроблено не без втручання РВАН методом остракізму з Кайзером, Леммером, Кохом та ін.

До того часу, поки позиції ССПН не зміцнилися і її соціалістична платформа не стала орієнтиром для всіх партій антифашистсько-демократичного блоку, РВАН як Верховна влада у Східній Німеччині спрямовувала, розвиток суспільства шляхом своїх імперативних директив. Особливо виразно це простежується в перші роки її діяльності. Так, з 536 наказів РВАН за весь період функціонування лише в 1946 році було видано 29, тоді як у 1949 — останньому році правління — тільки 18 [5, с.30].

Крім згаданих сфер політичних інтересів РВАН постійно опікувалася німецькою молоддю, надаючи їй виняткового значення як прогнозованому будівнику соціалістичного майбутнього Німеччини. Уже 30 червня 1945 року за розпорядженням маршала Г.К.Жукова при магістратах почали створюватися молодіжні комітети. На чолі Центрального керівництва цими комітетами КПН поставила Е.Хонекера. Він у своїй автобіографічній книзі не забув згадати про роль РВАН у спрямуванні молодіжного руху в країні: „Важливі поради для нашої роботи з молоддю ми отримували від керівних співробітників Радянської адміністрації [15, с.116]. У підсумку, 7 березня 1946 року Г.К.Жуков санкціонував діяльність Спілки вільної німецької молоді — німецького комсомолу. У червні 1945 року згідно з наказом №2 РВАН розпочало діяльність Об'єднання вільних німецьких профспілок — „школи комунізму”.

За час своєї майже п'ятирічної діяльності РВАН дуже багато уваги приділяла розвитку освіти і культури. Адже нову людину можна було виховати через школу, літературу, театр, образотворче мистецтво. З цією метою при РВАН було засновано Управління народної освіти, яке очолив професор П.В.Золотухін. Це Управління опікувалося роботою Центрального німецького управління освіти, слідкувало за формуванням учительського корпусу, виробленням навчальних планів, написанням підручників і навчальних посібників. Нерідко окремі з них

заборонялися [13, с.116]. Управління займалося пропагандою досягнень радянської науки й освіти, соціалістичної культури і радянського способу життя. Безумовно, це мало певні позитивні наслідки і принаймні значна частина молодого покоління починала вірити змальовуваним принайдним картинам.

Таким чином, РВАН у цілому виконала — принаймні у Східній Німеччині — ту роль, яка покладалася на неї тогочасним радянським партійно-державним керівництвом. За зовнішніми облаштуваннями демократичної багатопартійної системи в НДР, по суті, утвердився однопартійний режим комуністичної СЄПН. Від декларованої демократії з часом не залишилося нічого, крім банальних гасел: встановлена за формою народно-демократична влада стала в реальному житті „специфічною формою диктатури пролетаріату”. Закладені основи суспільного ладу за радянськими проектами не зробили державу НДР демократичною, незалежною, процвітаючою, а її народ вільним, хоч в останні роки її існування партійне керівництво від СЄПН і вдалося до спроб дистанціюватися від СРСР з його політикою перебудови та взяти курс на „соціалізм кольору НДР”. Але крига вже скресла: народна революція кінця 80-х — початку 90-х років минулого століття змела все те непридатне, що було привнесено ззовні. Водночас безпідставно робити однозначно негативну оцінку ролі РВАН, адже вона винятково багато зробила для викорінення фашизму в усіх сферах суспільного життя в Східній Німеччині та у вирішенні соціальних проблем.

Список використаної літератури

1. Боков Д. Е. Весна Победы / Д. Е. Боков. — М.: Политиздат, 1979. — 393 с.
2. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т. III. — М.: Политиздат, 1947. — 420 с.
3. Внешняя политика СССР. 1945-1985. — Т. 2. — М.: Наука, 1986. — 409 с.
4. Германская история в новое и новейшее время. — Т. 2. — М.: Наука, 1970. — 509 с.
5. Давидович Д.С. СВАГ и предпосылки антифашистско-демократических преобразований в Восточной Германии / Дмитрий Степанович Давидович // Ежегодник германской истории. 1980. — М.: Наука, 1982. — С. 21-32.
6. Дёрнберг С. Рождение новой Германии. 1945-1949 / С. Дёрнберг. — М.: Политиздат, 1962. — 232 с.
7. Краткая история Германской Демократической Республики. — М.: Политиздат, 1971. — 426 с.
8. История внешней политики СССР. 1945-1985. В 2-х т. — Т. 2. — М.: Наука, 1986. — 689 с.
9. История Германской Демократической Республики. 1949-1979. — М.: Наука, 1979. — 529 с.
10. Котов Г.Г. Аграрные отношения и земельная реформа в Германии / Григорий Григорьевич Котов. — М.: Госиздат, 1956. — 463 с.
11. Потсдамское соглашение. Документы по германскому вопросу. — Берлин: Гос. изд. ГДР, 1971. — 133 с.
12. Создание центра германских исследований // Новая и новейшая история. — 1990. — №3. — С. 221-226.
13. Тюльпанов С.И. В первые послевоенные годы на немецкой земле / С.И. Тюльпанов // Новая и новейшая история. — 1984. — №2. — С. 121-136; Новая и новейшая история. — 1984. — №4. — С. 104-124.
14. Ульбрихт В. К истории новейшего времени / Вальтер Ульбрихт. — М.: Политиздат, 1957. — 410 с.
15. Хоннекер Э. Из моей жизни / Эрих Хоннекер. — М.: Политиздат, 1982. — 367 с.

16. DDR. Werden und Wachsen. Zur Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik. — Dietz Verlag, Berlin. — 1975. — 585 s.
17. Doernberg S. Einheit — in Kampfgeboren. — Ditz Verlag, Berlin. — 1975. — 219 s.
18. Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Bd. I. — Dietz Verlag, Berlin. — 1951. — 287 s.
19. Engelhard R., Wille M. Freundschaft in Aktion. Zum Zusammenarbeit der SMAD mit den vor der KDP gerührten antifaschistischen Kräften Sachsen in Jahr der Befreiung / R.Engelhard. — Magdeburg, 1975. — 305 s.
20. Greuzberger S. Die sowjetische Militäradministration in Deutschland (SMAD). 1945-1949. — Knoth, 1991. — 512 s.
21. Karl Hein Gräfe, Helmut Wehner Zur Politik der sowjetisches Mmtäradminimstration in Sachsen // ZfG. — 1975. — №8. — S. 22-34.
22. Klassenkampf. — Tradition. — Sozialismus. — Dietz Verlag, Berlin. — 1974. — 463 s.
23. Kölm I. Die Befehle des Obersten Chefs der SMAD. 1945-1949. Eine analitische Untersuchung. Diss / I.Kölm. — Berlin, 1977. — 296 s.
24. Potsdamer Abkommen Dokumenten. Samluhg. — Staatsverlagd der DDR, Berlin. — 280 s.
25. Schnabe K. Die Zwangsvereinigung von KPD und SPD in Mecklenburg. — Vorpommoren / K. Schnabe. — Schwerin, 1992. — 96 s.
26. Ulbricht W. Die Bauernbefreiung in der Deutchen Demokratischen Republik. Bd. I / Walter Ulbricht. — Dietz Verlag, Berlin, 1961. — 601 s.
27. Vogel W Vortane Chancen? Die Deuchefrage in der Konzeptionen der Sieger. 1945-1955. Teil I // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. — 1990. — №2. — S. 65-81.
28. Von der demokratischen Bodereform zum sozialistischen Dorf. — Dietz Verlag, Berlin. — 1965. — 319 s.
29. Wohlweber E. Aus Erinnerungen. Ein Porträt Walter Ulbrichts / E. Wohlweber // BzG. — 1990. — №3. — S. 350-378.

Ю.В. Вильховой

**ВОСТОЧНАЯ ГЕРМАНИЯ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ОККУПАЦИИ:
НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ
ОБЩЕСТВЕННОГО СТРОЯ**

В статье на основе новейших публикаций советских, русских и зарубежных документов и материалов предпринимается попытка критически рассмотреть деятельность Советской военной администрации в Германии и процесс формирования нового общественного строя.

Ключевые слова: Германия, оккупационная власть, антифашистские силы, германистика, реформы, коммунистическое движение, социал-демократия, СЕПГ, историография, СВАГ.

Y.V. Vilhovi

**EAST GERMANY IN THE FIRST YEARS OF THE SOVIET OCCUPATION:
A NEW LOOK AT THE PECULIARITIES OF FORMING THE SOCIAL ORDER**

An attempt of critical reviewing the activities of the Soviet Military Administration in Germany and the process of forming a new social order is made in the paper based on the latest publications of the Soviet, Russian and foreign documents and materials.

Keywords: Germany, the occupation government, anti-fascist forces, German Studies, the reforms, the communist movement, social democracy, the Socialist Unity Party of Germany (the SED), historiography, the Soviet Military Administration in Germany (the SMAD).

Надійшла до редакції 28 листопада 2011 року

З історії Полтавського педуніверситету

УДК 378.4(477.53)«1991/2009»

Б.В. Год, О.П. Єрмак, П.В. Киридон

ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕДУНІВЕРСИТЕТ НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ

У статті досліджується історія одного з найстаріших педвишів України в період від 1991 по 1999 рік, коли заклад отримав високий статус — Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка.

Ключові слова: незалежність України, освіта, педагогічний інститут, педагогічний університет.

Проголошення Україною незалежності в серпні 1991 року знаменувало початок нової доби в історії Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка. Відтепер перед колективом закладу поставали принципово нові завдання розбудови власне національної концепції вищої педагогічної освіти, перегляду структурно-змістових складових навчально-виховного процесу, оновлення стратегічних підходів і тактичних принципів щодо напрямів діяльності. За умов соціально-економічної кризи в державі, політичної нестабільності, ідеологічного вакууму робити це було вкрай непросто, адже суспільні катаклізми об'єктивно спонукали до того, аби одночасно зберегти дієздатне і напрацьовувати те нове, що створить належний фундамент для подальших нововведень.

Перш за все, зазначимо організаційно-регламентні зміни в житті інституту. Так, з 1 жовтня 1991 року він переходив у підпорядкування Міністерства освіти України, втрачаючи підлеглість аналогічному міністерству вже неіснуючого СРСР. Оскільки раніше тривалий час Полтавський педінститут у числі небагатьох подібних вузів (у порядку експерименту) діяв поза впливом Києва, остільки на порядок денний поставало питання про узгодження практично всіх напрямів роботи зі структурами вітчизняного Міністерства.

Важливим підсумком перших місяців незалежності стали департизація інституту, припинення діяльності комсомольської організації. В таких нових умовах доводилося переглядати концептуально-ідеологічні засади навчально-методичної, наукової, організаційно-виховної роботи, адже значну частину перелічених напрямків десятиріччями курувала саме компартійно-комсомольська організація.

Аналогічним чином на житті закладу позначилося й введення єдиного мовного режиму. Перехід на українську мову ускладнювався браком відповідної навчально-методичної літератури, інерційно-психологічними тенденціями, певним протистоянням процесові як з боку частини викладацького складу, так і студентства. Проте з 1 вересня 1993 року на всіх перших курсах викладання стало

суто україномовним, а протягом наступних чотирьох років це правило було поширено на всі курси.

У власне практичній площині проблеми впливали з загальної ситуації хаосу в системі вищої освіти України. Надто часто змінювалися навчальні плани державного зразка, як правило, не піддаючись бодай-якомусь ґрунтовному аналізу, що спричинювало розбіжності в підходах і поглядах на пропорційне співвідношення між різними циклами дисциплін, зміст навчальних планів загалом.

Найглибшу кризу переживали навчальні дисципліни суспільного спрямування. Помітно зростало навчально-методичне навантаження викладачів кафедр гуманітарно-політичного та соціально-економічного профілю. Треба було форсованими темпами переглядати зміст навчальних дисциплін, позбавивши їх заідеологізованості радянських часів. Уводилися нові, змінювався (часто суттєво) обсяг звичних предметів, вочевидь недостатнім виглядав методичний супровід. Потребували докорінного перегляду науково-теоретичні підходи до бачення ролі гуманітарних та соціально-економічних знань у підготовці педагогів для оновленої системи освіти в незалежній Українській державі.

Як паліативний вихід учена рада інституту рекомендувала викладачам відповідних кафедр розробляти альтернативні курси, щоб забезпечити належну реакцію на політичну поляризацію суспільства, особливо в середовищі студентської молоді. На такі дисципліни в навчальних планах відтепер передбачалося до 15% навчального часу. В середині 1990-х років у Полтавському педагогічному інституті читалося близько 120 таких курсів.

Восени 1991 року з'явилася Республіканська концепція викладання гуманітарних та соціально-політичних дисциплін. Відповідно до її положень під час навчального року інститут вдався до серйозних організаційних заходів. Так, було реорганізовано ряд кафедр, збільшено кількість годин на вивчення історії, археології, географії України. Вітчизняну історію почали викладати на всіх факультетах, а в курсі філософії її марксистсько-ленінська складова віднині мала розглядатися лише як одна з течій. Було також запроваджено вивчення дисципліни „Народознавство”.

Зазначимо, що все назване потребувало організації перекваліфікації викладачів, обладнання та переобладнання навчальних кабінетів і лабораторій, поповнення бібліотеки відповідними підручниками та посібниками, переорієнтації методичного супроводу навчального процесу практично на кожній з кафедр інституту.

Позитивний вплив на бачення шляхів розвитку освіти в незалежній Україні справила обласна конференція педагогічних працівників 1992 року, делегатами якої стали 4 представники ПДП. Ректор інституту В. Пашенко брав активну участь в роботі Всеукраїнського з'їзду освітян у листопаді 1992 року. Ці зібрання окреслили загальні напрями подальшого функціонування освіти, завдання, що постали перед педагогічною громадськістю, вихователями, вчителями, викладачами вищої школи.

Інноваційні педагогічні підходи було зафіксовано в оновленій „Концепції діяльності Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка”, ухваленій вченою радою за доповіддю професора Н. Тарасевич у січні 1993 року [1].

Інститут мав також переглянути усталені підходи щодо навчально-виховної діяльності, оскільки в червні 1993 року Міністерством освіти України було введено в дію нове Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах [1, с. 64]. Цим актом запроваджувалися сучасна нормативно-правова база вузівської освіти, форми організації навчання, регулювався навчальний час студента та робочий час викладача, вказувалися різновиди навчання та зміст науково-методичного забезпечення навчального процесу. Починаючи з 1 вересня 1994 року інститутський трудовий колектив цілком перейшов до роботи за новими регламентно-методичними правилами, зумовленими названим Положенням.

Позитивні наслідки для діяльності інституту мали ухвалені Кабінетом Міністрів України протягом 1997-2001 років постанови „Про перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями”, „Про розроблення державних стандартів вищої освіти”, „Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)”, „Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів”, „Про затвердження Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах”.

Вони створили належне нормативно-правове підґрунтя для перебудови організації навчально-виховного процесу в інституті (університеті) на нових засадах. З часом нормативне регулювання освітянської діяльності ПДПУ цілком поглибилося з огляду на принципи, викладені в Законах України „Про освіту” та „Про вищу освіту”, Постановах уряду „Про затвердження нормативів чисельності студентів, аспірантів, докторантів, здобувачів наукового ступеня кандидата наук, слухачів, інтернів на одну штатну посаду науково-педагогічного працівника у вищих навчальних закладах III і IV рівнів”, „Про затвердження Порядку надання цільових пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти”, „Про затвердження Державної програми розвитку вищої освіти на 2005-2007 роки”.

Протягом 1990-х — початку 2000-х років в інституті було напрацьовано значний досвід використання рейтингової системи контролю знань. Найбільшого поширення ця форма набула на природничому факультеті та факультеті російської (згодом — іноземної) філології.

Починаючи з 2002 року, студенти всіх спеціальностей навчаються за оновленими навчальними планами, складеними згідно з проектами галузевих стандартів вищої освіти України. Їх особливістю, зокрема, є те, що тижневе навантаження зменшено до 30 годин, суттєво поглиблено комп'ютерну підготовку, значно посилено роль самостійної роботи студентів.

Перша половина 1990-х років, коли практично всю систему освіти України охопила фінансова криза, позначилася серйозним ускладненням матеріального та фінансового забезпечення навчально-виробничої діяльності інституту. Так, 1994-1995 навчального року з цієї причини викладачі мусили брати 20-денні відпустки за власний рахунок. А заборгованість з виплати заробітної плати і стипендій вдалося погасити тільки на початку XXI сторіччя. Суттєво звузилися обсяги закупівель нового обладнання, наочних посібників, техніки, навчальної літератури тощо.

Режим економії, підвищення норм навчального навантаження викладачів лише частково пом'якшували ситуацію. Якоюсь мірою фінансовий стан педінституту рятували відкриття 1996 року на комерційних засадах очно-заочного підготовчого відділення (100 осіб), згодом реорганізованого на підготовчий факультет, розширення контингенту студентів платної форми навчання, відкриття філіалу (згодом — факультету) в Сімферополі (перший випуск 1998 року там склав 102 чоловіки, загальний контингент студентів — близько 750 осіб), а також — консультаційного пункту на базі Кременчуцького педагогічного училища імені А.С.Макаренка (1998 рік), на якому навчалися близько 270 студентів [4].

Тоді ж інститут з метою оптимізації навчального процесу та економного використання коштів мусив удался до деяких організаційно-структурних перетворень. Так, було об'єднано в філологічний факультет факультети української та іноземної філологій, реорганізовано кілька кафедр з метою зменшення їх загальної кількості. 1996 року відкрився факультет фізичного виховання.

1997 року вчена рада інституту звернулася до Міністерства освіти України з пропозицією створити в Полтаві гуманітарний університет шляхом злиття педагогічного інституту, обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників та культосвітніх середніх спеціальних навчальних закладів Полтавщини. Малося на меті концентрувати науково-педагогічний потенціал вищої школи області, поєднавши зусилля провідних кафедр, факультетів, методичних об'єднань тощо. Проте це прогресивне починання не знайшло підтримки як міністерських чиновників, так і окремих керівників освіти Полтавської області.

Між тим, реорганізаційні заходи не спричинили відмови від традиційних напрямів діяльності ПДПІ. Він і далі успішно працював над проблемами сільської школи в рамках програми колишнього Держкомітету СРСР з народної освіти „Сільська школа на Україні”, забезпеченням перших кроків шкіл нового типу. Станом на 1991 рік тільки в обласному центрі діяли 1 ліцей, 4 гімназії та 2 національні школи, а в області загалом статус навчальних закладів нового типу одержали 16 подібних установ. Інститут надавав важливого значення підтримці процесу їх становлення, адже почасти все розпочиналося зміною вивіски. У близько 30 шкільних комплексів було відкрито філії кафедр інституту, кращі викладачі працювали й працюють досі в школах нового типу як науково-методичні консультанти.

З метою належного кадрового забезпечення освітніх установ було розширено обсяги перепідготовки педагогічних працівників. У першій половині 1990-х років щорічно понад 600 осіб підвищували власну професійну кваліфікацію в стінах інституту. Починаючи з 1995-1996 навчального року інститут надає можливість одержання другої вищої освіти на заочній формі навчання. Найбільший попит щодо перекваліфікації склався на такі спеціальності, як психологія, англійська мова, українська мова та література.

Вочевидь, не виправданим був курс на поступове згортання заочної форми навчання, взятий на початку 1990-х років. Від різкого скорочення (мало не ліквідації) 1995-1996 років інститут перейшов до поступового розширення цієї форми одержання освіти, в тому числі на базі освіти, набутої в педагогічних

училищах, а також на комерційних засадах. 1998 року заочну освіту в стінах університету одержували понад 3500 осіб, а через два роки їх чисельність навіть перевищила відповідний показник на стаціонарній формі навчання. Показово, що, починаючи з 2001 року, в університеті було запроваджено підготовку спеціалістів за подвійними спеціальностями не тільки на денній, а й на заочній формах навчання.

У вересні 1991 року відбулася установча конференція Міжнародної Макаренківської асоціації, центральним осередком котрої став Полтавський педагогічний інститут. 1996 року на його базі відкрилася Міжнародна Макаренківська лабораторія, що й зараз успішно координує дослідницькі зусилля макаренкознавців ряду країн Європи, Азії та Америки щорічно організовує Макаренківські конференції.

На пропозицію академіка П. Тронька, в інституті було створено науковий центр з вивчення ролі церкви в духовному відродженні України. Згодом його плідна діяльність призвела до появи Полтавської наукової школи українського релігієзнавства, котру очолив ректор інституту В. Пашенко. Протягом періоду незалежності вона підготувала трьох докторів і близько 10 кандидатів історичних наук із проблем історії церкви та релігієзнавства.

На початку 1990-х років інститут уступив до Міжнародної асоціації сприяння педагогічній освіті. Науково-педагогічними працівниками активно розроблялися актуальні наукові теми: програма „Вчитель”, автоматизація контролю сільськогосподарського виробництва, інтегровані курси хімії, фізики, вивчення і пропаганда педагогічної спадщини А. Макаренка, зміст і структура педагогічної освіти України та інші.

Пам'ятним в історії навчального закладу став 1999 рік, адже 9 грудня Постановою Кабінету Міністрів України на базі інституту було створено Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. Зміна статусу вищого навчального закладу поклала якісно нові, підвищені вимоги до організації діяльності ПДПУ.

2000 року було ухвалено довгострокову програму „Європейська орієнтація ПДПУ”. Відтепер щорічно, крок за кроком, упроваджувалися кращі зразки не лише вітчизняної вищої освіти, а й системи педагогічної освіти зарубіжних країн в практику діяльності Полтавського педуніверситету.

На початку ХХІ сторіччя помітний вплив на діяльність університету справило втілення ним у життя таких стратегічних документів, як Закон України „Про вищу освіту”, Указ Президента України „Про додаткові заходи щодо забезпечення розвитку освіти в Україні”, Державна програма „Вчитель”. Наслідком їх реалізації в університеті стали модернізація всіх ланок освітянської діяльності, вдосконалення навчання, задіяння нових науково-педагогічних технологій, наближення до кращих європейських стандартів, розвиток власних напрацювань педагогічної роботи. Вочевидь, не випадково багато років поспіль ПДПУ востановєється лауреатства високого рейтингу „Софія Київська”, „Золота фортуна” та інших номінацій.

Міцнів науково-педагогічний потенціал закладу, викладацький склад поповнювався новими кандидатами і докторами наук, молодими викладачами.

У стінах ПДПУ щорічно відбувається 20-25 науково-практичних конференцій міжнародного, всеукраїнського та регіонального масштабів, що

підтверджує поживлення наукових розробок та діяльності наукових шкіл університету. 1993 року було відновлено видання „Наукових записок Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г.Короленка” за серіями, пізніше (1998 року) до них додалися „Історична пам'ять”, „Вісник Полтавського педінституту”, „Рідний край”, „Філософські обрії”. Всі вони мають відповідну ліцензію ВАК Міністерства освіти і науки України, як фахові видання [5].

1997 року ректорат створив новий структурний підрозділ: видавничий відділ, реорганізований згодом на інформаційно-обчислювальний центр. Тож, таким чином, вдалося не зменшити, а навіть збільшити кількість наукових публікацій викладачів інституту, щорічний показник яких складав 750-1000 назв загальним обсягом 500-700 друкованих аркушів (в останнє десятиріччя — близько 1500 і 1000 відповідно на рік).

Роки незалежності супроводжувалися розширенням переліку спеціальностей, за якими готують фахівців у ПДПУ. Так, одразу було започатковано підготовку вчителів географії, і фізичного виховання, практичних психологів. Потім цей перелік було розширено за рахунок таких спеціальностей, як хореографія, музика, образотворче мистецтво, соціальна педагогіка, дефектологія, професійне навчання, екологія та охорона навколишнього середовища, управління навчальним закладом, журналістика. Інститут (потім — університет), таким чином, послідовно розширює перелік освітніх послуг, у тому числі й за рахунок не лише педагогічних спеціальностей, стаючи де-факто університетом класичного характеру.

Загалом останнім часом вдалося зберегти традиційно високий авторитет вищого навчального закладу, про що свідчили показники набору студентів на перший курс. Так, якщо 1991 року поріг інституту переступили 1065 першокурсників стаціонарної і заочної форм навчання то 2007 року — понад 2000. Знаковим є те, що практично кожен третій з нових студентів закінчив школу з медаллю, а понад 40% прийшли за цільовим набором.

Проблемам набору абітурієнтів та розподілу випускників завжди надавалося великого значення. У Полтаві, Кременчуці та інших містах області потреба в учителях на початку 1990-х років була незначною, тоді як на селі брак педагогів ставав усе масштабнішим. У квітні 1992 року було ліквідовано як такий що не відповідає запитам часу факультет майбутнього вчителя. Натомість було запроваджено комерційні очно-заочні курси підготовки абітурієнтів до вступу у вищі навчальні заклади.

Починаючи з 1998 року практикуються внутрішньовузівські предметні олімпіади для обдарованих абітурієнтів, призери яких одержують пільги при вступі на навчання. Певний час функціонував факультет довузівської підготовки, на якому майбутнім абітурієнтам надавалася фундаментальна підготовка для вступу до вищих навчальних закладів. Проте 2001 року з метою оптимізації роботи з майбутніми вступниками факультет було реорганізовано, а центр ваги перемістився на рівень кафедр, котрі стали надавати освітні послуги перспективним абітурієнтам з найрізноманітніших напрямів та змістових варіантів. Наслідком профорієнтаційної роботи є розширення (близько 35) переліку спеціальностей і збільшення щорічного набору на навчання до показника 1800-2000 осіб.

1992 року з дозволу Міністерства освіти України до 20% вступників одержували освітні послуги на комерційних засадах. Тим самим було покладено початок змішаній (державній і комерційній) формі фінансування навчання. Незабаром кількість студентів, що навчаються за кошти фізичних та юридичних осіб або за рахунок державних пільгових кредитів суттєво зросла. Хоча коштом Держбюджету навчається понад 50% від загального числа студентства.

З року в рік зростає випуск педагогічних кадрів. Якщо на початку 1990-х років зі стін інституту з дипломами освітян щорічно виходило близько 1000 чоловік, то 2007 року випуск дипломованих фахівців склав 2716 осіб, у тому числі 1301 бакалавр, 1309 спеціалістів, 106 магістрів. Між тим питання працевлаштування випускників тривалий час залишалося нерозв'язаним, оскільки аж до кінця 1990-х років на окремих спеціальностях розподіл одержували до 50% випускників. Лише на початку XXI століття цей показник удалося суттєво поліпшити, довівши до рівня 95-100% (за різними спеціальностями).

Непересічного значення в університеті надається виробничим педагогічним практикам. З відкриттям нових спеціальностей та спеціалізацій значно розширився перелік баз практик, актуалізувалося питання оптимізації форм та методів їх організації й проведення. Показово, що під час літньої педагогічної практики студенти університету обслуговують якісний відпочинок школярів у майже 20 таборах Полтавщини, Азовського узбережжя та Причорномор'я.

У складних умовах перебудови системи вищої педагогічної освіти 1990-х років початку XXI сторіччя вдалося зберегти і навіть поволі нарощувати науково-педагогічний потенціал університету. Хоча чисельність професорсько-викладацького складу дещо скоротилася, проте чисельність викладачів, що мали наукові звання та вчені ступені, не опускалася нижче 50%, а кількість докторів наук, професорів з року в рік невпинно зростає.

У складі професорсько-викладацького колективу університету — дійсний член та член-кореспондент АПН України, 6 заслужених працівників освіти України, 2 заслужені діячі мистецтв України, 3 заслужені діячі науки і техніки України, народний художник України, заслужений художник України, 2 заслужені працівники культури України, заслужений артист України, заслужений майстер народної творчості України, заслужений працівник фізичної культури і спорту, заслужений тренер України, понад 30 нагороджених знаком „Відмінник освіти України”, заслужений майстер спорту України, 10 майстрів спорту, лауреат державної премії СРСР [4].

На початку 1990-х років почала функціонувати аспірантура з вітчизняної педагогіки та історії України. Перший набір аспірантів 1992 року склав 4 особи. Через п'ять років інститут готував уже 30 аспірантів за сімома спеціальностями, а 1999 року — 40 осіб за 12 спеціальностями. 1993 року в інституті започаткували складання екзаменів кандидатського мінімуму з історії України, теорії та історії педагогіки, іноземних мов, а згодом цей список розширився. У 1998 році рішенням колегії Міністерства освіти України в ПДП вперше в його історії відкрито докторантуру зі спеціальностей історія України й теорія та історія педагогіки.

Нині підготовка аспірантів і докторантів в університеті здійснюється в аспірантурі та докторантурі відповідно за дванадцятьма та двома спеціальностями. Наукове керівництво забезпечують двадцять три доктори і

чотири кандидати наук. До переліку спеціальностей аспірантури входять: Фізико-математичні науки. Теплофізика та молекулярна фізика; Природничі науки. Ботаніка, Екологія; Історичні науки. Історія України; Економічні науки. Економічна теорія; Філософські науки. Соціальна філософія та філософія історії; Філологічні науки. Російська література, Українська мова, Германські мови; Педагогічні науки. Загальна педагогіка та історія педагогіки, Теорія і методика виховання, Теорія навчання. Докторантура функціонує з таких спеціальностей: Історія України та Загальна педагогіка та історія педагогіки [6].

На належному рівні роки незалежності України зустріла художня самодіяльність педагогічного університету. Він постійно виходить переможцем обласного міжвузівського конкурсу „Студентська весна” (щороку колективи та індивідуальні виконавці університету виборюють близько 25 дипломів різних ступенів). Лише в гала-концерті беруть участь близько 20 колективів і понад 30 сольних виконавців.

Загалом зараз в університеті успішно займаються творчістю близько 30 різноманітних колективів. Серед них є лауреати міжнародних та всеукраїнських конкурсів: ансамбль спортивно-бального танцю „Грація” (призер чемпіонатів України, світу і Європи); український народний хор „Калина”, який щорічно гастролює за кордоном (Росія, Бельгія, Німеччина, Швейцарія, Австрія, Італія, Туреччина та ін.); народний ансамбль танцю „Весна”; фольклорний ансамбль „Жива вода”; камерний хор імені П. Лиманського; вокальні гурти „1000 років музики” та „Чебрець”; команда КВК „Фіма” (учасник вищої ліги СНД) та інші. Щороку відбуваються фестивалі художньої творчості, конкурси першокурсників „Алло, ми шукаємо таланти!” та багато інших.

Хор „Калина” створений у 1979 році при Полтавському державному педагогічному інституті (нині університет) імені В.Г. Короленка. До 1998 року колектив складався із двох груп: хорової та оркестрової. Оркестрова група, окрім класичних інструментів, має ряд суто національних музичних інструментів: бандури, кобзи, цимбали, сопілки. 1998 року при хорі створена танцювальна група. Нині колектив налічує понад 100 осіб.

Засновником і постійним художнім керівником хору є відомий український хоровий диригент, заслужений діяч мистецтв України, професор кафедри музики Г. Левченко.

Виховною роботою опікується створена 1993 року інститутська Рада кураторів, діяльність котрої скеровується проректором з виховної роботи доцентом Н. Сулаєвою, узгоджуючись з діями студентської ради університету. Кураторство нині охопило практично всі академічні групи. Це — апробована, дієва форма допомоги студентам в адаптації до навчання, організації колективу групи, налагодженні цікавого дозвілля молоді.

Важливим чинником організаційно-виховної діяльності університету стало послідовне розширення прав студентів. Так, 1997 року було організовано студентське наукове товариство, створено студентську науково-дослідну асоціацію (з відповідними об'єднаннями на факультетах). З близько 3500 студентів денної форми навчання майже третину залучено до науково-дослідної роботи, близько ста осіб щорічно беруть участь в студентських конкурсах та олімпіадах, десятки з них мають серйозні наукові публікації, з яких часто розпочинається шлях до наукових звершень.

Традиційними стали студентські наукові конференції, котрих щороку в стінах університету відбувається близько 20. Сьогодні студенти проводять науково-дослідну роботу в близько 220 проблемних груп і 120 наукових гуртках. Щороку студенти готують понад 270 наукових праць загальним обсягом більше 300 друкованих аркушів.

2001 року з ініціативи ректора було запроваджено щорічний конкурс „Студент року” за п'ятьма номінаціями. Кращі з кращих одержують з рук ректора грамоту про визнання їх переможцями в навчанні, науковій, громадській діяльності, фізкультурно-оздоровчій роботі тощо.

2007 року почала функціонувати Студентська рада університету, статут якої було прийнято студентською конференцією і схвалено вченою радою університету. Першим головою ради було обрано відмінника навчання, студента природничого факультету Ю. Краценка.

Тож студентське самоврядування набуло структурно-організаційних форм, котрі сьогодні сприяють задоволенню прав студентів, їх активній участі в управлінні університетом, обладнанні студентського життя в найрізноманітніших формах і виявах на рівні група-факультет-університет.

Про спортивні здобутки університету свідчить хоча б те, що на зламі століть на його базі сформувалися спортивні команди, котрі представляють Полтавщину в чемпіонатах України аж до найвищого рівня, посідаючи доволі високі місця: з волейболу (жіноча), футзалу (жіноча), футболу (чоловіча), гандболу (чоловіча), хокею на траві (жіноча).

Фізкультурно-спортивний актив виступає ініціатором й організатором різноманітних цікавих фізкультурно-оздоровчих та спортивно-масових заходів: „Дня здоров'я”, „Дня туризму”, численних змагань і спартакіад. Щорічно проводиться комплексна спартакіада факультетів та університету, яка включає змагання з восьми видів спорту, спартакіада (6 видів спорту) серед гуртожитків.

Понад 1020 студентів займаються в спортивних секціях університету. Плідно працює відновлений 2004 року спортивний клуб. Не випадково ПДПУ імені В.Г. Короленка постійно займає високі місця в змаганнях Спартакіади серед вищих навчальних закладів України III-IV рівнів акредитації, регулярно посідаючи високі місця (в першій десятці) серед усіх (у тому числі фізкультурних) ВНЗ держави.

Традиційними стали змагання на призи ректора ПДПУ імені В.Г. Короленка академіка В. Пащенка з волейболу (серед жіночих команд), мініфутболу, пляжного волейболу, ритмічної гімнастики, спортивного орієнтування. Протягом багатьох років команда університету стає переможцем традиційних легкоатлетичних естафет на честь Дня преси та Дня міста. Збірні команди факультету фізвиховання неодноразово ставали переможцями Універсіади Полтавщини серед ВНЗ III-IV рівнів акредитації.

Останнім часом студенти університету здобули немало спортивних вершин. В університеті навчаються і працюють близько 60 майстрів спорту України, 6 майстрів спорту міжнародного класу, 1 заслужений майстер спорту України, серед яких — чемпіонка світу з пауерліфтингу І. Яворська, учасник Олімпійських ігор у Сідней С. Ізмайлов (легка атлетика).

Серед найпомітніших атлетів університету В. Сенченко — майстер спорту міжнародного класу з боксу, член збірної команди України, бронзовий призер

Чемпіонату Європи, учасник Олімпійських ігор в Сіднеї, В. Бражник — майстер спорту міжнародного класу з боксу, член збірної команди України, чемпіон Європи серед юнаків, О. Литвиненко — майстер спорту міжнародного класу з греблі, член збірної команди України, учасник XXI Олімпійських ігор в Атланті, Д. Борисов — майстер спорту України з велоспорту, член збірної команди України, О. Кузьменко — майстер спорту України з художньої гімнастики, фіналістка чемпіонатів України, А. Олексієнко — переможець і призер чемпіонатів України у штовханні ядра, Т. Георгієва — срібний призер молодіжної першості України з дзюдо та самбо, І. Яворська — Заслужений майстер спорту з пауерліфтингу, чемпіонка Європи й світу та інші.

Помітного резонансу набула практика проведення в університеті тижнів факультетів, започаткована 1998 року. З часом, удосконалюючись, ці заходи стали якнайкращою презентацією факультетами власних здобутків, спрямованою на залучення до університетської освітньої роботи прогресивної громадськості Полтавщини, профорієнтаційну роботу з майбутніми абітурієнтами.

Виявом національної свідомості та патріотичного виховання стало відкриття 2000 року меморіальної дошки викладачам, співробітникам і студентам університету, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Принциповим стало те, що кошти на її спорудження здавали як працівники, так і студенти закладу. Стіни університету прикрасили також меморіальні дошки на честь видатних педагогів, котрі в різні часи навчалися або викладали в його аудиторіях.

В умовах економічної кризи в Україні матеріально-технічна база закладу постійно потерпала через недостатнє фінансове забезпечення. Больовими точками стали гуртожитки, застарілі меблі та обладнання навчальних аудиторій, інженерно-комунікаційні споруди ботанічного саду, агробіостаніонару „Лучки” та інші підрозділи.

Між тим, хоч і поволі, університет здійснював технічну модернізацію. Так, уже протягом 1991-1992 років автоматизували частково управління навчальним процесом, бухгалтерський облік, робоче місце секретаря деканату, створено інформаційну підсистему „Абітурієнт” тощо. Пізніше комп'ютеризація охопила практично всі підрозділи інституту (університету), ставши предметом постійної уваги з боку ректорату, і, незважаючи на вкрай обмежені фінансові можливості, дозволила закладу триматися на рівні сучасних вимог до педагогічних вишів.

Особливої ваги ректоратом надавалося й надається комп'ютеризації та переобладнанню наукової бібліотеки. Вагомим здобутком стали початок створення електронного каталогу, підключення книгосховища до мережі Інтернет, відкриття 2001 року нового читального залу на 80 місць.

У жовтні 1994 року підсумки перших років незалежності було відзначено святкуванням 80-річчя Полтавського педагогічного інституту. Відбулося врочисте засідання вченої ради, рад факультетів, кафедр. Було видано спеціальну серію наукових записок, нарис історії інституту, ілюстрований довідник про заклад. Науково-педагогічні працівники опублікували ряд статей у пресі, прозвучала серія виступів на радіо й телебаченні. До урочистої дати реконструювали музейні кімнати інституту, а в обласному музично-драматичному театрі відбувся святковий концерт. Тоді ж статус 80-річного інституту було підтверджено експертною комісією Міністерства освіти України з ліцензування. Вона визнала належний рівень кадрового, матеріально-технічного, науково-методичного

супроводу навчального процесу, запропонувавши всі (21) спеціальності і вищий навчальний заклад у цілому ліцензувати за найвищим IV рівнем акредитації. Проте другий етап атестації, що відбувся в травні 1998 року, констатував відсутність в інституті магістратури, чим зумовили його акредитацію за III-IV рівнями.

1998 року Полтавський педінститут перейшов на ступеневу систему підготовки фахівців за рівнями бакалавр-спеціаліст, а наступного року вдалося ліцензувати діяльність магістратури на 10 спеціальностях. Перший випуск магістрів 2000 року налічував 30 осіб.

Поступово ліцензували та акредитували за найвищими вимогами зміцнілі спеціальності, тож за цим показником ПДПУ імені В.Г. Короленка нині серед когорти найкращих педагогічних вищих навчальних закладів України. Ректорську посаду з 1991 року по сьогоднішній день обіймає дійсний член АПН України, професор В. Пащенко — знаний в Україні науковець, авторитетний керівник і викладач.

До структури університету, що сформувалася в останні роки, входили сім факультетів: психолого-педагогічний (декани Н. Литвиненко, Н. Карапузова (сьогодні)), технологій та дизайну (декани М. Ніколаєв, В. Титаренко (сьогодні)), філології та журналістики (декани О. Бондаревська, Н. Хоменко, М. Степаненко (сьогодні)), фізико-математичний (декани О. Руденко, Ю. Москаленко (сьогодні)), природничий (декани А. Білич, А. Редчук, М. Гриньова (сьогодні)), історичний (декани Б. Год, П. Кравченко (сьогодні)). Кримський психолого-педагогічний факультет (м. Сімферополь) як відокремлений структурний підрозділ незмінно очолює П. Важинський.

З року в рік зусиллями всього професорсько-викладацького складу створювався цілісний комплекс науково-методичного супроводу підготовки бакалаврів, спеціалістів, магістрів з усіх спеціальностей і спеціалізацій (їх перелік невпинно розширюється) відповідно до державних стандартів. Значну роботу провели кафедри, як виробничо-методичні одиниці: педагогіки (завідувач — професор А. Бойко), біології людини і тварин (завідувач — доцент В. Закалюжний), всесвітньої історії та методики викладання історії (завідувач — професор Б. Год), географії та краєзнавства (завідувач — доцент Л. Булава), історії України (завідувач — професор В. Пащенко), загальної фізики (завідувач — професор О. Руденко), зарубіжної літератури (завідувач — професор О. Ніколенко), української мови (завідувач — професор М. Степаненко), педагогічної майстерності (завідувач — професор М. Гриньова), математичного аналізу та інформатики (завідувач — професор В. Лагно), математики (завідувач — доцент Ю. Москаленко), образотворчого мистецтва (завідувач — доцент Л. Бичкова), політекономії (завідувач — професор Л. Яковенко), природничих і математичних дисциплін (завідувач — доцент Н. Карапузова), психології (завідувач — професор В. Моргун), філософії (завідувач — професор П. Кравченко), хімії та методики викладання хімії (завідувач — професор Н. Шиян), хореографії (завідувач — доцент П. Горголь), іноземних мов (завідувач — доцент Н. Вишня), теорії і методики технологічної освіти (завідувач — доцент В. Титаренко) та інші.

Найважливіші питання належної організації навчального процесу в університеті покладені на Методичну раду, роботу якої скеровували

Л. Безобразова та О. Ніколенко (сьогодні). Відповідальними за навчальну роботу протягом 1991-2008 років були проректори М. Степаненко та П. Киридон.

Координуючі та медично-інспекторські функції виконує навчальний відділ, який у роки незалежності очолювали Т. Барзій і Н. Гатіатулліна (сьогодні). Фінансово-економічну роботу спрямовує бухгалтерія, якою керували В. Перевозна та В. Онищенко (сьогодні). Бібліотека університету (директори Л. Костенко, С. Марченко, адміністративно-господарська служба (проректори С. Завгородний, М. Хабло, А. Харитонов, В. Титаренко, Інформаційно-обчислювальний центр (директор О. Губачова), відділ кадрів (начальники А. Кучерявський, М. Гудзенко, В. Кобченко (сьогодні)) та інші структурні підрозділи забезпечували і забезпечують належний супровід функціонуванню університету.

Сьогодні університет пов'язує власні перспективи з орієнтацією навчально-виховної роботи на засади Болонської конвенції 1999 року: розширення мобільності викладачів і студентів, упровадження кредитно-модульної системи, здійснення моніторингу якості освіти. Кредитно-модульні принципи навчання масштабно почали впроваджуватися в університеті з 2004 року. Конкретними заходами стали перехід на двоциклову систему навчання (бакалавр-магістр), запровадження кредитної системи, введення нового контролю якості освіти, забезпечення працевлаштування випускників тощо.

(Закінчення у наступному номері)

Список використаної літератури

1. Болюбаш Я.Я. Організація навчального процесу у вищих закладах освіти: Навч. посібник для слухачів закладів підвищення кваліфікації системи вищої освіти / Я.Я. Болюбаш. — К.: Вища освіта, 1993. — 127 с.
2. Концепція діяльності Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, ухвалена вченою радою 25 січня 1993 року. — Полтава: [Б. в.], 1993.
3. Кучеренко Л. Язык до Кисва доведе. А до Криму? У розпал вступної кампанії абітурієнтів повідомили про... ліквідацію факультету / Л. Кучеренко // Дзеркало тижня. — 2005. — 3 вересня. — С. 4.
4. Протокол №1 засідання вченої ради Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка від 31 серпня 1998 року.
5. Протокол №1 засідання вченої ради Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка від 27 серпня 1999 року.
6. Протокол №1 засідання вченої ради Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка від 31 серпня 2010 року.

Б.В. Год, А.П. Ермак, П.В. Киридон

ПОЛТАВСКИЙ ПЕДУНИВЕРСИТЕТ НА ИЗЛОМЕ СТОЛЕТИЙ

В статье исследуется история одного из старейших педвузов Украины в период с 1991 по 1999 год, когда заведение получило высокий статус — Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко.

Ключевые слова: *независимость Украины, образование, педагогический институт, педагогический университет.*

B.V. Hod, O.P. Yermak, P.V. Kyrydon

**POLTAVA PEDAGOGICAL UNIVERSITY AT THE TURN
OF THE 21ST CENTURY**

The article focuses on the history of one of the oldest pedagogical institutions of Ukraine during 1991–1999 when it got a high status of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University.

Keywords: *Ukraine's independence, education, pedagogical institute, pedagogical university.*

Надійшла до редакції 12 вересня 2011 року

Хроніка

ПОЛТАВА. ФОТО МИНУЛИХ СТОЛІТЬ

Виставка “Полтава. Фото минулих століть” була підготована психолого-педагогічним і фізико-математичним факультетами Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка до 97-ї річниці із дня заснування Полтавського учительського інституту і відкрита 14 грудня 2011 року. Захід ставив собі на меті ознайомити студентів, викладачів і гостей університету з пам'ятками архітектури, що визначали обличчя Полтави впродовж XIX-XX століття. Укладачі виставки: старший викладач кафедри образотворчого мистецтва Віктор Бабенко і старший викладач кафедри математичного аналізу та інформатики Олег Безверхній відібрали для неї 50 високоякісних копій старовинних поштових листівок і фотографій з численних приватних колекцій, а також супроводили їх відповідними пояснювальними підписами. Вступним словом виставку відкрив ректор університету, доктор філологічних наук, професор Микола Степаненко.

Серед тих, хто багато років присвятив пошуку фотодокументів, пов'язаних з історією Полтави, в першу чергу потрібно відмітити палкого пошанувача полтавських старожитностей Савелія Бабенка (1918-2009). Надзвичайно енергійна людина і щирий патріот своєї Батьківщини, художник-фотограф, Савелій Іванович зібрав велику колекцію світлин і поштових листівок початку XX століття, яку в різний час експонував у виставкових залах і навчальних закладах міста. Досвідчений фотограф, він у часи, коли копіювальна техніка і засоби сканування зображень ще не були винайдені, зумів сфотографувати значну кількість рідкісних листівок з приватного зібрання відомої колекціонерки поштових листівок старої Полтави Музи Маньківської. Тепер ця колекція, на жаль, знаходиться далеко від Полтави, втім негативи, зроблені Савелієм Івановичем, дозволили за допомогою сучасних засобів комп'ютерної реставрації отримати якісні копії листівок із цього зібрання. Альбоми, створені автором, поповнили фонди краєзнавчого музею, а також були передані до численних просвітницьких закладів нашого міста.

Полтавський колекціонер і краєзнавець Юрій Гужва відомий серед фахівців своєю колекцією фотографій і поштових листівок із зображеннями вулиць, площ і пам'ятників нашого міста. Однією з найбільш унікальних знахідок Юрія Миколайовича є приватний альбом фотографій Полтави, зроблених у 1897 році. Деякі з цих фотографій подані на виставці.

Серед майстрів фотографічного мистецтва, чії роботи увійшли до експозиції виставки, слід в першу чергу згадати видатного полтавського фотографа Йозефа Хмелевського. Відомий полтавський дослідник життя і творчої спадщини великого майстра, Кім Скалацький у своїй книзі (Скалацький К. Пошуки, знахідки, відкриття. К.: Родовід, 2004) відзначає, що вже 1883 року на візитівках і зворотних сторонах фотографій Хмелевського з'явилося зображення першої медалі, отриманої ним на промислово-художній виставці в Москві (1882) 1902 року окрім численних медалей (Н. Новгород, Петербург, Париж, Лозанна,

Брюссель, Чикаго) на його візитівках з'являється зображення французького ордену Академічних палм, отриманого фотомайстром у 1900 році на Всесвітній виставці у Парижі разом із спеціальною відзнакою французького уряду.

У Полтаві майстер створив два відомі фотоальбоми: "Тоголь на Родине" і "Земский дом в Полтаве", що зберегли для нас неповторну красу села Василівки Миргородського повіту, а також первісний інтер'єр будинку Полтавського губернського земства, споруджено впродовж 1903-1908 років за проектом архітектора і художника Василя Кричевського. Крім фотографій Полтави Йозеф Хмелевський створив надзвичайно яскраві серії фоторобіт, що пізніше лягли в основу двох великих серій поштових листівок: «Типы Малороссии» і «Виды Малороссии» (1902-1916), виданих у Москві видавництвом "Шереръ, Набгольц и К^о", у Стокгольмі, видавництвом "Granberg", а також деякими іншими видавництвами. До майстерні автора заходили Володимир Короленко, Панас Мирний, Григорій Мясоедов, Микола Скліфосовський.

Великий внесок у справу увічнення архітектурного обличчя Полтави зробив Михайло Фріденталь - талановитий фотограф, який багато років навчався майстерності у Йозефа Хмелевського. Фріденталь зробив фотографії відкриття пам'ятників Івану Котляревському (1903), коменданту полтавської фортеці Олексію Келіну (1909), численні фотографії святкування 200-річчя Полтавської битви. Після революції 1917 року, разом з своїми колегами, він стає членом "Полтавского товарищества кустарей и ремесленников-одиночек, не эксплуатирующих чужой труд".

Несподіваним джерелом фотографій Полтави початку ХХ століття став Військовий архів Швеції (місто Стокгольм), де зберігаються чотири альбоми з фотографіями, зробленими двома лейтенантами Північно-Сконського полку, що відвідали Полтаву на доручення Генерального Штабу шведської армії і з дозволу Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Карл Беннедік і Фрей Рюдеберг проводили пошук місць масових поховань шведських воїнів, що загинули у Полтавській битві 27 червня 1709 року, втім це не завадило їм зробити декілька сотень фотографій Полтави, її околиць і навколишніх сіл. Копії цих фотографій передані до Державного архіву Полтавської області, музею Полтавської битви та Кращезнавчого музею.

Цікава знахідка була зроблена 2005 році у Німеччині. У місті Штутгарті (федеральна земля Баден-Вюртемберг) у віці 93 років помер Герберт Келер. У особистому архіві померлого було знайдено два альбоми фотографій, багато з яких були зроблені у Полтаві. У 1942 році Герберт Келер разом із двадцятьма іншими цивільними інженерами був направлений до окупованої Полтави, де впродовж 1942-1943 років очолював будівельний та ремонтний підрозділи місцевого залізничного господарства. Аматорські фотографії, зроблені Гербертом Келером у Полтаві, Одесі, Миколаєві та Харкові цілком випадково потрапили на очі пані Алени Треніній, яка працює в апараті бургомистра міста Ляйнфельден-Ехтердінген (місто-побратим Полтави). Завдяки її клопотанню унікальна колекція потрапила до полтавських музеїв і Державного архіву Полтавської області.

На основі цих краєзнавчих розвідок і була створена дана експозиція.

О. В. Безверхий, Ю. Д. Москаленко

МАЛОВІДОМІ СПОГАДИ ПРО В. Г. КОРОЛЕНКА

27 грудня 2011 року в залі літературної експозиції Полтавського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка відбулися Короленківські читання з нагоди пам'ятної дати — 90-річчя від дня смерті письменника-гуманіста.

У читаннях взяли участь С. С. Антоненко — Герой Соціалістичної праці та Герой України, відомий меценат; В. В. Ярошенко — доктор історичних наук, професор, директор інституту культурологічних та етнографічних досліджень імені Іларіона Київської МАУП; Л. В. Ольховська і В. А. Скарга — провідні наукові співробітники музею В. Г. Короленка; викладачі полтавських вищих навчальних закладів, краєзнавці.

Інтерес присутніх, зокрема викликало повідомлення кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка О. П. Єрмака «Маловідомі спогади про В. Г. Короленка». Це джерело з коментарями автора повідомлення «Історична пам'ять» друкує в даному номері.

Сучасники не дарма називали видатного письменника, публіциста і громадського діяча В. Г. Короленка совістю вітчизняної літератури. Навіть у суровий час революції та громадянської війни люди, котрі стояли на діаметрально протилежних ідейно-політичних позиціях, схилились перед незаперечним моральним авторитетом великого гуманіста.

Нещодавно, гортаючи сторінки міліцейського часопису «Іменем закону» за 1992 рік, ми натрапили на передрук спогадів про Володимира Короленка Бориса Подольського. Вперше ці спогади були опубліковані в журналі «На страже революції» — органі комуністичного осередку співробітників та військ Одеського губернського відділу ДПУ — в № 2 за 1922 рік.

Хто ж такий Б. Подольський? На жаль, поки що ми знаємо про нього мало. Але аналізуючи текст його спогадів можна дійти висновку: на момент зустрічі влітку 1919 року з В. Короленком і його зятем К. Ляховичем, Подольський був відповідальним співробітником ВУЦВК, більшовиком, людиною, яка, за його словами, стояла «в революційно-марксистській площині комуністичної ідеології». Він приїхав до Полтави з Харкова із серйозними інспекційним повноваженнями, у тому числі з правом обстеження діяльності губернської надзвичайної комісії («чека»). Підставою для його поїздки стали листи і телеграми В. Г. Короленка в різні урядові радянські інстанції про більшовицькі утиски і безчинства в місті.

Слід відзначити, що Б. Подольський добре знав творчість В. Г. Короленка і, незважаючи на власні ідейні переконання, з повагою ставився до моральних принципів письменника і громадянина.

Свої спогади про В. Г. Короленка Б. Подольський надрукував зразу ж після смерті письменника. Сам факт публікації їх у відомчому чекістському часописі, а також те, що автор чимало місця в них відводить міркуванням про косметичну реформу органів безпеки — реорганізацію ЧК в ДПУ, насамперед з метою дещо поліпшити кривавий імідж «чека», набутий в роки громадянської війни, свідчить про близькість Подольського до цих органів. Цілком ймовірно, що він обіймав там якусь відповідальну посаду. Але цю гіпотезу потрібно буде ще підтвердити подальшою дослідницькою роботою.

В.М. Снігуренко

«ІСТОРІЯ РОЗСУДИТЬ НАС...»

Творець «Солепого музыканта» та «Бытового явления», — в цій могутній моральній та художній стихії задалегідь потонуло моє маленьке «я».

З тим особливим трепетом та душевним хвилюванням, яке ми відчуваємо перед зустрічю з особливо знаменитою, визнано великою особистістю, підходив я до невеликого будиночку на Садовій вулиці (в Полтаві), біля парадних дверей якого я прочитав на мідній дощечці: «Володимир Галактіонович Короленко».

Можливо, душевний трепет був у даному випадку ще гострішим, ще відчутнішим, адже мені належало увійти в коротке спілкування не просто зі знаменитим письменником, а з тією променистою моральною силою, дію якої я заранне передбачав і передчував.

Мене зустрів зять В. Г. і запропонував трохи почекати на веранді. В. Г., здоров'я якого вже тоді, влітку 1919 року, періодично погіршувалося.

Чекаючи В. Г., ми затіяли з його зятем, палким меншовиком, велику політичну суперечку, за якою і застав нас В. Г., який невдовзі з'явився.

Якоюсь дивно бадьорою ходюю, несподіваною для мене, зважаючи на його тодішнє погане самопочуття, про яке мене попередили, прямував до нас у крайній куток веранди В. Г.

Яскраво пам'ятаю, мене одразу вразила якась дивна схожість і несхожість з його такими відомими фотографіями та портретами.

Несхожість в силу особливої, хочеться сказати, «селянської» простоти його обличчя, яка ховалася за специфічними тонами портретів та фотографій.

Той же знайомий, короленківський погляд, який не можна передати, — якийсь вдумливо-моральний, дивно-проникливий.

Погляд, в якому так різко відбивалося те, що я назову «короленківською категорією».

Цю своєрідну категорію, — особливу категорію життєсприйняття і життероблення, — я ні на мить не переставав відчувати протягом всієї розмови та пауз, які з нею перемежались; цією променистою категорією було для мене забарвлене кожне слово В. Г. І з якоюсь новою силою та владою забарвилась його художня та публіцистична творчість.

Незадовго перед тим ВУЦВКом був відправлений в Полтаву телеграфічний запит пор В. Г. в зв'язку з відомостями, які з'явилися, про те, що квартир'ери жилвідділу нібито завдають дрібних клопотів його родині.

Коли я (приїхавши з центру з інспекційними повноваженнями), запитав В. Г. з приводу телеграми ВУЦВКу, В. Г. з надокучливою міною відмахнувся від запитання.

— Що про мене говорити, мені добре, давайте поговоримо про наш край, про його становище. Що ви нам повідомите втішного з цього приводу?

Завдяки такому напрямку розмови, вона неминуче повинна була перейти на політику.

Так і вийшло.

Нитки перерваної після появи В. Г. політичної суперечки відновилися, і на сцену вийшли гострі принципи питання.

— Соціальна опора радянської влади — це шкіряні куртки, хлопчаки-комісари, які зарвалися, — запально заявив мій недавній опонент-меншовик.

— Звичайно, не ваші інтелігентські піджаки, цю могутню соціальну опору я віддаю у ваше тимчасове користування, — впадаючи в тон свого супротивника, відізався я.

Яку нотку внесе В. Г. в цю суперечку? — промайнуло в свідомості питання.

Підтримає мого опонента, але в якому тоні? Як переломиться «короленківська категорія» в його сьогоднішньому політичному міркуванні?

— Так, — втрутився після короткого сумного роздуму В. Г., — не можу собі уявити, що нинішня Росія може бути поставлена на соціалістичні рейки.

Під свіжим враженням ленінської брошури про «ліву легковажність», з якою я познайомився перед від'їздом до Полтави, я навів В. Г. ленінський аналіз російської економіки, в якій «соціалістичні рейки» становлять лише один з її елементів.

В. Г. з якоюсь втомленою, неухважною вдумливістю слухав мої викладки.

— Може бути... — кілька разів вихопилося у нього.

— Нову теорію вигадали більшовики — як завжди, коли їм це потрібно, — експансивно докинув меншовик.

Я почав заперечувати на свій більшовицький лад, але В. Г. вигукнув:

— Це — все теорія. Повернімося до краю, до наболілих питань.

І мова перейшла на тему, що хвилювала В. Г. — про полтавське «чека».

В мої інспекційні завдання входило й обслідування «чека», про що В. К. очевидно знав, з цілого ряду даних.

Я й сподівався, що В. Г. заговорить врешті-решт про «чека», й готувався протиставити його морально-політичному міркуванню свою партійну оцінку бойового органу революції.

— Ходив я за царських часів у охранку, клопотався за політичних в'язнів, — з гіркотою промовив В. Г., — хожу й нині в чека за тим же.

— Це не аргумент, Володимире Галактіоновичу. Не з того кінця починаємо.

І коли я спробував розвинути погляд на «чека» як на певну частину державної машини пролетаріату, який обороняється, В. Г. зазначив:

— Так, я розумію, що владі, як такій, потрібен розвідувальний орган, але з тим, щоб цьому органу були надані судові та каральні функції, я погодитися не можу.

Тепер в період переходу від «чека» до держполітуправління, я часто згадую ці слова В. Г., що гостро врізалися в мою пам'ять.

Свої думки, в яких, звичайно, відбилася на об'єктивний лад «короленківська категорія», В. Г. висловив у той період існування радянської держави, коли на Україну вже насувалися білі банди Денікіна, коли разом з ними наближався кривавий привид білогвардійського терору.

Звісно, для такого ідейного супротивника рад, як Короленко, з його невірою в «соціалістичні рейки» для Росії, питання стояло не в тій революційно-марксистській площині, як для нас — людей комуністичної ідеології.

Революційним марксизм вчить, що все залежить від людей, місця та часу.

Абстрактної істини — немає.

Істина завжди конкретна.

Дош, якщо скористатись улюбленим прикладом марксизму, може бути дуже корисний, але може бути й шкідливий — з точки зору врожаю.

Так само ми підходимо й до питання про «чека» та держполітуправління.

В певний період існування робітничо-селянської влади потрібен був бойовий революційний орган, який поєднував з розвідувальними завданнями й судово-каральні функції.

Але нині дощ вже не потрібний.

Зараз перед лицем визрілої пролетарської державної ниви спалахнули нові промені революційної законності, зараз ми спромоглися створити кодекс кримінальний, кодекс кримінально-процесуальний, зараз замість «чека» з її бойовим минулим ми маємо держполітуправління — орган розшуку та дізнання.

Така сурова об'єктивна логіка розвитку пролетарської держави.

Такий єдино можливий підхід до даного питання з боку по революційно-марксистському мислячого політика.

Революційному марксизму В. Г. — народник по ідеології — завжди був чужий.

Але йому в найвищій мірі було властиве дещо інше — той проникливо-моральний підхід до життя, який я визначив, як своєрідну «королєнківську категорію».

І В. Г. й далі протягом розмови розвинув свою улюблену дімку про самоцінність кожного людського життя.

З мимовільною моральною шанобливістю слухав я В. Г., але не міг не подумати про самоцінність життя хоча б генерала Денікіна, який наступав, ніс кривавий терор для революційних робітників та селян.

Зачарований моральною привабливістю В. Г., я не хотів порушувати цілісність враження та вносити дисонанс в чудові за своєю абстрактністю, але такі, що ніяк не пов'язувалися з суровою політичною прозою моральні настрої В. Г. — і не висловив своєї думки.

Я розумів, що В. Г. неприємна громадянська війна як така, я це особливо гостро відчув коли В. Г. мимохідь промовив:

– Що, що може Ліга націй, — так, Ліга націй встановить мир у світі.

Для мене, як для людини що звикла сприймати Лігу націй як «Лігу розбійників» це пролунало зовсім несподіваною, чужою ноткою.

Але як глибоко характерна для безпідставних політико-моральних поривань В. Г. ця віра в якийсь початок, що вірить, що чужими для насилля засобами встановить мир та спокій в рамках капіталістичної цивілізації.

В цій деталі розмови був весь В. Г. з його величезною силою морального тяжіння та його політичним ідеалізмом.

Я обмінявся з В. Г. ще кількома зауваженнями які стосувалися вже чисто літературних інтересів (дізнався тоді від В. Г. про його тодішню роботу по «истории моего современника»). І став прощатись.

В. Г. закінчив розмову пам'ятними словами:

– Історія нас розсудить.

Так, історія розсудить, якщо не розсудила ще сучасність!

Вона — історія — з академічної, мабуть, точки зору, - ще не винесла свого остаточного вердикту.

Нехай так.

Але не забуваймо, революція — локомотив історії.

І п'ятиріччя влади рад, п'ятиріччя Жовтня, це такий значний відрізок історичного процесу, що можна, звертаючись до незабутньої тіні покійного художника сказати:

– Історія вже почасти розсудила.

– І якщо розсудила не на користь ефемерних, можливо, політичних міркувань В. Г., проте на користь тих заповітних ідеалів, що билися у великому серці старого соціаліста ідеалістичного утопічного складу, і на користь тих світлих гуманітарних, в найвищому розуміння слова, ідеалів-цінностей, що їх незрівняний художник Короленко залишив нам — справжнім нащадкам його художнього таланту.

Борис Подольський

(Іменем закону. — №1. — 1992. — Січень. — С. 5)

Критика та бібліографія

Гавриш П.Я., Копил В.В. Загадка стародавнього Гелона. — Полтава: Дивосвіт, 2010. — 212 с.

Навесні 2011 року з друку вийшла книга доцента кафедри історії України Полтавського педагогічного університету імені В. Г. Короленка Петра Гавриша і полтавського підприємця Валерія Копила. Перший автор є професійним археологом, кандидатом історичних наук, дослідником старожитностей скіфської доби Полтавщини, другий — аматор-краєзнавець, відомий полтавський спортсмен-шахіст, гросмейстер України та міжнародний майстер з шахової композиції. Такий незвичайний на перший погляд авторський тандем пояснюється досить просто — ці люди земляки (родом з села Більськ на Полтавщині), друзі з дитинства, обоє палко закохані у старовину рідного краю. Творча співпраця фахового історика і археолога та допитливого підприємця з певними фінансовими можливостями сприяла появі історико-краєзнавчого видання, яке, на наш погляд, заслуговує читацької уваги.

Жанр рецензованої книги — монографічне дослідження, викладене у науково-популярній формі. Очевидно, на це вплинула та обставина, що Петро Гавриш викладає археологію та історію України студентам — майбутнім педагогам, а Валерій Копил представляє численну армію шанувальників полтавської давнини, і очевидно саме на цю читацьку аудиторію переважно розраховували автори. Але зазначимо, що книга знайде свого читача і серед професійних істориків, краєзнавців, освітян і загалом мешканців України, які люблять і цікавляться історією своєї Батьківщини.

Книга Петра Гавриша і Валерія Копила складається з передмови, одинадцяти розділів, списку літератури з понад 650 позицій, у ній поміщено кілька десятків чорно-білих і кольорових ілюстрацій, декілька історичних і топографічних мап. Слід відзначити якісне художнє оформлення і поліграфічне видання книги.

Основна тема дослідження у рецензованому виданні — ототожнення видатної пам'ятки археології України Більського городища, що знаходиться у середньому Поворсклі на межі Полтавської і Сумської областей, з легендарним містом Гелоном, описаним у середині V століття до н.е. “батьком історії” Геродотом. Оскільки Петро Гавриш десятки років копіткої праці присвятив вивченню

Більського городища і наукових проблем, пов'язаних з цією археологічною пам'яткою, особисто проводив польові дослідження пам'ятки, тому не дивують його ґрунтовні знання археологічних та історичних джерел і впевнене оперування ними для досягнення поставленої мети. Автори розгорнули картину порушеної проблеми дуже здалеку — від зародження європейської історичної науки, особистості і творчості Геродота, його так званого Скіфського логосу і оповідання про місто незвичайне для давніх греків Гелон, що знаходилося десь на півночі від причорноморських степів. Автори проаналізували практично всі писемні джерела, які стосуються легендарного міста й досі остаточно не вирішеної вченими гелонобудінської проблеми. Вони відмовилися від досить часто застосованого дослідниками методу звичайного співставлення писемних та археологічних джерел, щоб виявити між ними збіг чи протиріччя, а вибрали інших шлях, який на сьогодні здобуває все більшу популярність серед науковців. Автори застосували методику, згідно з якою спочатку проводиться критичний аналіз писемних джерел (у даному випадку про місто Гелон), з них виокремлюються дані, які об'єктивно можуть бути підтверджені археологічними дослідженнями. Далі детально проаналізовано археологічні джерела, подано їх кількісну і якісну оцінку. Після цього вже автори спробували відшукати спільні “точки дотику” між писемними і археологічними джерелами. Висновки авторів у цьому питанні слід визнати досить переконливими.

Звичайно, спроби відкрити археологічний прототип Геродотового Гелона робилися давно, ще з XIX століття, тому автори у своїй книзі детально розглянули і проаналізували всі висунуті вченими гіпотези археологічної ідентифікації загадкового міста гелонів і будинів. Найпереконливішою на погляд авторів є більська гіпотеза, тобто ототожнення Гелона з Більським городищем. Вони подали свою систему доказів на користь цієї гіпотези, яка достатньо аргументована і заслуговує уваги науковців. Автори не уникають і гострих дискусійних проблем, пов'язаних з вивченням Більського городища і загалом гелонської проблеми. Одна з них, про так зване Куземинське укріплення в Більському городищі. Петро Гавриш і Валерій Копил представили докази проти твердження частини вчених про існування Куземинського укріплення скіфської доби. Їх позиція ґрунтується не лише на критиці своїх опонентів, а й на реаліях — відсутності будь-яких ознак такої пам'ятки на місцевості як сьогодні, так і в минулому.

Петро Гавриш і Валерій Копил представили п'ять найголовніших доказів, яких, на їх думку, цілком достатньо для ототожнення Більського городища з Геродотовим містом Гелоном. Вони впевнені, що кращого “кандидата на місто Гелон” ніж Більське городище на Полтавщині не існує. Погоджуватись з авторами чи ні — особиста справа кожного читача, але не викликає сумніву те, що книга “Загадка стародавнього Гелона” є цікавою, змістовною і корисною, її можна вважати певним внеском в українську історико-археологічну науку.

На закінчення слід зазначити, що, не зважаючи на науково-популярний виклад достатньо складної наукової проблеми, Петру Гавришу і Валерію Копилу вдалося зберегти необхідний науковий рівень, і в той же час зробити свою книгу цікавою і доступною для розуміння пересічному читачеві. На жаль, подібних видань сьогодні ще обмаль з'являться не лише на Полтавщині, а й в Україні загалом. Цьому є різні причини, не на останньому місці знаходиться і проблема фінансування науково-популярних видань. Далеко не кожен з археологів чи

істориків має можливість опублікувати свій науковий здобуток у популярній формі для широкого читацького загалу. Петро Гавриш і Валерій Копил здійснили видання своєї книги власним коштом.

Актуальною проблемою для України (і не лише) є те, що ринок насичується численними книгами з історичної тематики низького науково-методичного рівня, часто-густо з присмаком сенсаційності й відвертої фальсифікації, авторами яких не рідко виступають люди далекі від історичної науки. За влучним висловом російського археолога Сергія Тохтасєєва, сьогодні археологія все більше переходить в руки професійних дилетантів. Книга полтавців Петра Гавриша і Валерія Копила є вагомою цеглинкою у греблі на перешкоді мутному потоку комерційного сенсаційно-плагіативного читива, нав'язливо пропонованому допитливим читачам некомпетентними і недобросовісними авторами.

О.В. Коваленко

Капустник Ю.А. История Великой Северной войны. 1700-1721 гг. — Полтава: Оріяна, 2009. — 272 с.

З отриманням незалежності України і проголошенням свободи слова та друку з'явилося чимало праць на різні історичні теми, написані не професійними істориками, а аматорами. В цій статті рецензується саме така праця, написана полтавським краєзнавцем-любителем, присвячена подіям Північної війни початку XVIII століття. Варто відзначити, що книга написана з ініціативи самого автора. Її видання присвячене відзначенню 300-річного ювілею Полтавської битви 1709 року — поворотної події в історії цього тривалого воєнного конфлікту. Книга вийшла в світ у 2011 році, а не в 2009 році, як повідомляється у вихідних бібліографічних даних видання, тобто з дворічним запізненням. Це пояснюється тривалим пошуком спонсора, за фінансової підтримки якого можливо було здійснити видання тиражу, віднайденням коштів для здійснення відряджень до наукових установ.

У книзі ставиться за мету з'ясувати і проаналізувати події й характер Північної війни, ретельно висвітлити хід та наслідки — оборони міста Полтави і Полтавської битви, а також значення війни для долі українського народу.

Виклад матеріалу в книзі здійснено за хронологічним принципом. Усі події війни структуровано у вісімнадцять розділів. Перший етап війни — до 1709 року — автор поділяє на окремі періоди, кожен з розділів присвячений одному з них. У першому розділі висвітлено початок бойових дій, облога Нарви та Риги. В наступних аналізуються перманентні успіхи шведської й російської армій,

форматування коаліцій учасників війни. Окремий розділ присвячено фортечному етапу війни в Прибалтиці.

У праці слід було б більше уваги приділити причинам і передумовам Північної війни. Немає згадок про мирні перемовини між Росією та Швецією, що передували розгортанню конфлікту, підписання коаліційних договорів між союзниками — це, на нашу думку, допомогло б краще зрозуміти причини й мотиви військової агресії Росії.

Автор ґрунтовно висвітлює предтечу Полтавської перемоги — битву при Лисній. На основі широкого аналізу досліджень істориків він розглядає значення цієї битви для подальшого розгортання війни. Значну увагу приділено союзному договору І. Мазепи з Карлом XII. На сторінках книги осмислюється зміст договору, текст якого дійшов до нас не в оригіналі, а в джерелах, написаних після його підписання. Автор резюмує: мета договору — це досягнення самостійності та соборності України. На жаль, договір уніс розкол в середовище Гетьманщини, що в подальшому відіграло фатальну роль для українського народу.

Центральне місце у дослідженні посідають полтавські події. Чимала увага приділяється облозі й обороні міста. Автор аналізує кількісну і якісну підготовку облоги, плани командування сторін та значення довготривалої оборони міста для перемоги над військом Карла XII. Розглядаючи план Полтавської фортеці, Ю. А. Капустник поряд з оригінальними наводить сучасні назви вулиць, площ, церков, що дає змогу читачеві зорієнтуватися у просторовому плані міста.

Розділ «Полтавська битва» поділений на кілька підрозділів. Вони містять погодинний опис подій 27 червня 1709 року. Варто наголосити на особливо вдалому ілюструванні цієї частини книги. Доречно розміщені схеми сприяють розумінню та візуалізації викладеного матеріалу. Закінчуючи опис Полтавської битви, автор аналізує втрати сторін, шляхи відступу шведської армії та дії армії-переможниці.

Виклад матеріалу автор доводить до завершальної події війни — підписання Ніштадського мирного договору, з'ясовує підсумки війни для кожної з країн-учасниць, зокрема Гетьманщини.

Як позитивну рису необхідно відзначити добре ілюстрування книги — вона містить карти, схеми битв, портрети воєначальників, зображення тогочасного озброєння, зовнішній вигляд шведських та російських воїнів.

Також необхідно звернути увагу на відсутність посилань на джерела при використанні деяких цитат. Для науково-публіцистичного видання — це допустимо, але суперечить загальноприйнятим науковим правилам.

Загалом, можна підсумувати: науково-публіцистичне видання «Історія Великої Північної війни. 1700 — 1921 рр.» підготовлена на належному науковому рівні та гідне зайняти належне місце серед праць, присвячених історії вивчення цього воєнного конфлікту, ключовою подією якого була Полтавська битва.

В. П. Капелюшній, А. О. Єрмолаєва

Алексєєв Ю.Н. Україна і європейський глобалізм (1989-2009): Монографія / Ю.Н. Алексєєв. — К.: КСУ, 2010. — 416 с.

Глобалізаційні процеси сучасності є об'єктом інтенсивних наукових досліджень. Зокрема практично всі гуманітарні дисципліни намагаються активно розглядати феномен європейських глобалізаційних процесів. Ці процеси зумовлені інтеграцією в Європі та розширенням географічних рамок ЄС. Європейський Союз, таким чином, трансформувався у нову геополітичну реальність постбіполярного періоду. Науковці намагаються аналізувати загальні характеристики європейської глобалізаційної системи, виділяючи уніфікаційні та відцентрові процеси.

У всепроникливному і агресивному середовищі глобалізації одні цінності призводять до приголомшливих успіхів, а інші — до застою і деградації. Це викликає почасти гостру конкуренцію між провідними країнами світу, які активно каталізують глобалізаційні процеси. Разом з тим не менш важливими є і цінності антиглобалістів, які прагнуть відстояти національну і етнокультурну специфіку кожної держави. У такій складній і багатовекторній системі європейських геополітичних координат і розвивається Україна. У контексті вище зазначеного актуальність рецензованої монографії Ю.М. Алексєєва не викликає сумніву.

Рецензоване дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. Загалом автор здійснив загальний комплексний історико-політологічний, етнологічний, демографічний і економічний аналіз розвитку української держави за останні двадцять років у контексті впливу на нього євроінтеграційних процесів. Особливу увагу Ю.М. Алексєєв звернув на вплив глобалізації на політику, міжнародні відносини, культуру та освіту України. Монографія є надзвичайно насиченою довідниково-енциклопедичним матеріалом, який гармонізує з проблемними тезами, що робить авторські висновки глибокими і належно аргументованими.

У вступі автор викладає теоретичні аспекти глобалізації та євроінтеграції, аналізує стан наукової розробки проблеми. При цьому авторські узагальнення тісно пов'язані з усіма важливими віхами міжнародних відносин 1989-2009 рр. (розпад СРСР, Маастріхтські, Лісабонська, Паризька угоди і т.п.). Ю.М. Алексєєв наголошує на недостатній розробці зазначеної проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Дається характеристика дослідженням О. Белла, О. Братімова, П. Бергера, Ю. Горського, М. Делягіна, О. Дугіна, С. Хантінгтона, О. Панаріна, Балі бар Етьєна, У. Бека, Ю. Борка, І. Іванова, В. Іноземцева, Д. Казарінової, Л. Москвичова, Д. Сіджанськи, К. Сміта, Г. Ферхофштадта,

М. Фуше, Ю.Хабермарса, О.Чубар'яна та інших науковців. Досить солідно представлена і джерельна база монографії, яка складається із різноманітних документів (закони, декларації, відозви, положення, постанови міністерств і відомств, Кабміну України, укази Президента України, нормативно-правові документи Болонського процесу).

У першому розділі "Україна на політичній карті Європи" автор розглядає характер політичних і економічних процесів в незалежній Україні. Дослідник проаналізував тенденції становлення політичної системи у нашій державі, зробив оцінку процесам конституціоналізму і парламентаризму, розглянув проблему балансу між гілками влади. Ю.М.Алексєєв намагався проаналізувати проблеми формування ринкових відносин та фондового ринку в Україні. Окремо автор спробував визначити позицію України в європейському суспільстві.

Дослідник всебічно проаналізував суспільні наслідки "Помаранчевої революції" і визначив ступінь реакції на цей процес європейських політико-правових інституцій. Автор аналізує позицію представників ЄС щодо європейської інтеграції. Зокрема, характеризує позицію Європейського Союзу, дослідник говорить про "стомленість від України". Ю.М.Алексєєв наголошує, що цей "стійкий психологічний фон сформувався в Європі і США наприкінці 1990-х рр., внаслідок невідповідності офіційно декларованих зовнішньополітичних пріоритетів України до її реального політичного обличчя". Цей фон загалом не змінився і після 2005 року. Автор аргументовано називає внутрішні прорахунки України, що завадили їй приєднатися до ЄС. Так само аргументовано автор пояснює насторожене ставлення до України з боку світового (і зокрема європейського) співтовариства.

У другому розділі "Україна в контексті глобальних змін у Європі" розглядаються загальні проблеми європейських інтеграційних процесів в умовах глобалізації-глокалізації. Так, дослідник характеризує нові кордони ЄС, визначає ступінь участі України у роботі європейських міжнародних організацій. Зокрема йдеться про співробітництво з ОБСЄ, НАТО, структурами ЄС. Окремо автор аналізує проблеми міграції у контексті розширення ЄС та політики сусідства в Європі.

Досить сильним аспектом дослідження аргументована характеристика позицій держав, які упродовж останніх десятиліть вступили до ЄС. Це дозволило автору проаналізувати мотиви їх намірів у взаєминах з Україною. З іншого боку Ю.М.Алексєєв розглядає проблеми СНД, регіонального співробітництва слов'янських держав та взаємини з Вишеградською групою. Дається загальна характеристика двохстороннім взаєминам України з Росією, Польщею, Чехією, Словаччиною, Болгарією, Білоруссю.

У третьому розділі монографії "Євроінтеграційна політика України у культурно-освітній сфері" розглядаються етнополітичні, демографічні, духовні і культурно-освітні проблеми. Автор аналізує етнічну карту України і дає оцінку балансу міжнаціональних взаємин. Також дослідник розглядає процеси у релігійному середовищі України і розкриває характер освітніх проблем. Зокрема Ю.М.Алексєєв говорить про освітні реформи та Болонський процес. Не оминає автор також і проблем діаспори. У монографії наголошується на важливості фактору діаспори для зовнішньої політики України, оскільки цей фактор поглиблює її зв'язок з глобалізованим світом.

У висновках автор монографії наголошує на "необхідності реформ політичної системи країни, її модернізації, змін у зовнішній політиці та економічній мобілізації". Це означає, що передусім слід подолати внутрішні проблеми, а потім уже форсувати євроінтеграційні процеси. На нинішньому етапі Україна ні ментально, ні економічно не готова до активних дій на міжнародній арені.

Загалом монографія є системним і добре скомпонованим дослідженням (загальний обсяг 416 с.). Вона має наукову новизну, актуальність, а текст оформлено належним чином, у відповідності до типових вимог.

Підкреслюючи високий теоретичний і методологічний рівень роботи, слід висловити автору і деякі побажання. Розкриваючи проблеми взаємин України з європейськими і світовими інституціями, слід глибше проаналізувати і розвинути дію негативних зовнішніх факторів, які не дозволяють употужнити спроби України стати повноцінним членом європейської і світової спільноти. Проблеми духовного і освітнього розвитку народу теж розглянуті дещо фрагментарно, без достатнього врахування історичних чинників.

Проте, ці побажання суттєво не знижують рівень роботи. Монографія Ю.М.Алексєєва є присутнім і важливим внеском у дослідження впливу європейського глобалізму на Україну і слугуватиме цінним емпіричним і теоретичним підґрунтям для майбутніх наукових розвідок.

П.П. Панченко, Ю.В. Вільховий

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

- Безверхий Олег Віленович** — старший викладач кафедри математичного аналізу та інформатики Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (далі ПНПУ)
- Вільховий Юрій Віталійович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Год Борис Васильович** — доктор педагогічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Гура Олексій Анатолійович** — асистент кафедри історії України ПНПУ
- Єрмак Олександр Петрович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ
- Єрмолаєва Анастасія Олександрівна** — асистент кафедри історії України ПНПУ
- Капелюшний Валерій Петрович** — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри краєзнавства та етнології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Киридон Петро Васильович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ
- Кравченко Петро Анатолійович** — доктор філософських наук, професор, декан історичного факультету ПНПУ
- Куйбіда Віктор Віталійович** — кандидат біологічних наук, доцент Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
- Лакно Віта Іванівна** — аспірантка ПНПУ
- Ленченко Федір Іванович** — аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
- Лук'яненко Олександр Вікторович** — аспірант ПНПУ
- Мельник Анатолій Іванович** — доктор філософських наук, професор, голова Чернігівської обласної ради
- Мельничук Анна Юрївна** — учениця 11-А класу Машівської спеціалізованої школи I-III ступенів Машівського району Полтавської області, призер обласного туру МАН
- Москаленко Юрій Дмитрович** — кандидат фізико-математичних наук, доцент, декан фізико-математичного факультету ПНПУ
- Нікітенко Костянтин Вікторович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Львівського інституту менеджменту
- Овчаренко Людмила Миколаївна** — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України

Панченко Петро Пантелеймонович — доктор історичних наук, професор кафедри історії України та правознавства Київського університету імені Б. Грінченка

Поляков Володимир Євгенович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Кримського інженерно-педагогічного університету

Сітарчук Роман Анатолійович — доктор історичних наук, професор, перший проректор, завідувач кафедри історії України ПНПУ

Снігуренко Валентина Миколаївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ПНПУ

Чернієнко Денис Аркадійович — кандидат історичних наук, професор кафедри філологічної та соціально-гуманітарної освіти Уфимської філії Московського державного гуманітарного університету імені М.О. Шолохова (Російська Федерація, місто Уфа)

Шапвал Лариса Іванівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ

Якимчук Ірина Володимирівна — аспірантка Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті і студії — до 24 сторінок, повідомлення — до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «З історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо — до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» — 3-5 сторінок, «Хроніка» — 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, розміщених у Бюлетені ВАК України (2008. — №6; 2009. — №5.).

2. Матеріали подаються на дискеті 3,5" чи диску CD-R/RW у вигляді документа Word у форматі .rtf з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегль — 14, інтервал — 1,5, поля — 2,0x2,0x2,5x1,5, шрифт — Times New Roman).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

- а) ініціали та прізвище автора (авторів) — зверху в правому куті «жирним» курсивом;
- б) назва роботи (великими «жирними» літерами) — від центру;
- в) анотації українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків) (автор, назва статті, резюме, ключові слова);
- г) основний текст статті;
- д) список використаної літератури (порядок за абеткою);
- е) таблиці та малюнки;
- ж) підписи до малюнків.

4. Посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки або аркуша [1, с. 17]). Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К.: Либідь, 1993. — 502 с., іл.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною [збірка]. — Полтава: Б. в., 1991. — С. 3 — 11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового / О. В. Кресін // Український історичний журнал. — 1997. — № 6. — С. 58 — 63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні / О. Жовкопляс // Освіта. — 1998. — №11. — 18 березня. — С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. 166: Назва фонду. — Оп. 2. — Спр. 58: Назва справи.

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Рукописи редакцією не рецензуються.

7. Редакція листується з читачами на сторінках збірника.

8. Матеріали публікуються за кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 20 грн. + 20 грн. за 1 примірник збірника.

Наукове видання

Історична пам'ять

Науковий збірник

Випуск 2 (26)

Комп'ютерний набір
і коректування:

Лахно В. І.

Технічний редактор,
комп'ютерна верстка
та макетування:

Лахно О. П.

*Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано
в «Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського
національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

✉ **Наша адреса:** кім. 19, вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003

☎ **Тел.:** (05322) 7-27-25, 📧 **e-mail:** historic@ukr.net

Підписано до друку 29.12.2011 р.
Гарнітура Таймс. Формат 70x100 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10,48. Зам. 12/04.
Наклад 300 прим.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.